УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА
РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТЫ
УКАЗЫ

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасына үзгәреш кертү турында

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасын актуальләштерү максатларында **карар бирәм:**

1. Татарстан Республикасы Президентының «Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасын раслау турында» 2015 елның 3 октябрендәге ПУ-968 номерлы Указы белән (Татарстан Республикасы Президентының 2018 елның 19 маендагы ПУ-381 номерлы Указы нигезендә кертелгән үзгәрешләре белән) расланган Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасына, аны кушымтада бирелүче яңа редакциядә бәян итеп, үзгәреш кертергә.

2. Әлеге Указ рәсми басылып чыккан көненнән 10 көн узгач үз көченә керә.

Татарстан Республикасы
Президенты **Р.Н. Миңнеханов**

Казан, Кремль
2021 ел, 21 декабрь
№ ПУ-979

Татарстан Республикасы
Президентының
2021елның « 21 » декабрендәге
ПУ-979 номерлы Указына
кушымта

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасы

1. Кереш өлеш

Аучылык хуҗалыгы Татарстан Республикасы икътисадының да, Россия Федерациясе икътисадының да мөһим өлеше булып тора. Аучылык биләмәләренең дала, урман, су һәм сазлык категорияләре булу Татарстан Республикасында ландшафт төрлелегенә китерә. Табигый-территориаль үзенчәлекләргә бәйле рәвештә, республикада ау өчен хайваннар дөньясының шактый бай һәм төрле булуы күзәтелә. Аучылык биләмәләрен дөрес оештырган очракта гына аучылык ресурсларын нәтиҗәле файдаланырга мөмкин.

«Ау турында һәм аучылык ресурсларын саклау турында һәм Россия Федерациясенең кайбер закон чыгару актларына үзгәрешләр кертү хакында» 2009 елның 24 июлендәге ФЗ-209 номерлы Федераль закон (алга таба – «Ау турында» Закон) нигезендә аучылык өлкәсендә планлаштыру һәм аучылык ресурсларын саклау максатында аучылык ресурсларын нәтиҗәле файдалануны һәм саклауны тәэмин итүгә һәм Россия Федерациясе субъекты территориясендә аучылык хуҗалыгы өлкәсендә төрле эшләр башкаруга юнәлтелгән территориаль аучылык хуҗалыгы оештырыла. Аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасы территориаль аучылык оештыру нигезләнгән документ булып тора. Россия Федерациясе субъекты территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасын төзү тәртибе һәм Россия Федерациясе субъекты территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасы структурасына һәм составына таләпләр Россия Федерациясе Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының «Россия Федерациясе субъекты территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасын төзү тәртибе һәм Россия Федерациясе субъекты территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасы структурасына һәм составына таләпләр турында» 2010 елның 31 августындагы 335 номерлы карары белән расланды. Әлеге норматив таләпләрне үтәү максатында Татарстан Республикасында аучылыкны булдыру эшләрен уздыру оештырылды, нәтиҗәдә Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасы эшләнде.

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасы аучылык өлкәсендә озак вакытка исәпләнгән төбәк сәясәте формалаштыру, аучылык ресурсларын аларның күптөрлелеген тәэмин итү һәм санын аларның күпләп үрчүе өчен кирәкле дәрәҗәдә тоту, аларның яшәү тирәлеген саклау, аучылык хуҗалыгын комплеслы алып баруны икътисадый һәм социаль яктан акланырлык дәрәҗәсенә җиткерү, аның структурасын камилләштерү, аучылык ресурсларыннан файдаланучы хуҗалык субъектларын аучылык хуҗалыгы эшчәнлегенең социаль-икътисадый һәм экологик шартларына җайлаштыру, аучылык хуҗалыгы өлкәсендә алып барыла торган эш төрләрен башкару белән бәйле мәсьәләләрне нәтиҗәле хәл итүне тәэмин итүче чаралар комплексын гамәлгә ашыру өчен эшләнде.

2. Татарстан Республикасының физик-географик сыйфатламасы

2.1. Татарстан Республикасының физик-географик урнашуы

Татарстан Республикасы Россия Федерациясенең Европа өлешендә, Идел һәм Кама елгалары кушылган җирдә урнашкан.

Административ яктан Татарстан Республикасы Идел буе федераль округына керә. Республика Россия Федерациясенең сигез субъекты белән чиктәш: көнбатышта һәм төньяк-көнбатышта – Чувашстан Республикасы һәм Марий-Эл Республикасы белән, төньякта – Киров өлкәсе һәм Удмуртия Республикасы белән, көнчыгышта һәм көньяк-көнчыгышта – Оренбург өлкәсе һәм Башкортостан Республикасы белән, көньякта – Самара һәм Ульяновск өлкәләре белән. Чикләр нык борылмалы һәм сынык сызык рәвешендә булып, табигать булдырган нинди дә булса чикләр белән бәйләнмәгән. Зур аралыкта Ык елгасы буйлап барган Башкортостан белән чик кенә искәрмә булып тора.

2.2. Татарстан Республикасы территориясендә климат шартлары

Татарстан Республикасы территориясенең климаты – уртача континенталь, җәе – җылы, кышы – уртача салкын.

Татарстан Республикасы территориясенең климатын тасвирлаганда, аның температур режимын сыйфатларга кирәк. Моның өчен һаваның айлык һәм еллык уртача температурасы күрсәткечләре кулланыла. Елның иң җылы ае – июль (+18…+20°С), иң салкыны – гыйнвар (−13…−14°С). Бөтен Татарстан Республикасы территориясе буенча берничә еллык уртача температура бүленеше күрсәткечләре уңай һәм төньяк-көнбатышта (Арча шәһәре, 3,4°С) һәм төньяк-көнчыгышта (Минзәлә шәһәре, 3,3°С) түбәнрәк күрсәткечләр күзәтелә. Шул ук вакытта көнбатышта (Карамалы Тау шәһәр тибындагы поселогы, 4,0°С), көньяк-көнбатышта (Иске Чүпрәле, 3,9°С) һәм Казанда (4,1°С) ул шактый югары. Татарстан Республикасы территориясе буенча 1966–2004 еллардагы күпьеллык күзәтүләрдән тупланган

мәгълүматлар буенча һаваның еллык уртача үзгәрү диапазоны 0,1 градустан (Минзәлә шәһәре, 1969) 6,3 градуска кадәр (Казан шәһәре,1995) тәшкил итә. Төбәк территориясендә температура кыры бердәй таралган. Иң түбән температура – 44...−48°С (1942 елда Казан шәһәрендә −46,8 °С) тәшкил итә. Иң югары температура Цельсий шкаласы буенча +37…+42 градуска җитә.

Ел әйләнәсендә һава температурасы башта акрынлап, ә аннары шактый тиз түбәнәя, һәм ноябрь аенда уртача күрсәткечләр минус билгесе белән була. Шул ук вакытта ел фасыллары алышынган вакытта температураның үзгәреше аеруча сизелерлек була, яз көне температураның күтәрелеше көз көне аның түбәнәюенә караганда тизрәк бара. Температура үсешенең аеруча тизләнүе кышкы айлар өчен хас.

Климат режимына барико-циркуляция процесслары сизелерлек йогынты ясый. Республика территориясе буенча атмосфера басымының күпеллык уртача күрсәткечләре (1966–2004 еллардагы күзәтүләр) аерым айларда, аеруча җәй көне, чагыштырмача аз үзгәрә (0,5–2,9 гПага). Ел әйләнешендә атмосфера басымының иң зур күрсәткечләре – салкын вакытта, иң түбәннәре җылы вакытта билгеләнә. Уртача айлык басым мартта 1020,7–1022,5 гПа күрсәткеченнән алып июльдә 1010,5–1011,3 гПа күрсәткеченә кадәр үзгәрә; ел әйләнәсендә аның тирбәлеше 9,5–11,7 гПа тәшкил итә, ә еллык уртача басым 1015,1–1016,9 гПа күрсәткеченә тигез. Тикшеренү уздырыла торган чорда атмосфера басымының еллар арасында үзгәрешләре, аның берничә елга бер кабатлануы белән, түбән ешлыктагы тирбәнешләре фонында уза. Шулай ук кышкы айларда (гыйнвар, февраль) басымның әкренләп түбәнәюе күзәтелә. Ул аеруча соңгы елларда циклон процессларының артып китүе шартларында һава температурасы күтәрелүнең тиешле трендлары белән раслана.

Температура һәм атмосфера басымы режимнары белән беррәттән, төбәктәге һава торышы мөһим сыйфатламаларының берсе булып аның дымлылыгы тора. Татарстан Республикасы территориясе буенча чагыштырмача дымлылык таралуның географик үзенчәлекләре ике фактор йогынтысы белән билгеләнә: су пары басымы һәм һава температурасы. Төбәк чикләрендә һава температурасының чагыштырмача тирбәлешләре пар басымы үзгәрешләреннән бераз кимрәк, бу исә җылы ел фасылы өчен бигрәк тә акланган. Нәтиҗә буларак, әлеге ел фасылында республика территориясе буенча һаваның чагыштырмача дымлылыгы һәм пар басымының таралуында шактый охшашлык күзәтелә. Җәй көне чагыштырмача дымлылыкның иң зур күрсәткечләре Идел һәм Кама үзәннәренә һәм Кама аръягының аларга килеп тоташкан Көнбатыш һәм Көнчыгыш (төньяк-көнбатыш өлеше) территорияләрендә күзәтелә. Елның салкын вакытында Татарстан Республикасының аерым территорияләре арасында температура контрастлыгы арта, ул чагыштырмача дымлылыкның географик бүленеше шартларының территория буенча пар басымына бәйлелеге берникадәр йомшаруын китереп чыгара.

Татарстан Республикасы территориясенең климат шартларын тулырак сыйфатлау өчен, коры һәм дымлы көннәр турында мәгълүмат китерергә

кирәк. Күзәтү вакытының сигездән берендә генә булса да чагыштырмача дымлылык 30 проценттан артмаса, андый көн коры дип санала. 12–15 сәгать буена чагыштырмача дымлылык 80 проценттан ким булмаган көн дымлы дип санала. Иң күп коры көннәр – майда, ә иң күп дымлы көннәр ноябрьдә (яки декабрьдә) була. Майда коры көннәр саны тиз арта – көньяк юнәлештә 6-7 дән (Тәтеш шәһәре, Чистай шәһәре), көнчыгышта (Минзәлә шәһәре – 12) һәм көньяк- көнчыгыш юнәлештә (Бөгелмә шәһәре – 14 көн). Ноябрь аенда дымлы көннәр саны 21 дән (Карамалы Тау шәһәр тибындагы поселогы, Алабуга шәһәре, Мөслим авылы, Азнакай шәһәре) алып 24 көндә (Тәтеш шәһәре, Лаеш шәһәре) кадәр була. Иң күп коры көннәр территориянең калку урыннарында (периферия), ә иң күп дымлы көннәр аның түбәндә урнашкан өлешләрендә (Идел һәм Кама үзәннәре) күзәтелә.

Төбәк буенча уртача явым-төшемнең күпьеллык суммасы 503 мм тәшкил итә. Җылы вакытта (апрель – октябрь) 350 мм явым-төшем ява, бу салкын вакытка караганда ике тапкырга артыграк (ноябрь – март) – 151 мм. Явым-төшемнәрнең уртача айлык суммалары буенча шулай ук еллык әйләнеш яхшы күренә. Атмосфера явым-төшемнәре төрле масштабтагы һава циркуляциясе процессларының үзара йогынтысы нәтиҗәсе булып тора. Моннан тыш, территория буенча явым-төшемнәрнең таралышына биеклек, урын рельефының формасы һәм ориентациясе, зур урманнар, елгалар, елга үзәннәре булуы яки булмавы һ.б. тәэсир итә. Шуңа күрә атмосфера явым-төшемнәре таралышында шактый төрлелек күзәтелә.

Билгеле бер чорда җылылыкның микъдарын сыйфатлаганда актив һәм нәтиҗәле температураларның суммасы күрсәткечләре карап тикшерелә. Алар уртача климатта үсемлекләрнең актив үсеш чорында җылылык белән тәэмин ителешне күрсәтәләр. Актив температураларның суммасын 10°С тигез һәм аннан югарырак булган уртача тәүлек температуралары тәшкил итә. Нәтиҗәле температуралар суммасы билгеле төр үсемлекләр үсә торган биологик минимумнан саналган уртача тәүлек температураларын кушкач килеп чыга. Төрле үсемлекләрнең үсеше өчен кирәкле биологик температура минимумы төрлечә була. Нәтиҗәле һәм актив температуралар экологик әһәмияткә ия, үсемлекләрнең яшәү тирәлеге белән бәйләнешен чагылдыралар (атмосфера – гидросфера – литосфера). 5°С югары нәтиҗәле температуралар суммасы республика территориясендә – 1600–1700 °С, ә 10°С югарырагы 800–900 °С тәшкил итә, иң түбән күрсәткечләр Бөгелмәдә була (780°С). Актив температуралар суммасы төбәк буенча 2190 °С алып (Бөгелмә) 2300°С кадәр (Чулпан авылы, Алабуга шәһәре, Лаеш шәһәре, Мөслим авылы, Казан шәһәре) буенча үзгәрә.

Территориянең дымлылык шартларын сыйфатлаганда гидротермик коэффициент куллана (ГТК). ГТК = 1 күрсәткече дымлылыкның тулысынча сарыф ителүен аңлата; 0,5 ≤ ГТК ≤ 1 – корылык, җитәрлек дым юк; ГТК < 0,5 – бик коры; ГТК > 1 – дымлылык артык. Җәй көне ГТК республика территориясе буенча майда 0,5–0,6 дан июнь-август 0,8–1 кадәр үзгәрә, Чистай гына чыгарылма булып тора, анда ГТК 0,7 гә тигез.

Атмосферада корылык чагылышының үзенчәлекләре корылык индексы Si буенча билгеләнә, ул һава һәм явым-төшемнәр температурасының айлык күрсәткечләре буенча исәпләп чыгарыла. Корылыкның яисә дымлылыкның дәрәҗәсен әлеге критерийлардан чыгып Si билгелиләр: Si = 1–2 – көчле булмаган корылык; Si = 2–3 – уртача корылык; Si ≥ 3 – көчле корылык; Si = –1…+1 – нормаль дымлылык шартлары; Si = –1…–2 – җитәрлек дәрәҗәдән артыграк дымлылык; Si = –2…–3 – җитәрлек дәрәҗәдән уртача артык булган дымлылык; Si = ≤ -3 – җитәрлектән дәрәҗәдән нык артык дымлылык. Татарстан Республикасы территориясендә Si индексы буенча дымлылыкның нормаль шартларының кабатлануы: майда – 30,8 % (Тәтеш шәһәре) - 57,6 % (Алабуга); июньдә – 36,8 % (Чулпан авылы) - 57,7 % (Чистай шәһәре); июльдә – 33,3 % (Мөслим авылы) - 59,3 % (Чистай шәһәре); августта – 46,2 % (Минзәлә шәһәре, Арча шәһәре) - 74,1 % (Чистай шәһәре). Корылык һәм артык дымлылык чорларының кабатлану чагыштырмасы бертигез һәм җылы чорның һәр аенда (май – август) 5÷15 % тәшкил итә.

Климат факторлары арасында Татарстан Республикасы аучылык ресурсларының таралуына һәм санына иң зур йогынты ясаучысы – начар һава шартлары.

Мәсәлән, озак вакыт коры һава торган очракта, хайван азыгы булган үсемлекләр корый, шуңа күрә ау хайваннарының азыгы кими.

Җирдәге туң тирәнлеге кар катламының калынлыгына бәйле, ә ул исә хайваннарның кышын азык табу сәләтенә шактый йогынты ясый. Әйтик, кабан дуңгызы азыкны җирнең югары катламыннан казып таба. Карның өске йомшак катлавында көртлекләр семьялыгыннан булган кошлар ерткыч җанварлардан саклану өчен өн ясыйлар. Моннан тыш, кардагы өннәрдә организмның җылылык сарыф итүе кими. Кар катламы юка булган салкын кышларда сай сулыклар ката һәм аларда яшәүче хайваннар үлеп бетәргә мөмкин.

Кыш көне һаваның кыска вакытка җылынуы нәтиҗәсендә каты кар катламы барлыкка килә. Бу, үз чиратында, тояклы хайваннарның һәм урман кошларының тереклегенә начар тәэсир итә. Җылыткан вакытта яңгыр һәм юеш кардан урман кошларының төп кышкы азыгы (каен бөресе һәм нарат ылысы) боз белән каплана һәм кошлар аны ашый алмый. Җир өстендәге азыкны табу кыенлашудан тыш, боз катламы тояклы хайваннарның аягын да яралый.

Соңлаган язгы суытулар урман һәм су кошларының салган күкәйләре һәм иртә чыккан чебешләре туңуга китерә, шулай ук аучылык хайваннарының азык үләнен юк итә.

Җилнең көче шулай ук аучылык ресурсларына билгеле бер тәэсир ясый. Мәсәлән, кыйммәтле мехлы хайваннарның йон капламы җитешү тизлегенә октябрь аенда көчле җилләр күп исүнең йогынтысы яхшы була. Шуңа күрә тиен, сусар, ас, янутсыман эт һәм чәшкенең мехлары шактый иртә (ноябрьнең беренче декадасы беткәндә) кыйммәтле мех стандартлары таләпләренә җавап бирерлек дәрәҗәдә өлгерә.

2.3. Татарстан Республикасы территориясе рельефының сыйфатламасы

Татарстан Республикасында территория рельефы аучылык хайваннарына, нигездә, читләтеп тәэсир итә. Андый тәэсир ерганак-чокыр, түбәнлек-калкулыклардан торган катлаулы рельефлы зоналарда микроклимат характеристикалары үзгәрү аркасында килеп чыга. Рельефның тәэсире шулай ук урынның ышыклану өчен җай тудыруында чагыла. Әйтик, Татарстан Республикасында чокырлар челтәре кабан дуңгызлары, коралайлар һәм соры көртлекләргә уңай шартлар тудыра. Рельеф шулай ук чикләүче фактор булып та чыга, чөнки тояклы һәм ерткыч хайваннарның яшәү тирәлеге моның өчен яраксыз территорияләр – чокырлар, текә ярлар хисабына кими.

Татарстан Республикасы территориясе урман һәм урман-дала зонасында урнашкан, Иделнең уң ярында һәм республиканың көньяк-көнчыгышында зур булмаган калкулыклары булган тигезлекне тәшкил итә. Территориянең 90% диңгез өслегеннән 200 метр биеклектә урнашкан. Республика территориясен шартлы рәвештә 3 географик зонага бүләләр.

1. Кама алды зонасы – Казан һәм татар катламнары токымнары тәшкил иткән борынгы Пермь катламыннан торучы, өслеге төньяктан көньякка Камага таба, Идел үзәненә көнбатышка һәм Кама үзәненә көнчыгышка таба урыны-урыны белән авышлыклары булган калку тигезлек ул. Абсолют биеклек уртача 170–190 м тәшкил итә, ә төньякта 200 метрдан артып китә. Казанка, Мишә, Шушма, Нократ, Тойма, Иж елгаларының һәм аларның кушылдыклары үзәннәре субүләрләр массивлары белән бүленгән. Мондый массивлар урыны-урыны белән Казан катламы гипсы катнашкан исвестняктан, доломиттан, татар катламының кызыл балчыгыннан, мергельдән, ком ташыннан (плитә рәвешендә, артык каты булмаган) тора.

2. Идел алды зонасы нигездә тигез рельефлы. Татарстан Республикасының Чүпрәле районында рельефның 240 метрга җитә торган иң югары нокталары урнашкан. Идел алды Урман-дала зонасының төп өслеге көньяктан төньякка таба авыш. Зонаның төньяк-көнчыгыш өлешендә хәзерге вакытта сөзәклекле эрозия процесслары башланган, алар чокырларның тирәнәюен һәм текә тау битләрендә, гадәттә көньяк һәм көнчыгыш экспозицияләрдә, туфрак катлавының юылуын китереп чыгара. Елга үзәннәренең, чокырларның, сызаларның типик ассиметриясе аркасында елгалар арасындагы субүләрләрнең асимметриясен китереп чыгара. Идел һәм Зөя арасындагы таулар тезмәсе бигрәк тә эрозияләнеп ермачланган. Көньяк-көнбатыш районнар (Чүпрәле, Буа, Тәтеш) мезозой эрасының соңгырак чор геологик токымнарыннан (акбур һәм юра катламы токымы) оешкан рельефлы булуы белән аерылып тора. Башлыча карасу төстәге коры дип әйтерлек балчыкның өстенлек итүе су челтәренең сирәклегенә, чокырларны сызалар алыштыруга китерә. Көньякта Зөя үзәнендә эрозиянең төньякта урнашкан Идел базисыннан ераклыгы һәм эрозия челтәренең күтәренкелеге сәбәпле эрозиянең тирәнәюе җитлеккән үзәнле-сызалы җирлек системасының формалашуына ярдәм итә.

3. Идел аръягы зонасы рельеф һәм геологик төзелеше ягыннан өч геоморфологик районга бүленә. Көнбатыш-Кама аръягы – Пермь һәм плиоцен катламнарыннан торган һәм башлыча голоцен чорының балчыксыл делювиаль һәм элювиаль туфрагы белән капланган, абсолют биеклеге 120 – 140 м булган тигезлек-үзән. Бөгелмә-Шөгер ике катламлы яссы тау (380 м җитә), эрозия белән ермачланган, геологик төзелешендә карбонатлы-комлы катлам өстенлек иткән Пермь системасының Уфа, Казан һәм татар катламнарыннан оешкан. Субүлемнәр өслегендә – балчыксыл делювиаль туфрак һәм карбонатлы (башлыча) аллювиаль туфрак. Кама аръягы-Бельск тигезлек-үзәне – башлыча плиоцен катламыннан оешкан һәм делювиаль балчыксыл туфрак белән капланган (абсолют биеклеге 130 – 160 м тәшкил итә).

2.4. Өстенлек иткән туфрак төрләре һәм аларның бүленеше

Татарстан Республикасы территориясенең урман һәм урман-дала зоналары чигендә урнашуы туфракның төрле составлы һәм ясалыш шартлары катлаулы булуын билгели. Республиканың төньягыннан көньягына хәрәкәт иткән саен урман үсемлекләренә хас булган туфрак ясалу процесслары әкренләп көчсезләнә һәм, киресенчә, үләнле үсемлекләргә хас туфрак ясалу процесслары көчәя. Шул ук вакытта конкрет территориянең асыл катламнары, рельефы, микро- һәм мезоклимат үзенчәлекләре бик зур роль уйный. Шуңа күрә республиканың һәр физик-географик өлешендә туфрак катлавы теге яки бу туфрак төренең, аларның гаять төрлелеге фонында, өстенлеге белән сыйфатлана. Республиканың төньягында һәм көнбатышында соры урман һәм көлсу туфрак өстенлек итә, көньякта 32% территорияне кара туфрак алып тора. Соры урман һәм тозы юылган кара туфрак өстенлек алганда, аеруча уңдырышлы кара туфрак очрый. Туфрак төренә карап Татарстан территориясе шулай ук өч районга бүленә:

1. Урманлы Идел аръягы зонасы.

Монда туфрак төрләренең бүленеше төрлечә. Соры урман туфрагы Урманлы Идел аръягының туфрак фонды мәйданының 64 процентын, ә чирәмле-көлсу туфрак – 20,7 процентын, тугайлык туфрагы – 10,4 процентын, саз һәм ярымсаз туфрагы – 1,8 процентын алып тора һәм чокырлар, текә тау битләре өлешенә мәйданның 2,7 проценты туры килә. Соры урман туфрагы төньяк урман-дала ландшафтын билгели. Беренчел табигый хәлендә ландшафт киң яфраклы урманнардан гына тормаган, бәлки болын үсемлекләре үскән шактый зур кишәрлекләр дә булган, шулай ук көньякка һәм көнбатышка караган, җылылык һәм яктылык мул төшкән тау битләре, төньяк урман-дала вариантындагы шикелле, урман-болын үсемлекләре белән капланган булырга мөмкин дип фаразлана. Имән, юкә, өрәңге кебек киң яфраклы агач төрләре үсү өчен карбонатлы токымнарның җир өстендә үк яки аңа якын ятуы бик мөһим була.

2. Урман-далалы Идел алды зонасы.

Урман-далалы Идел алдында территориянең дымлылыгына, эрозиялардән ермачлануына, өске катлаудагы тау токымнарының гидрогеологик үзенчәлекләренә карап, туфрак районнары икәү дип бүлеп чыгарыла. Көньяк-көнбатышта кара җир тибындагы туфрак 81% тәшкил итә, күпчелектә алар тозсызланган кара җир (76%), соры урман туфрагы 6 процентны тәшкил итә, 10 % тирәсе мәйданны тугай туфрагы, саз һәм ярымсаз туфраклары биләп тора, ә шулай ук хуҗалык итү өчен яраксыз җирләр – текә һәм кысыр тау битләре һәм чокырлар. Мәйданның якынча 2 процентын чирәм-көлсу туфрак тәшкил итә. Төньяк-көнчыгыш өлештә туфрак төркемнәренең бүленеше төрлечә. Пермь чорына караган, гаять ермачланган рельеф тәшкил итүче токымнарның үсеше чикләрендә кара җир тибындагы туфрак мәйданның 29 процентын алып тора. Урман туфрагы, күбесенчә соры һәм кара-соры, шулай ук ачык-соры, коңгырт-соры, коңгырт чирәмле-көлсыман туфрак мәйданның 57 процентын тәшкил итә. 10 процент тирәсе мәйдан тугай туфрагына туры килә, ә сазлык һәм ярымсазлык туфрагы мәйданның 1,2 процентын алып тора.

3. Урман-далалы Идел аръягы зонасы.

Урман-далалы Идел аръягы зонасы көнбатыш өлешенең туфрак катламы күбрәк кара балчыклы, шул ук вакытта тозсызланган кара туфрак мәйданның 52,2 процентын, гадәти кара туфрак 13,3 процентын һәм урман кызыл балчыгында карбонатлы кара туфрак 1,8 процентын алып тора. Урман туфрагы мәйданның 32,6 процентын алып тора, 28,3 проценты киң яфраклы урманнар үсә торган мәйданнарга хас соры һәм кара-соры туфракка туры килә. Көньяк-тайга тибы туфрагы – чирәмле-көлсыман туфрак – нибарысы 1,2 % тәшкил итә. Зур булмаган мәйданда – ачык-соры, коңгырт һәм коңгырт-соры туфрак. Мәйданның 10 процентын тугай һәм сазлык туфрагы тәшкил итә. Кама-Бельск тигезлегендә урман тибындагы туфрак 41 процентны, тугай, сазлык һәм ярымсазлык туфрагы 14 проценттан артыграк мәйданны тәшкил итә. 1 проценттан артык мәйданда көньяк һәм көнбатыш экспозицияләрнең үсемлексез текә ярлары тора. Урман тибындагы туфракта соры, кара-соры һәм ачык-соры туфрак өстенлек итә – 33%. Коңгырт һәм коңгырт-соры туфрак мәйданның 8 процентын диярлек били. Чирәмле-көлсыман туфрак мәйданы 2 процентны тәшкил итә. Кара туфракның 40 процентын тозсызланган кара туфрак, гадәти кара туфрак – 6,5 процентын, 3 процент тирәсен – карбонатлы кара туфрак тәшкил итә. Кара туфрак рәте: уртача калынлыктагы, калын катламлы һәм тозсызланган, гадәти, уңдырышлы кара җир черемәнең күп булуы, азотның һәм фосфорның тулай микъдары һәм алмашу процессларының тиз баруы, шулай ук су суспензиясенең нейтраль яки көчсез селтеле реакциясе белән сыйфатлана.

Татарстан Республикасының көньяк өлешендә (аерым алганда, Әлмәт, Азнакай, Бөгелмә, Баулы һәм башка районнар) сөрелә торган катламда черемә аеруча күп микъдарда (8 проценттан артык).

2.5. Татарстан Республикасы территориясендә гидрография челтәре

Төбәкнең гидрография челтәре тармакланган елгалар челтәре, шул исәптән зур елгалар һәм аларның кушылдыклары белән, уртача зурлыктагы һәм кечкенә елгалар белән сыйфатлана. Татарстан Республикасы территориясе буйлап Идел (177 км), Кама (380 км), Нократ (60 км), Ак (50 км) елгалары, шулай ук кечерәк елгалар ага. Су агымнарының гомуми саны 9965 кә җитә. Елгалар типик тигезлек режимында, аларда язгы ташкын, җәйге һәм кышкы саегу һәм артык көчле булмаган көзге ташкын була. Су күләме уртача булган елларда 1 кв.км территориягә агым күләме 8,59 куб.км яки елына 126,3 куб.м була. Су агымының 75 проценты язгы ташу вакытына туры килә. Елга челтәренең тармаклану коэффициенты Татарстан Республикасы территориясе буенча су агышы бүленешенең күрсәткече була. Ул 0,11дән 0,80 км/кв.км.га үзгәрә, 0,25–0,45 км/кв.км кадәр өстенлек итә. Республиканың су агымнарының гомуми санынннан озынлыгы 10 километрдан артмый торган 3686 елга кечкенә елга булып санала.

Татарстан Республикасының тикшерелә торган предметның гидрография челтәрен сыйфатлау өчен әһәмияте булган кечкенә елгалары:

1. Әрә. Гомуми озынлыгы 56,4 км. Татарстан Республикасы территориясендә Зөя елгасына кушыла.

2. Зур Чирмешән – Идел елгасының сул кушылдыгы. Озынлыгы – 336 км, бассейны мәйданы – 11 500 км, тамагында суның уртача чыгымы 36,1 куб. м/с.

3. Бола – Зөя елгасының сул кушылдыгы. Озынлыгы 127,7 км.

4. Болак – Казан шәһәрендә Түбән Кабан күлен Казансу елгасы белән тоташтыра торган ермак.

5. Казансу – Идел елгасының сул кушылдыгы. Озынлыгы якынча 140 км, бассейны мәйданы 2600 км. Казан шәһәре муниципаль берәмлеге чикләрендә Идел елгасына коя.

6. Мишә – Кама елгасының уң кушылдыгы, Куйбышев сусаклагычының Кама култыгына кушыла. Озынлыгы 204 км, бассейны мәйданы 4180 кв.км.

7. Зөя – Идел елгасының уң кушылдыгы. Озынлыгы 375 км, бассейны мәйданы 16700 км.

8. Кара Бизнә – Бизнә елгасының сул кушылдыгы. Татарстан Республикасының Чүпрәле районы территориясе буйлап ага. Озынлыгы – 34,0 км, бассейны мәйданы - 242,1 км.

Төбәкнең күпчелек күлләре морфометрик сыйфатлары буенча кечкенә күлләр категориясенә керә. Чагыштырмача зур 30 га якын күл бар (мәйданы 20 – 100 га, шуннан артыграк мәйданлылары да бар). Аеруча зур күлләр: Казан шәһәрендә Урта (112 га), Түбән (56,0 га) һәм Югары Кабан (25,0 га), Казан шәһәре чикләрендә Аккош күле системасы, Лаеш районында Кавал (88,2 га) һәм Тарлаш (60,1), Зеленодольск районында Раифа (32,3 га) һәм Ильинский (27,5 га), «Түбән Кама» милли паркында Подборное (33,0 га) күлләре. Күпчелек күлләр сай сулыкларга карый (1 - 3 м). Карстлы күлләр

арасында, шул исәптән бик кечкенәләре арасында, тирәннәре дә очрый – 20 метрга кадәр һәм тирәнрәк.

Төбәкнең гидрология режимында сусаклагычларның әһәмияте шактый зур:

1. Карабаш сусаклагычы. Карабаш п. янында урнашкан. Карабаш поселогыннан алып Бигеш авылына кадәр аралыкта нефть чыгару һәм сәнәгать предприятиеләре өчен су чыганагы булып тора. Сусаклагычтагы суның тулы күләме – 52,4 млн.куб.м.

2. Түбән Кама сусаклагычы. Вакытлыча билгесе 62,0 м булганда тулы күләме 2,9 куб.км, су өслегенең мәйданы 1,084 мең кв.км. тәшкил итә.

3. Зәй шәһәре янындагы Зәй сусаклагычы. Сусаклагычтагы суның тулы күләме – 0,063 куб.км, су өслегенең мәйданы – 20,45 кв.км.

4. Куйбышев сусаклагычы. Тулы күләме 57,3 куб.км. тәшкил итә. Акваториясе берничә чиктәш төбәк территориясендә, су өслеге мәйданының 50,7 проценты (якынча 3,12 мең кв.км)Татарстан Республикасында урнашкан. Яр сызыгының гомуми озынлыгы – 2604 км, шуның 1392 километры (53,5 %) Татарстан Республикасында урнашкан.

Шунысын әйтеп китәргә кирәк, Куйбышев һәм Түбән Кама сусаклагычлары кебек зур сулыкларны хайваннарның яшәү тирәлеге буларак шартлы рәвештә генә карап булмый. Гаять киң булулары сәбәпле, аларда кош-корт, җәнлек-җанварларның күпчелек төрләре оя кора алмый. Текә ярлар, суның еш күтәрелүе һәм төшүе белән бергә, су янында көн итүче төрләрнең үрчүенә киртә була.

2.6. Үсемлек капламының сыйфатламасы

Республикада үсемлек капламы нигездә флорогенетика комплексларының бореаль, немораль һәм понтика төрләреннән тора. Флорада шулай ук көнчыгыш (Урал һәм Себер) һәм көньяк-көнчыгыш (Көнчыгыш Европа-Казахстан) элементлары катнашуы сизелә.

Төбәкнең ылыслы мәңге яшел урманнары гадәти чыршыдан (Picea abies), Ак Себер чыршысыннан (Abies sibirica) һәм гадәти нараттан (pínus sylvéstris) тора. Вак яфраклы агач төрләре өстенлек алган катнаш урманнар хәзерге вакытта аеруча таралган. Мондый урманнарда усак (Populus tremula),каен (Betula pendula), вак яфраклы юкә (Tília cordáta) аеруча еш очрый. Тиешенчә Киң яфраклы агач төрләре дә булган катнаш урманнар (киң яфраклы төрләр 30 проценттан кимрәк) һәм киң яфраклы урманнар (киң яфраклы төрләр 30 проценттан артык) азрак мәйданны били. Киң яфраклы төрләр арасында иң күп таралган агач – имән (Quércus róbur). Вак яфраклы агач төрләреннән торган урманнар зур булмаган мәйданда урнаша. Гадәттә зур булмаган күпчелек урман массивларында яшь агачлар өстенлек итә.

Тайга зонасының көньяк чиге булып торган ылыслы урман массивлары территориаль яктан Идел аръягында урнашкан. Аларны составына еш кына төрле санда вак яфраклы һәм киң яфраклы агач төрләре кергән чыршы-ак чыршы һәм нарат урманнары тәшкил итә. Төбәк территориясенең

көньягындарак яфраклы урманнар бар, аларда имән урманнары мөһим урын алып тора. Алар Татарстан Республикасының бөтен районнарында да очрыйлар, көнчыгыш юнәлештә кими баралар. Идел алдында күбесенчә яфраклы, имән үсә торган аз санлы урманнар бар. Төньяк-көнбатыш өлештә катнаш урманнар массивлары урнашкан. Идел-Нократ-Кама субүләрләрендә күпсанлы яфраклы агачлар катнашкан чыршы-ак чыршы төре таралган. Татарстан Республикасының көньяк өлеше урман-дала зонасына керә. Хәзерге вакытта төбәктә дала зонасына карый торган җир кишәрлекләре Кама аръягының көньяк-көнчыгыш субүләрләрендә, шулай ук субүләрләрнең күпчелектә көньякка, көньяк-көнчыгышка, көньяк-көнбатышка караган текә сөзәклекләрендә генә очрый. Бу кишәрлекләр Пермь чорының аларның җир өслегенә якын урнашуы җир сөрүне кыенлаштыра торган (туфрак катлавының калынлыгы 15-20 сантиметрдан артмый) төп токымнарыннан (мергель, мергельле таш һәм балчык) оешкан.

Татарстанның хәзерге заман үсемлекләр капламында шактый зур урынны агрофитоценозлар алып тора. Аларның 91 проценты сөрүлек җирләренә туры килә. Калган мәйданны печәнлекләр һәм көтүлекләр алып тора. Чәчүлек мәйданнарының нигезен бөртекле культуралар тәшкил итә, шулардан бодай (Triticum), арыш (Secále cereále) һәм арпа (Hordeum vulgare) аеруча зур әһәмияткә ия. Азрак дәрәҗәдә кырларга солы (Avéna satíva), карабодай (Fagópyrum) һәм борчак (Pisum sativum) чәчелә. Техник культуралар арасында силос ясау өчен тотыла торган кукуруз (Zéa máys), бәрәңге (Solánum tuberósum) һәм шикәр чөгендере (Beta vulgaris) аеруча зур әһәмияткә ия. Эшкәртелмәгән территорияләрдә чүп үләне төрләре киң таралган.

Татарстан Республикасында коры үзән һәм кыяклы дала үләннәре үсә торган болыннар киң таралган. Зур булмаган тугайлар кечкенә елгалар өчен хас. Болыннар төпләнгән урманнар урынында хасил булган, аларда печән чабалар һәм терлек көтәләр. Татарстанның көньяк районнарында урыны-урыны белән дала куаклыкларыннан торган әрәмәләр очрый, аларның төп төрләре – куаклы чия (Cerasus fruticosa), дала бадәм агачы (Amygdalus nana), спирея (Spiraea crenata), алар шулай ук төпләнгән урман урынында үскән. Көньяк экспозицияләрнең текә сөзәклекләрендә оя-оя дала үләннәре сакланган, шулардан ташлы дала дип аталганнары составына бик борынгы төрләр керә: ике башаклы ылыслы куак (Ephedra distachya), җәелгән кохия (Kochia prostrata), куаклы курчавка (Atraphaxis frutescens). Тозлы туфраклы яшәү тирәлекләрендә галофит үләннәр зур булмаган мәйданда үсә: диңгез сөтлегәне (Glaux maritima), тозлак солерос (Salicornia perennans) һ.б.

Су һәм су яны үсемлекләренең тереклеге сулыкларга һәм су агышына бәйләнгән. Боларның иң күп таралышы Куйбышев һәм Түбән Кама сусаклагычларына туры килә. Анда су яны үсемлекләреннән озынча яфраклы камыш (Typha angustifolia) һәм гадәти камыш (Phragmites australis) оя-оя булып үсә. Сусаклагычларның һәм күлләрнең су яны үсемлекләре составында зур комай (Glyceria maxima), саз үләне (Eleocharis palustris) һәм кыякларның күп кенә төрләре (Carex) шулай ук шактый зур рольне уйный,

суүсемнәр составында – куе яшел мөгезъяфрак (Ceratophyllum demersum), Канада элодеясы (Elodea canadensis), сары төнбоек (Nuphar lutea) һәм су кәбестәсе төрләре (Potamogeton).

2.7. Хайваннар дөньясы

Төбәктәге хайваннар дөньясының байлыгы һәм күптөрлелеге республиканың ике ландшафт зонасы (урман һәм дала) чигендә урнашуына бәйләнгән. Хәзерге вакытта республикада имезүчеләрнең 71 төре, кошларның 290 төре, сөйрәлүчеләрнең 7 төре (Татарстан Республикасы фаунасыннан сазлык ташбакасы юкка чыккан), җир-су хайваннарының 11 төре, балыкларның 43 төре һәм умырткасыз хайваннарның меңәрләгән төре, шуларның биш меңнән артыгы – буынтыкаяклылар, санала («Татарстан Республикасының табигать ресурслары торышы һәм 2019 елда әйләнә-тирә мохитне саклау турында» дәүләт доклады).

Умырткасызлар.

Хәзерге вакытта Татарстан Республикасы территориясендәге умырткасызларның билгеле бер системага салынган төркемнәрендәге төр күптөрлелеге буенча өзек-төзек мәгълүматлар гына бар. Элпә канатлыларның 304 төре, бызылдавыкларның 303 төре, стафилиннарның 250 дән артык төре, шыртлавык коңгызларның 35 тән алып 50 гә кадәр төре билгеле. Умырткасызларның 107 төре Татарстан Республикасының Кызыл китабына кертелгән.

Сөякле балыклар.

Күп санлы тикшеренүләр йомгаклары буенча 2012 елда Татарстан Республикасы территориясендәге ихтиология фаунасының 58 төре күрсәтелә, табылган барлык төрләр җилпәзәканатлыларга (Actinopterygii), 11 отряд, 17 семьялык һәм 48 төренә керә. Татарстан Республикасының Кызыл китабына (3 нче басма) балыкларның 11 төре кертелгән. Мәрсин балыгы семьялыгыннан (Acipenseridae) 3 төр - рус мәрсин балыгы (Acipenser gueldenstaedtii), чөгә балыгы (Acipenser ruthenus) һәм кырпы балыгы (Huso huso); карплар семьялыгыннан (Cyprinidae) 4 төр - гадәти маймыч (Rhodeus amarus), гади елгыр балык (Alburnoides bipunctatus),Идел каракойрыгы (Chondrostoma variabile), күлләргесе (Phoxinus percnurus); бәрделәр семьялыгыннан (Thymallidae) 1 төр – Европа бәрдесе (Thymallus thymallus); сөләйман балыгы семьялыгыннан (Salmonidae) 2 төр – таймень (Hucho taimen) һәм инеш керкәсе (Salmo trutta morpha fario); Керчәклеләр мөгезле балыклар семьялыгыннан (Cottidae) 1 төр – гадәти таш асты балыгы (Cottus gobio).

Татарстан Республикасының хәзерге ихтиофаунасы 9 фауна комплексыннан тора. Бүтән сулыклардагы кебек, Урта Идел бассейнының ихтиофаунасы нигезен ике фауна комплексы тәшкил итә: 13 бореаль тигезлек төре (чуртан, бәртәс, чабак, карабалык, гадәти кәрәкә, көмеш кәрәкә, гадәти щиповка, Себер щиповкасы, күл ләргесе, йомры чабак, гадәти ташбаш, алабуга, шыртлака) һәм унөч понто-каспий төче сулык төре (кызылканат,

верховка, җилембалык, корбан балыгы, тәлпияк, ак каурыйлы ташбаш, синец, аккүз, быстрянка, опты, түбәнавыз, кушбаш, чехонь). Балыкларның 9 төре амфибореальгә керә (судак, сазан, этләч, сула, җәен, маймыч, кырпы балыгы, чөгә, мәрсин), понто-каспий диңгез – 6 төр (пуголовка, кушбаш, йомры кискә, цуцик, энә, тюлька), тау яны бореаль – 5 төр (елга ләргесе, мыеклы сагалак, бәрде, таймень, таш асты балыгы), Кытай-тигезлек – 3 төр (ак ташмаңгай, чуар ташмаңгай, амур). Татарстан Республикасы ихтиофаунасында һинд-тигезлек (ротан) һәм атлантик диңгез комплексыннан (еланбалык) берешәр төр бар.

Җир-су хайваннары һәм сөйрәлүчеләр.

Татарстан Республикасының җир-су хайваннары һәм сөйрәлүчеләр фаунасында 2 төркем җир-су хайваны һәм 2 төркем сөйрәлүче бар: ташбакалар (Testudines), тәңкәлеләр (Squamata), койрыклылар (Caudata) һәм койрыксызлар (Anura). Беренче сыйныфка 5 семьялык керә: төче су ташбакалары (Emididae) (1 төр), бакыр еланнар (Anguidae) (1 төр), чын кәлтәләр (Lacertidae Cope) (2 төр), тузбашлар(Colubridae) (2 төр), кара еланнар (Viperidae) (2 төр). Икенчесенә саламандрлар семьялыгы (Salamandridae) (2 төр), түгәрәктеллеләр (Discoglossidae) (1 төр), сарымсак килеселәре (Pelobatidae) (1 төр), гөберле бакалар (Bufonidae) (2 төр) һәм бакалар (Ranidae) (5 төр) керә. Сөйрәлүчеләрдән 4 төр (барлык сөйрәлүчеләр төреннән 62,5%) һәм җир-су хайваннарыннан 3 төр (барлык җир-су хайваннарыннан 27,2%) Татарстан Республикасының Кызыл китабына кертелгән.

Кошлар.

Татарстан Республикасының орнитофаунасында чыпчыксыманнар төркеме (Passeriformes) аеруча нык таралган – 154 төр. Бу отрядта сан ягыннан чебенчеләр, миләш чыпчыклары һәм тау чыпчыклары өстенлек итә. Чыпчыксыман (Charadriiformes), казсыман (Anseres) һәм лачынсыман (Falconiformes) кош төркемнәре шулай ук төр ягыннан шактый бай.

Кошларның күпчелеге – күчмә кошлар. Кошларның якынча 40 төре ау кошлары булып санала. Елга үрдәкләре күп, чүрәкәйләр сан ягыннан шактый кайтыш.

Имезүчеләр.

Имезүчеләр исемлегенә 71 төр хайван кертелгән, әле тагын чүл бүресенең, Европа чәшкесенең, ярканатларның берничә төренең статусын ачыкларга кирәк Рус җофарын югалган төр дип танырга кирәктер, мөгаен. Ландшафтның төрлелеге (урман, дала, урман-дала, су яны һәм су комплекслары, бик борынгы һәм аз үзгәргән территорияләр) һәм аерым биотопларның чуарлыгы аркасында, Татарстан Республикасы территориясендә имезүчеләр составы катнаш характерда.

Аучылык ресурслары.

Хәзерге вакытта Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларына хайваннарның 78 төре керә, шуларның 30 төре – имезүчеләр һәм 48 төре – кошлар. Татарстан Республикасының аучылык ресурслары

структурасында аучылык хуҗалыгында киң кулланыла торган төрләр өстенлек итә. Республикадагы аучылык ресурсларының төрләргә бүленеше 1 нче таблицада күрсәтелгән.

1 нче таблица

Татарстан Республикасындагы аучылык ресурсларының төрләргә бүленеше

Т/с	Аучылык ресурслары төрләренең татарча атамасы	Аучылык ресурслары төрләренең латинча атамасы
Төрләр		
ИМЕЗҮЧЕЛӘР КЛАССЫ (Mammalia)		
КУШТОЯКЛЫЛАР отряды (Artiodactyla)		
Боланнар семьялыгы (Cervidae)		
1	Поши	Alces alces
2	Себер кыр кәҗәсе	Capreólus pygárgus
3	Европа кыр кәҗәсе	Capreolus capreolus
Дуңгызлар семьялыгы Suidae		
4	Кабан дуңгызы	Sus scrofa
ЕРТКЫЧЛАР отряды (Carnivora)		
Бүреләр семьялыгы (Canidae)		
5	Бүре	Canis lupus
6	Гади төлке	Vulpes vulpes
7	Янутсыман эт	Nyctereutes procyonoides
8	Дала төлкесе	Vulpes corsac
Мәчеләр семьялыгы (Felidae)		
9	Селәүсен	Felis lynx
Сусарлар семьялыгы (Mustelidae)		
10	Бурсык	Meles meles
11	Урман сусары	Martes martes
12	Дала көзәне	Mustela eversmanni
13	Урман көзәне	Mustela putorius

Т/с	Аучылык ресурслары төрләренең татарча атамасы	Аучылык ресурслары төрләренең латинча атамасы
14	Себер бурсыгы	Gulo gulo
15	Ләтчә	Mustela nivalis
16	Америка чәшкесе	Mustela vison
17	Себер көзәне	Mustela sibirica
18	Кама	Lutra lutra
19	Ас	Mustela erminea
Аюлылар гаиләсе (Ursidae)		
20	Көрән аю	Ursus arctos
КИМЕРҮЧЕЛӘР отряды (Rodentia)		
Кондызлар семьялыгы (Castoridae)		
21	Елга кондызы	Castor fiber
Тиеннәр семьялыгы (Sciuridae)		
22	Гади тиен	Sciurus vulgaris
23	Дала байбагы	Marmota bobak
24	Зур (җирән) йомран	Citellus major
Әрләннәр семьялыгы (Cricetidae)		
25	Су күсесе	Ondatra zibethica
26	Гади әрлән	Cricetus cricetus
27	Су кыр тычканы	Arvicola terrestris
КУЯННАР отряды (Lagomorpha)		
Куяннар семьялыгы (Leporidae)		
28	Соры куян	Lepus europaeus
29	Ак куян	Lepus timidus
БӨҖӘКАШАУЧЫЛАР отряды (Insectivora)		
Сукыр тычканнар семьялыгы (Talpidae)		
30	Европа сукыр тычканы	Talpa europaea

Т/с	Аучылык ресурслары төрләренең татарча атамасы	Аучылык ресурслары төрләренең латинча атамасы
КОШЛАР КЛАССЫ (Aves)		
ТАВЫКСЫМАННАР отряды (Galliformes)		
Кыргавыллар семьялыгы (Phasianidae)		
31	Соры кыр тавыгы	Perdix perdix
32	Бүдәнә	Coturnix coturnix
Көртлекләр семьялыгы (Tetraonidae)		
33	Божыр	Tetrastes bonasia
34	Гадәти урман тавыгы	Tetrao urogallus
35	Көртлек	Lyrurus tetrix
36	Ак кыр тавыгы	Lagopus lagopus
ТОРНАСЫМАННАР отряды (Gruiformes)		
Көтүче кошлар семьялыгы (Rallidae)		
37	Су тавыгы	Fulica atra
38	Тартар	Crex crex
39	Гади кугыч	Porzana porzana
КАЗСЫМАННАР отряды (Anseriformes)		
Үрдәк кошлар семьялыгы (Anatidae)		
40	Ак маңгайлы каз	Anser albifrons
41	Ындыр казы	Anser fabalis
42	Соры каз	Anser anser
43	Чуар үрдәк	Tadorna tadorna
44	Кыр үрдәге	Anas platyrhynchos
45	Сыбызгы-чүрәкәй	Anas crecca
46	Черелдек-чүрәкәй	Anas querquedula
47	Соры үрдәк	Anas strepera
48	Безкойрык	Anas acuta

Т/с	Аучылык ресурслары төрләренең татарча атамасы	Аучылык ресурслары төрләренең латинча атамасы
49	Киң борынлы үрдәк	Anas clypeata
50	Сыбызгы-үрдәк	Anas penelope
51	Ала чумгалак	Bucephala clangula
52	Бүрекле кара үрдәк	Aythya fuligula
53	Кызыл үрдәк	Tadorna ferruginea
54	Кызыл башлы чумгалак	Aythya ferina
55	Четерек	Netta rufina
56	Диңгез кара үрдәге	Aythya marila
57	Ак күз кара үрдәге	Aythya nyroca
58	Ак яңаклы казарка	Branta leucopsis
59	Чумгалак үрдәк	Mergus merganser
60	Тундра-диңгез чумгалагы	Clangula hyemalis
61	Ак чумгалак	Mergellus albellus
ЧЫПЧЫКСЫМАННАР отряды (Charadriiformes)		
Чуллыклар семьялыгы (Scolopacidae)		
62	Чуллык	Gallinago gallinago
63	Урман үрдәге	Gallinago media
64	Теләттәвеч	Scolopax rusticola
65	Мородунка	Xenus cinereus
66	Кечкенә веретенник	Limosa lapponica
67	Уртача кроншнеп	Numenius phaeopus
68	Нәни Кроншнеп	Numenius minutus
69	Гаршнеп	Lymnocryptes minimus
70	Корыхтан	Philomachus pugnax
71	Гадәти таш асты балыгы	Arenaria interpres
Арыш чыпчыклары гаиләсе (Charadriidae)		

Т/с	Аучылык ресурслары төрләренең татарча атамасы	Аучылык ресурслары төрләренең латинча атамасы
72	Бибек	Vanellus vanellus
73	Соры арыш чыпчыгы	Charadrius morinellus
74	Тулес	Pluvialis squatarola
КҮГӘРЧЕНСЫМАННАР отряды (Columbiformes)		
Күгәрченнәр гаиләсе (Columbidae)		
75	Күгелҗем күгәрчен	Columba livia
76	Әберчен	Columba palumbus
77	Божралы урман күгәрчене	Streptopelia decaocto
ЧЫПЧЫКСЫМАННАР Отряды (Passeriformes)		
Каргалар гаиләсе (Corvidae)		
78	Соры карга	Corvus cornix

Саклана торган төрләр.

«Ау турында» гы законның 11 маддәсенең 4 пункты нигезендә, Россия Федерациясенең Кызыл китабына һәм Россия Федерациясе субъектларының Кызыл китапларына кертелгән имезүчеләрне һәм кошларны тоту тыела.

Татарстан Республикасы территориясендә имезүчеләрнең саклана торган төрләренә түбәндәгеләр кертелә:

Колаклы керпе (Erinaceus auritus, Gmelin, 1770), гади кутора (Neomys fodiens, Pennant, 1771), кечкенә шолган (Sorex minutissimus, Zimmermann, 1780), Наттерер төн күбәләге (Myotis nattereri, Kuhl, 1817), мыеклы төн күбәләге (Myotis mystacinus, Kuhl, 1819), Брандт төн күбәләге (Myotis brandti, Eversmann, 1845), Бөя төн күбәләге (Myotis dasycneme, Boie, 1852), су төн күбәләге (Myotis daubentoni, Kuhl, 1817), озын колаклы көрән ярканат (Plecotus auritus, Linnaeus, 1758), гигант кичке ярканат (Nyctalus lasiopterus, Schreber, 1780), кәрлә ярканат (Pipistrellus pipistrellus, Schreber, 1774), зур урман ярканаты (Pipistrellus nathusii Keyserling, Blasius, 1839), төньяк ярканаты (Eptesicus nilssoni Keyserling, Blasius, 1839), ике төсле ярканат (Vespertilio murinus, Linnaeus, 1758), ак куян (Lepus timidus, Linnaeus, 1758), гади очкалак (Pteromys volans, Linnaeus, 1758), Азия борындыгы (Tamias sibiricus, Laxmann, 1769), тимгелле йомран (Citellus suslicus, Guldenstaedt, 1770), урман төнгелеге (Dryomys nitedula, Pallas, 1778), бакча төнгелеге (Eliomys quercinus, Linnaeus, 1766), полчок (Myoxus glis, Linnaeus, 1766), чикләвек төнгелеге (Muscardinus avellanaruis, Linnaeus, 1758), дала тычканчыгы (Sicista subtilis, Pallas, 1773), урман тычканчыгы (Sicista betulina, Pallas, 1779), Эверсман әрләне (Allocricetulus eversmanni, Brandt, 1859), соры

әрлән (Cricetulus migratorius, Pallas, 1770), дала соры тычканы (Lagurus lagurus, Pallas, 1773), зур кушаяк (Allactaga major, Kerr, 1792), кызыл кыр тычканы (Myodes rutilus, Pallas, 1779), көрән аю (Ursus arctos, Linnaeus, 1758), ташлык сусары (Martes foina, Erxleben, 1777), Европа чәшкесе (Mustela lutreola, Linnaeus, 1761), кама (Lutra lutra, Linnaeus, 1758).

Татарстан Республикасы территориясендә саклана торган кошларга түбәндәгеләр керә:

Кара бүксәле күл кошы (Gavia arctica, Linnaeus, 1758), кызыл муенлы поганка (Podiceps auritus, Linnaeus, 1758), соры яңаклы поганка (Podiceps grisegena, Boddaert,1783), зур күлбога (Botaurus stellaris, Linnaeus, 1758), кечкенә күлбога (Ixobrychus minutus, Linnaeus, 1766), зур ак челән (Egretta alba, Linnaeus, 1758), кара ләкләк (Ciconia nigra, Linnaeus, 1758), кызыл бүксәле диңгез казы (Rufibrenta ruficollis, Pallas, 1769), соры каз (Anser anser, Linnaeus, 1758), чыелдык (Anser erythropus, Linnaeus, 1758), ысылдавык аккош (Cygnus olor, Gmelin, 1789), кыйгак аккош (Cygnus cygnus, Linnaeus, 1758), кызыл үрдәк (Tadorna ferruginea, Pallas, 1764), балыкчы карчыга (Pandion haliaetus, Linnaeus, 1758), гади шөпшәашар (Pernis apivorus, Linnaeus, 1758), кыр карчыгасы (Circus cyaneus, Linnaeus, 1766), дала карчыгасы (Circus macrourus, S. G. Gmelin, 1771), болын карчыгасы (Circus pigargus, Linnaeus, 1758), елан ашаучы кош (Circaetus gallicus, Gmelin, 1788), кәрлә бөркет (Hieraaetus pennatus, Gmelin, 1788), зур бөркетсыман кош (Aquila clanga, Pallas, 1811), кабер кошы (Aquila heliaca, Savigny, 1809), бөркет (Aquila chrysaetos, Linnaeus, 1758), ак койрыклы диңгез бөркете (Haliaetus albicilla, Linnaeus, 1758), шоңкар (Falco rusticolus, Linnaeus, 1758), балобан (Falco cherrug, Gray, 1834), сапсан (Falco peregrinus, Tunstall, 1771), дербник (Falco columbarius, Linnaeus, 1758), ягылбай (Falco vespertinus, Linnaeus, 1766), гади торымтай (Falco tinnunculus, Linnaeus, 1758), дала торымтае (Falco naumanni, Fleischer, 1818), соры торна (Grus grus, Linnaeus, 1758), пастушок (Rallus aquaticus, Linnaeus, 1758), камыш чыпчыгы (Gallinula chloropus, Linnaeus, 1758), шөлди-саескан (Haematopus ostralegus, Linnaeus, 1758), зур улит (Tringa nebularia, Gunnerus, 1767), травник (Tringa tetanus, Linnaeus, 1758), поручейник (Tringa stagnatilis, Bechstein, 1803), зур кроншнеп (Numenius arquata, Linnaeus, 1758), зур шөлди (Limosa limosa, Linnaeus, 1758), кара башлы шаркылдык (Larus ichthyaettus, Pallas, 1773), кече акчарлак (Lams minutus, Pallas, 1776), кече диңгез акчарлагы (Sterna albifrons, Pallas, 1764), клинтух (Columba oenas, Linnaeus, 1758), гади урман күгәрчене (Streptopelia turtur, Linnaeus, 1758), ак ябалак (Nyctea scandiaca, Linnaeus, 1758), байгыш (Bubo bubo, Linnaeus, 1758), колаклы ябалак (Asio otus, Linnaeus, 1758), саз ябалагы (Asio flammeus, Pontoppidan, 1763), кечкенә ябалак (Otus scops, Linnaeus, 1758), чырайсыз йонлач аяклы ябалак (Aegolius funereus, Linnaeus, 1758), чырайсыз йорт ябалагы (Athene noctua, Scopoli, 1769), чырайсыз чыпчык ябалагы (Glaucidium passerinum, Linnaeus, 1758), карчыга ябалагы (Surnia ulula, Linnaeus, 1758), соры ябалак (Strix aluco, Linnaeus, 1758), озын койрыклы соры ябалак (Strix uralensis, Pallas, 1771), гади төн күгәрчене (Caprimulgus europaeus, Linnaeus, 1758), күк карга (Coracias garrulus, Linnaeus,

1758), гади кыштуар (Alcedo atthis, Linnaeus, 1758), һөдһөд (Upupa epops, Linnaeus, 1758), яшел тукран (Picus viridis, Linnaeus, 1758), чал тукран (Picus canus, Gmelin, 1788), өч бармаклы тукран (Picoides tridactylus, Linnaeus, 1758), соры соркопут (Lanius excubitor, Linnaeus, 1758), әрбет чыпчыгы (Nucifraga caiyocatactes, Linnaeus, 1758), зәңгәр чыпчык (Parus cyanus, Pallas, 1770).

3. Татарстан Республикасыың социаль-икътисадый сыйфатламасы

3.1. Татарстан Республикасы территорияләре административ бүленеше карта-схемасы

Беркетелгән һәм һәркем файдалана ала торган аучылык биләмәләренең, шулай ук аучылык ресурслары яши торган, ләкин аучылык биләмәләренә кертелмәгән башка территорияләрнең Татарстан Республикасы буенча урнашуы төбәкнең административ бүленеше карта-схемасында күрсәтелгән (1 нче кушымта). Карта-схема аучылык биләмәләре, аерым саклана торган табигать территорияләре турында мәгълүматны исәпкә алып эшләнде һәм аңа зарури топография катламнары – рельеф, үсемлекләр һ.б. – керә.

3.2. Татарстан Республикасында аучылар саны турында мәгълүмат

Татарстан Республикасында аучылык прессы, кагыйдә буларак, җирле аучылар хисабыннан формалаша, бу исә республикада чит ил һәм төбәкара аучылык туристлыгының үсмәвенә бәйле.

Аучылык билетларының ике варианты күздә тотыла: әгъзалык аучылык билеты һәм бердәй федераль үрнәктәге аучылык билеты. Шул ук вакытта ауга рөхсәт бирүче таныклык булып бары бердәй федераль үрнәктәге аучылык билеты гына тора. Шулай итеп, аучының хокукый статусы дәүләт аучылык билеты булуга бәйле («Ау турында» законның 20 статьясы).

Бердәй федераль үрнәктәге аучылык билетлары республикада вәкаләтле дәүләт органы – Татарстан Республикасының хайваннар дөньясы объектларын саклау һәм файдалану идарәсе тарафыннан бирелә. Әгъзалык аучылык билетлары гражданнарга аучыларның тиешле иҗтимагый оешмалары тарафыннан бирелә. Бердәй аучылык билеты бирелгәндә, әгъзалык аучылык билеты калдырыла һәм иҗтимагый оешмада торучыларга төрле, шул исәптән икътисадый ташламалар бирә ала торган әлеге оешмада гражданның әгъза булуын раслый торган документ булып тора.

Бердәм федераль үрнәктәге аучылык билетлары 2011 елның 1 июленнән бирелә. 2020 елның 1 декабренә Татарстан Республикасында мондый төрдәге 59 152 билет бирелгән. «Ау турындагы» Законның 20 статьясы нигезендә хокукый затның яки шәхси эшмәкәрнең хезмәт шартнамәсе яисә граждан-хокукый шартнамә нигезендә ау яки аучылык ресурсларын саклау белән бәйле вазыйфаларын үти торган хезмәткәре аучыга тиңләнә. Хәзерге вакытта Татарстан Республикасы территориясендә аучылык өлкәсендә эшли торган

66 юридик зат теркәлгән. Моннан тыш, аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек алып баручы 4 шәхси эшкуар теркәлгән.

Хәзерге вакытта Татарстан Республикасы территориясендә яшәүче һәм иҗтимагый аучылык оешмаларына керүче гражданнар саны якынча 18 000 кеше тәшкил итә. Шулай итеп, республиканың 50 % аучысы иҗтимагый аучылык оешмаларында әгъза булып торуны хуп күрә.

Татарстан Республикасында «Росохотрыболовсоюз ассоциациясе» Аучылар һәм балыкчылар бөтенроссия иҗтимагый берләшмәсе ассоциациясенә керүче бер иҗтимагый оешма – «Татарстан Республикасының аучылар һәм балыкчылар җәмгыяте» («Татохотрыболовобщество» төбәк иҗтимагый оешмасы) төбәк иҗтимагый оешмасы теркәлгән. Хәзерге көндә «Татохотрыболовобщество» төбәк иҗтимагый оешмасы аучылык хуҗалыкларында бәя куюга караш болайрак: иң актив аучыларга иҗтимагый аучылык оешмасы әгъзасы булу икътисадый яктан табышлырак, чөнки иҗтимагый оешмада әгъза булмаган аучылар ау хезмәтләре өчен уртача ике тапкырга артыграк түли. Аучылык җәмгыятьләре әгъзалары (аучыларның 50 проценты) – ау коралы ияләре генә түгел, бәлки төбәк территориясендә ау белән актив шөгыльләнүчеләр булып тора дип, билгеле бер дәрәҗәдә ышанып әйтергә мөмкин. Бу раслау, әгъзалык аучылык билеты ияләреннән аермалы буларак, дәүләт аучылык билеты ияләренең кертемнәр һәм башка түләүләр рәвешендә еллык һәм башка вакытлы чыгымнары булмавына нигезләнә. Ягъни, аучы статусы булган һәм ау белән шөгыльләнергә теләгән гражданнарга икътисадый яктан оешмада тору отышлырак. Ә аучы статусына (һәм дәүләт аучылык билетына) ия булып та, ау белән шөгыльләнмәүче гражданнарга иҗтимагый оешмада әгъзалык өчен акча чыгармау отышлырак. Шулай итеп, төбәк территориясендә аучылык прессы турыдан-туры гомуми аучылар санының 50 процентыннан формалаша.

Шунысын да әйтергә кирәк, Татарстан Республикасының аучылык биләмәләренә транспортта кереп булганга күрә, аучыларга, яшәү урыны республиканың бер районында теркәлгән булса да, башка районнарда (яшәгән районы белән чиктәш булмаска да мөмкин) ау белән шөгыльләнү мөмкинлеге бирә һәм чынлыкта бу шулай килеп чыга да. Шуңа күрә теге яки бу аучылык биләмәләренә аучылык йөкләнешен бәяләгәндә, аучыларның яшәү урыннары районнар буенча бүленешен бәяләү әһәмияткә ия булмый.

3.3. Татарстан Республикасында аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә антропоген йогынтының характеры һәм көче

1. Татарстан Республикасының территория ягыннан һәм социаль-икътисадый үсешенең хәзерге торышы.

Татарстан Республикасында 956 муниципаль берәмлек, шул исәптән 43 муниципаль район бар. Төбәк территориясендә федераль магистраль тимер юллар һәм автомобиль юллары, магистраль газүткәргеч һәм нефтьүткәргеч системалары, Россиянең Европа өлешенең Каспий, Урта

диңгез һәм Балтыйк бассейннарына чыга торган бердәм су системасы, көнбатыштан көнчыгышка һәм төньяктан көньякка, Россия Федерациясе төбәкләренә һәм Татарстан Республикасы эчендә йөк һәм пассажирлар ташуны тәэмин итә торган һава трассалары үтә. Әлеге магистраль транспорт элемтәләре Казан транспорт узелында кисешә. Татарстан Республикасының көчле агросәнәгать комплексы бар. Татарстан Республикасы үсемлекчелек продукциясенең төп төрләрен җитештерүдә (бөртеклеләрнең тулай уңышы, бәрәңгенең тулай уңышы, рапсның тулай уңышы) һәм терлекчелек (сөт җитештерү, терлек һәм кош үрчетү) буенча алдынгылар рәтендә тора.

2. Татарстан Республикасында аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә антропоген йогынты характеры һәм көче.

Аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә, тикшерелә торган объектларга йогынты ясауның төп факторы буларак, аучылыкны санамаганда, антропоген йогынты аларга уңай да, тискәре дә йогынты ясаучы күпчелек факторлардан тора.

2.1. Урман хуҗалыгы тәэсире.

Татарстан Республикасының урман хуҗалыгы Татарстан Республикасының Урман планы, урманчылыкларның урман хуҗалыгы регламентлары нигезендә, урманнан файдалануның тотрыклы принципларына таянып, әйләнә-тирә табигатькә зыян китерми торган ысуллар белән алып барыла. Моннан тыш, республикада «Татарстан Республикасының урман хуҗалыгын үстерү» дәүләт программасы гамәлдә.

Урман үсемлекләре һәм урманда яшәүче аучылык ресурслары урман биогеоценозларының состав өлешләре булып тора. Ау җәнлекләре һәм кошлары составындагы төрләр һәм аларның саны турыдан-туры урман үсемлекләренең нинди характерда булуына бәйле, ә алар исә күпчелек очракта үсентеләр төрләренең составы һәм аларны яңарту стадиясе белән билгеләнә.

Татарстан Республикасының аучылык хуҗалыгына карата шунысын билгеләп китәргә кирәк: территориядә урманнар аз булганга, урманда аучылык биләмәләре составының сыйфатындагы нинди дә булса үзгәрешләр төбәктә тулаем аучылык биләмәләренең сыйфатында тамырдан үзгәрешләр китереп чыгара алмый. Әмма аучылык фаунасының аерым төрләре өчен урман биләмәләре, яшәү тирәлегенең мөһим элементы буларак, зур әһәмияткә ия була. Болар аеруча авыр кышкы чорда урманда тупланып яшәүче кыргый тояклы хайваннарга, ә шулай ук урман киекләренә кагыла.

Урманнан файдалану традицион рәвештә карт һәм өлгергән агач урманнарында тоташтан һәм сайлап агач кисү вакытында башкарыла торган орган үзагач хәзерләүне күздә тота. Ләкин өлгергән һәм карт агачлардан торган урманнар республиканың урманнар үсә торган 23 процент мәйданын алып торганлыктан, һәм ел саен 1 гектар урманнан 0,76 куб.м ликвид үзагач кына киселгәнлектән, үзагач хәзерләү күләме хәзерге вакытта аучылык ресурсларына зур йогынты ясамый.

Республика урманнарында агач кисүләрнең төп төре – үсентеләрне тәрбияләүгә юнәлтелгәннәре. Ау хайваннарының яшәү тирәлегенә мондый

кисүләр ике төрле йогынты ясый. Бер яктан, бу урманда яктылык артуга ярдәм итә һәм, кагыйдә буларак, хайваннар туклана торган ботак, үсемлек, җиләк-җимешләрнең массасы артуга китерә. Шул ук вакытта, мәйдан ачылганлыктан, биләмәләрне саклау шартлары яхшыра. Бу фактор кайбер төрләр өчен, әйтик, суер, көртлек, боҗыр өчен үтә мөһим, ә поши өчен ул иң беренчел әһәмияткә ия була. Моннан тыш, сирәкләнгән урманнарда киек кошлар өчен оялау һәм бала чыгару өчен шартлар яхшыра. Икенче яктан, үсентеләрне тәрбияләүгә юнәлтелгән агач кисү ау хайваннарына һәм кошларына ризык булган төп төр булмаган агачларны һәм куакларны кисү белән бәйле. Әйтик, ылыслы урманнарда усак һәм яфраклы башка агач төрләрен кисү күпчелек хайваннар өчен азык сыйфаты начараюга китерә.

Урман хуҗалыкларының регламентында үзагачтан тыш, башка урман ресурсларын (каен тузы, кабык, ботаклы терлек азыгы һ.б.) һәм урмандагы азык ресурсларын әзерләү һәм дару үләннәрен җыю кебек эшләр өчен урманнардан файдалануга мәйданнар билгеләнгән, әмма аларның чимал базасы зур булмаганга, алар киң таралыш алмыйлар. Шунлыктан, урманнан файдалануның күрсәтелгән төрләре урмандагы аучылык биләмәләренең сыйфатына берничек тә йогынты ясамый.

Аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә урман янгыннары тискәре йогынты ясый, шунлыктан урманны янгыннан саклау – аучылык ресурсларының куркынычсызлыгын тәэмин итүдә иң мөһим нәрсәләрнең берсе.

Махсус рәвештә урман утырту аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә уңай йогынты ясый. Махсус утыртылган урманнар челтәре билгеле бер максатларда җирләрне сөрү белән бәйле рәвештә барлыкка килде. Урман полосалары нигездә иген кырларын, бакчаларны һәм сулыкларны шактый ешайган коры җилләрдән саклау өчен утыртыла. Татарстан Республикасы территориясендә көнчыгыш һәм көнбатыш җилләр өстенлек иткәнгә, мондагы күпчелек урман полосалары меридиан юнәлешендә, азрак өлеше аркылы киңлек юнәлешендә утыртылган. Махсус утыртылган урманнар хайваннарның күпчелек төре өчен ремизлар ролен уйный, алар бу урманнарны саклану һәм оя ясау стацияләре буларак кулланалар. Махсус утыртылган урманнарда җимеш агачларының һәм куаклыкларның күп булуы хайваннарның азыгын арттыра. Соңгы вакытта Татарстан Республикасында урманнарны яңарту эше киң колачлы алып барыла, аның төп юнәлешләре – урманнарны торгызу һәм киңәйтү. Урман торгызу фонды күпчелектә кисентеләр һәм аланлыклардан тора. Абсолют берәмлекләрдә кисентеләр – 4,7 мең гектар, ташландык урыннар һәм аланлыклар 4,0 мең га, корыган агачлар 0,1 мең га тәшкил итә. Урманны торгызу өчен 8,8 мең га урман җирләре кирәк булачак. Бу эштә табигый, ясалма һәм катнаш ысуллар файдаланыла.

2.2. Авыл хуҗалыгы йогынтысы.

Соңгы йөз елда төбәктә халык саны арту шәһәрләр һәм бистәләр, сәнәгать предприятиеләре, юллар, газ- һәм нефтьүткәргечләр салынган территорияләрнең шактый артуына китерде, Татарстан Республикасының зур

җир мәйданнары сусаклагычлар астында калды. Урманнарны бетерү һәм җирләрне сөрү табигый процессларның бөтен системасындагы динамик тигезлекне какшатты. Һаваның һәм туфракның дымлылыгы кимеде, температура үзгәрешләре ешайды. Урмансыз калган бушлыкларда кар катламының калынлыгы кими һәм туфракка туң тирәнрәк төшә, бу ау хайваннарының күпчелек төрләре популяциясенә начар тәэсир ясый. Туфрак тузанлыга әйләнә, аның структурасы бозыла, бу аның су сеңдерүчәнлеген байтак начарайта. Болар җир асты һәм җир өсте су агымнарының яңача бүленешенә һәм соңгысының роле артуга китерә. Җир өсте агымнарының артуы нәтиҗәсендә сөрелгән җирләрдә табигый урман һәм урман-дала ландшафтлары шартларында бөтенләй чагылыш тапмый торган диярлек эрозия процесслары – туфракның һәм чокырларның эрозиясе – кискен көчәеп китә. Әйтик, Казанка елгасы бассейнында чокыр-сыза челтәре 100 ел эчендә 0,22 дән 0,36 кадәр; Мишә елгасы бассейнында 0,36 дан 0,92 км/кв. км кадәр артты. Шул вакыт эчендә эрозия процессы табигый модификациядән бермә-бер тизрәк баручы табигый-антропоген модификациягә үзгәрде.

Республика территориясенең төп өлеше агроценозлардан торганга, аларны эшкәртү барышында басуларда яши торган җәнлекләрнең күпчелеге качып бетә. Махсус тикшеренүләр мәгълүматларына караганда, механикалаштырылган авыл хуҗалыгы эшләре вакытында, җәйге чорда агроценозларда яши торган төрле ау җәнлекләре балаларының якынча 70 проценты кырыла. Шул ук вакытта, үлән чапканда, ашлык һәм бүтән авыл хуҗалыгы культураларын җыйганда боларның кырылуына механикалаштырылу гына да түгел, бәлки җитештерү процессы – эш ысуллары һәм алымнары сәбәпче була.

Аучылык ресурслары популяциясенең торышын авыл хуҗалыгында химия препаратлары куллану, аеруча аларны куллану таләпләрен бозу тискәре чагылыш таба. Әйләнә-тирә мохитне йогынтысы бетми торган матдәләр белән пычрату хайваннар организмының әкренләп агулануына, аларның авырый башлавына һәм үлеменә сәбәп була. Күпчелек очракта җир өсте хайваннары һәм кошлар тычкансыман кимерүчеләргә каршы көрәшү өчен таратылган агуланган бөртекле алдавычлар ашаудан һәлак була.

Хәзерге вакытта сөрүлек җирләрдә урманнар аз булган (4,7–7 % оптималь дәрәҗә булып саналганда, 2,5 % тәшкил итә) авыл хуҗалыгы җирләренең күп өлеше сукаланган булуы, территориядә урманнарның азлыгы эрозия һәм дефляция процессларының артуына китерә. Туфракны фотога төшерү мәгълүматларына караганда, эрозияле һәм дефляцияле җирләр арта бара. Бу процесслар Әгерҗе, Әтнә, Балтач, Биектау, Лаеш, Мамадыш, Питрәч, Балык Бистәсе, Саба һәм Теләче районнарында аеруча интенсив бара. Эрозияле җирләр мәйданы (сөрүлек җирләрнең гомуми мәйданыннан) соңгы 30 ел эчендә Кама алдында 31 процентка артты. Шулардан эрозиягә дучар ителгән сөрүлек җирләр мәйданы 27 процентка артты.

Туфракны һәм югары уңыш бирә торган агроландшафтны саклау өчен, экологик каркас рәвешендә 190 мең га. саклагыч урман, ягъни эрозиягә

каршы өстәмә тагын 100 мең га. агач утыртырга кирәк. Сөрүлек җирләрендә урман утыртуны оптималь 4,7–7 % дәрәҗәсенә җиткерер өчен, урман утыртуның хәзерге заман темпларын күз алдында тотып, 100 ел кирәк булачак.

Авыл хуҗалыгы факторының хайваннарга һәм аларның яшәү тирәлегенә югарыда аталган тискәре йогынтысына карамастан, авыл хуҗалыгы культуралары игелә торган кырлар күпчелек җәнлекләр өчен оя кору стацияләре ролен уйныйлар һәм саклагыч функция үтәп, ремизлар булып торалар. Моннан тыш, уңыш җыйганда котылгысыз югалтуларсыз булмый торган интенсив үсемлекчелек ау ресурсларының күпчелек төрләре өчен чагыштырмача ышанычлы һәм төрле азык базасы булдыра. Авыл хуҗалыгы культураларына зыян сала торган кимерүчеләр саны арта барганлыктан, агроценозлар ерткычлар өчен шулай ук азык нигезен формалаштыра. Җәйгекөзге чорда кыр кәҗәсе, кабан дуңгызы, соры куян, төлке, кыр тавыгы шикелле аучылык ресурслары авыл хуҗалыгы җирләренә өстенлек бирә.

2.3. Рекреация йогынтысы.

Аучылык хуҗалыгы өчен рекреация йогынтысы, башка факторлар белән бергә, аучылык ресурсларының яшәү тирәлеген характерлаучы бер фактор булып тора. Шул ук вакытта рекреация йогынтысының дәрәҗәсе аучылык биләмәләренең начараюына китерә торган фактор буларак кына түгел, бәлки хайваннарның яшәү тирәлегендә кешеләр тудырган уңайсызлыклар белән бәйле фактор буларак та карала.

Юллар челтәренең яхшы үскән, ә урманнарның аз булуы, алдынгы авыл хуҗалыгы, республика халкының күп санлы булуы нәтиҗәсендә, куркыту факторы төбәк өчен сизелерлек була һәм аучылык ресурсларына тискәре йогынты ясый.

Төбәк территориясендә, хайваннарны аулауга караганда да хәтта, куркыту факторы аларның санын күбрәк киметүгә китерә дип уйларга нигез бар. Аучылык биләмәләрендә күпсанлы кешеләр йөрүе хайваннарның тәүлеклек ритмын боза, аларда даими киеренкелек хисе уята. Кешенең аучылык биләмәләрендә йөрүе ояларын җирдә ясый торган кошларга иң зур зыян китерә. Оясыннан чыккан вакытта кыр үрдәге күкәйләрен мамык, үлән белән каплый, аннары зур саклык белән үлән арасыннан читкәрәк тайпылып, очып китә. Куркытылса, ул күкәйләрен капларга өлгерми, соңгыларын исә карга, янутсыман эт, төлке кебек ерткычлар бик тиз эзләп таба. Оясыннан еш очып чыгу күкәй басу режимы бозылуга һәм күкәйләрдәге бәбкәләрнең һәлак булуына китерә. Кошларның күпчелек төрләре, шул исәптән ау кошлары да, еш куркытып торсалар, ояларын бөтенләйгә ташлап китә. Яшь җәнлекләр тугач та беренче чорда аз хәрәкәтләнәләр, алардан эзләр дә азрак кала, шуңа күрә ерткычларга аларны табу кыеная. Куркытылган очракта, алар күбрәк хәрәкәт итәләр һәм үзләрен һәлакәткә дучар итәләр. Куркыту факторы тәэсирендә хайваннар күп вакытын үзләренең куркынычсызлыгын тәэмин итүгә сарыф итәләр, аларның туклану режимы бозыла, туклану урыннарыннан ерак китәләр, кеше йөрмәгән, азык аз җирләрдә тупланалар. Шулай итеп, куркыту факторы хайваннарның яшәеш ритмының бозылуына

китерә, аларда киеренкелек хисен уята, үз-үзләрен тотуларында һәм физиологияләрендә тайпылулар китереп чыгара, үрчү сәләтен киметә һәм яшь җәнлекләрнең үлеменә китерә.

2.4. Сузылган инженерлык объектларының йогынтысы

Сузылган инженерлык объектлары (су юллары, тимер юллар, газ- һәм нефтьүткәргечләр һ.б) тарафыннан ясалган коммуникатив антропоген йогынтының шактый зур өлеше йортлар салынган территорияләр урнашкан һәм нефть чыгару интенсив алып барыла торган урыннарда күзәтелә.

Электр үткәрү линияләрендә (ЭҮЛ), мәгълүматларга караганда кошларның 20 төренең үлеме күзәтелгән (күк карга, тилгән, көртлек карчыгасы, саз карчыгасы, карчыга, торымтай һ.б.). ЭҮЛның 1 километрына елына үлгән кошларның уртача унөче туры килә. Беренче чиратта яшь кошлар һәлак була, ЭҮЛның торак пунктларындагы өлешләре кошлар өчен аеруча куркыныч тудыра. Электр үткәрү линияләренең тимер-бетон баганаларында кошларның үлемен булдырмау өчен җайланмалар ясау зарур. Электр үткәрү линияләренең һавадагы өлешләрен проектлаштырганда, яңадан төзегәндә һәм эксплуатацияләгәндә (шул исәптән төзәткәндә, яңадан техник җиһазландырганда һәм реконструкцияләгәндә) кошлар тимерчыбыкка, траверса элементларына һәм баганаларга, ярдәмче трансформатор станцияләренә һ.б. кунганда, аларны ток сугып үтерүгә юл куймау чаралары күздә тотылырга тиеш.

Юллар, куе челтәр булып, бөтен республика территориясен каплаган. Автомобиль юлларында хайван-җанварлар, аеруча аларның балалары күпләп һәлак була. Аучылык төрләреннән, аеруча яшь җәнлек-җанвар күбәя торган җәйге-көзге чорда, төлкенең, соры һәм ак куянның саны кими.

2.5. Комплекслы антропоген йогынты.

Факторлар комплексында техноген йогынтыны тикшергәндә Арча, Саба, Балтач, Кукмара һәм Мамадыш районнарында аның төбәк буенча уртача күрсәткечләрдән югарырак, ә Балык Бистәсе, Биектау, Теләче, Питрәч һәм Зеленодольск районнарында түбәнрәк чагылуын билгеләп китәргә кирәк.

Антропоген йогынтының җирлек төрләренә турыдан-туры бәйләнеше ачык чагылыш тапмый, бу исә һәр җирдә кешенең табигый комплексларга йогынтысы белән аңлатыла. Иң зур басым субүлемнәргә, сөзәклекләрнең түбән өлешләренә һәм зур елгаларның түбәнге террасаларына туры килә. Субүлемнәргә йогынты транспорт комплексы ягыннан бара; сөзәклекләрнең түбән өлешләренә игенчелек алып бару һәм эрозиягә дучар ителгән җирләрнең үсеше йогынты ясый; зур елгаларның түбән террасаларына йогынты торак пунктлар урнашу белән бәйле.

Регионның аучылык фаунасына комплекслы йогынтыны анализлаганда, антропоген факторларның хайваннар дөньясына иң зур йогынты ясавын билгеләп китәргә кирәк. Шул ук вакытта, аерым уңай яклары булуга карамастан, тискәре йогынтысы күпкә артыграк. Өстәвенә, аерым антропоген факторларның тискәре йогынтысы соңгы елларда сизелерлек артты.

4. Татарстан Республикасында аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге булган аучылык биләмәләренең яки башка территорияләрнең урнашуы һәм алардан файдалану торышының сыйфатламасы

4.1. Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге булган аучылык биләмәләренең яки башка территорияләрнең кемнеке булуы турында мәгълүмат

Татарстан Республикасының гомуми мәйданы 6 783 744 га тәшкил итә. Аңа аучылык ресурсларын файдалану өчен бүленгән 6 302 855 га мәйдандагы махсус территорияләр керә. Шулардан 490 181 га – аучылык хуҗалыгын алып бару өчен яраксыз, шул исәптән торак пунктлар, сәнәгый комплекслар, юл үткәргечләр, ә шулай ук рудераль җирләр (чүплекләр, зиратлар һ.б.) урнашкан территорияләр. Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр мәйданы 45 719,46 га тәшкил итә, алар составында ау бөтенләй тыелган, аерым саклана торган табигать территорияләре бар: «Чатыр-Тау» төбәк дәрәҗәсендә әһәмияткә ия булган, комплекс профилендәге дәүләт табигать заказнигы, «Долгая поляна» төбәк дәрәҗәсендә әһәмияткә ия булган, комплекс профилендәге дәүләт табигать заказнигы, «Аю Урманы» төбәк дәрәҗәсендә әһәмияткә ия булган табигать һәйкәле, «Щучьи горы» төбәк дәрәҗәсендә әһәмияткә ия булган табигать һәйкәле, «Түбән Кама» милли паркы, Идел-Кама дәүләт табигать биосфера тыюлыгы.

Төбәк территориясенең муниципаль берәмлекләр аучылык биләмәләренең мәйданы билгеләнгән структурасы турында гомуми мәгълүмат 2 нче таблицада китерелгән.

2 нче таблица

Татарстан Республикасының административ бүленеше яссылыгында аучылык биләмәләре һәм башка территорияләрнең структурасы турында гомуми мәгълүмат

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр, мең га	Аучылык ресурсларын файдалану максаты өчен бирелгән территорияләр							
				Гомуми мәйдан				Беркетелгән аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	
				Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге, мең га	Аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз, мең га	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %
1	Әгерҗе	179,662	0	172,211	95,85	172,54	7,451	95,2	52,99	77,011	42,86
2	Азнакай	214,611	4,1495	201,543	93,91	198,838	13,068	60,47	28,18	141,073	65,73
3	Аксубай	143,916	0	136,095	94,57	136,684	7,821	90,3	62,74	45,795	31,82
4	Актаныш	203,4	0	203,4	100,00	196,82	0	203,4	100	0	0,00
5	Алексеевск	207,441	0	199,176	96,02	199,548	8,265	110,897	53,46	88,279	42,56
6	Әлки	172,676	0	165,911	96,08	166,094	6,765	20,274	11,74	145,637	84,34
7	Әлмәт	242,794	0	222,783	91,76	225,247	20,011	200,662	82,65	22,121	9,11
8	Апас	104,752	0	99,4	94,89	93,23	5,352	99,4	94,89	0	0,00
9	Арча	184,365	0,4162	173,429	94,07	173,607	10,936	139,165	75,48	34,264	18,58
10	Әтнә	68,136	0	68,136	100,00	64,749	0	68,136	100	0	0,00

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр, мең га	Аучылык ресурсларын файдалану максаты өчен бирелгән территорияләр							
				Гомуми мәйдан				Беркетелгән аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	
				Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге, мең га	Аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз, мең га	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %
11	Бавлы	120,466	0	113,198	93,97	113,785	7,268	20,53	17,04	92,668	76,92
12	Балтач	109,45	0	109,419	99,97	103,743	0,031	45,119	41,22	64,3	58,75
13	Бөгелмә	140,52	0	130,043	92,54	131,299	10,477	115,1	81,91	14,943	10,63
14	Буа	152,845	0	153,447	100,39	144,017	0	153,447	100	0	0,00
15	Югары Ослан	130,282	0	117,695	90,34	122,446	12,587	93,995	72,15	23,7	18,19
16	Биектау	157,425	0	146,512	93,07	148,05	10,913	144,33	91,68	2,182	1,39
17	Чүпрәле	102,954	0	93,267	90,59	94,397	9,687	17,3	16,80	75,967	73,79
18	Алабуга	135,229	17,701	106,779	78,96	108,705	28,45005	96,2	71,14	10,579	7,82
19	Зәй	184,24	0	175,967	95,51	176,912	8,273	175,967	95,51	0	0,00
20	Зеленодольск	140,199	5,921	129,177	92,14	123,4	11,022	122,75	87,55	6,427	4,58
21	Кайбыч	99,536	0	95,061	95,50	95,802	4,475	78,012	78,38	17,049	17,13
22	Кама Тамагы	119,88	0	113,72	94,86	111,383	6,16	107,894	90,00	5,826	4,86

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр, мең га	Аучылык ресурсларын файдалану максаты өчен бирелгән территорияләр							
				Гомуми мәйдан				Беркетелгән аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	
				Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге, мең га	Аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз, мең га	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %
23	Кукмара	149	0	149,209	100,14	138,149	0	149,209	100	0	0,00
24	Лаеш	209,443	4,17	180,915	86,38	189,834	28,528	136,341	65,10	44,574	21,28
25	Лениногорск	181,272	0	168,097	92,73	170,902	13,175	151,5	83,58	16,597	9,16
26	Мамадыш	261,252	0	252,457	96,63	252,866	8,795	205,19	78,54	47,267	18,09
27	Менделеевск	74,49	0	74,6	100,15	68,984	0	0	0,00	74,6	100
28	Минзәлә	191,975	0	187,8	97,83	186,004	4,175	187,8	97,83	0	0,00
29	Мөслим	146,431	0	141,149	96,39	141,899	5,282	92,975	63,49	48,174	32,90
30	Түбән Кама	161,715	0	151,0551	93,41	152,867	10,65988	141,6	87,56	9,455	5,85
31	Яңа Чишмә	131,752	0	124,37	94,40	125,337	7,382	53,8	40,83	70,57	53,56
32	Нурлат	229,371	0	219,997	95,91	221,52	9,374	59,2	25,81	160,797	70,10
33	Питрәч	133,954	0	130,75	97,61	125,949	3,204	98,45	73,50	32,3	24,11
34	Балык Бистәсе	204,141	0	195,864	95,95	196,62	8,277	54,569	26,73	141,295	69,21

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр, мең га	Аучылык ресурсларын файдалану максаты өчен бирелгән территорияләр							
				Гомуми мәйдан				Беркетелгән аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	
				Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге, мең га	Аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз, мең га	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %
35	Саба	109,774	0	118,1445	107,63	102,963	0	112,0475	102,07	6,097	5,55
36	Сарман	138,556	0	129,505	93,47	129,93	9,051	43,5	31,40	86,005	62,07
37	Спас	202,214	0	194,417	96,14	195,308	7,797	99,87	49,39	94,547	46,76
38	Тәтеш	163,842	4,41076	157,435	96,09	154,712	6,407	123,252	75,23	34,183	20,86
39	Тукай	172,949	8,951	151,1609	87,40	154,126	21,7881	77,717	44,94	73,444	42,47
40	Теләче	84,408	0	80,848	95,78	81,246	3,56	26,81	31,76	54,038	64,02
41	Чирмешән	136,428	0	128,155	93,94	128,766	8,273	62,138	45,55	66,017	48,39
42	Чистай	176,567	0	168,147	95,23	168,638	8,42	74,05	41,94	94,097	53,29
43	Ютазы	76,057	0	72,41	95,20	69,876	3,647	0	0,00	72,41	95,20
44	Азнакай	2,254	-	-	-	-	2,254	-	-	-	-
45	Әлмәт	11,499	-	-	-	-	11,499	-	-	-	-
46	Бөгелмә	2,787	-	-	-	-	2,787	-	-	-	-

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр, мең га	Аучылык ресурсларын файдалану максаты өчен бирелгән территорияләр							
				Гомуми мәйдан				Беркетелгән аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	
				Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге, мең га	Аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз, мең га	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %
47	Бавлы	1,819	-	-	-	-	1,819	-	-	-	-
48	Алабуга	4,912	-	-	-	-	4,912	-	-	-	-
49	Зәй	5,838	-	-	-	-	5,838	-	-	-	-
50	Зеленодольск	3,773	-	-	-	-	3,773	-	-	-	-
51	Казан	61,416	-	-	-	-	61,416	-	-	-	-
52	Лениногорск	3,05	-	-	-	-	3,05	-	-	-	-
53	Чаллы	16,091	-	-	-	-	16,091	-	-	-	-
54	Түбән Кама	11,639	-	-	-	-	11,639	-	-	-	-
55	Нурлат	1,524	-	-	-	-	1,524	-	-	-	-
56	Чистай	5,26	-	-	-	-	5,26	-	-	-	-
57	Буа	1,512	-	-	-	-	1,512	-	-	-	-
	БАРЛЫГЫ	6783,74	45,71946	6302,85	92,91*	6257,792	490,18	4208,57	62,0389*	2094,288	30,87*

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Аучылык өчен файдаланылмый торган территорияләр, мең га	Аучылык ресурсларын файдалану максаты өчен бирелгән территорияләр							
				Гомуми мәйдан				Беркетелгән аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	
				Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге, мең га	Аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз, мең га	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеше, %
								3983,367**	58,72*		

* Төбәк мәйданындагы өлеше.

** Дәүләт тыюлыкларын исәпкә алмыйча, беркетелгән аучылык биләмәләренең мәйданы.

Аулау максаты өчен бүленгән территорияләр.

Татарстан Республикасында ау өчен бүленгән территорияләрнең мәйданы 6 302 855 га тәшкил итә. Шулардан 6 257 792 га – аучылык ресурсларының яшәү мәйданы, 490 181 га – аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз мәйдан.

Ау өчен бүленгән территорияләрнең бүленеше түбәндәгечә: беркетелгән аучылык биләмәләре, алар аучылык ресурсларыннан файдалану өчен хокукый затларга яки шәхси эшмәкәрләргә вакытлыча бирелә; һәркем файдалана ала торган аучылык биләмәләре.

Беркетелгән аучылык биләмәләре.

Татарстан Республикасында беркетелгән аучылык биләмәләренең гомуми мәйданы 4 208 567 га, ягъни төбәкнең гомуми мәйданыннан 62,04% тәшкил итә.

Аучылык ресурсларыннан файдалану өлкәсендә оештыру-хокук формалары буенча аерылып торучы 66 юридик зат һәм 4 шәхси эшкуар эшчәнлек алып бара.

Татарстан Республикасында иң зур аучылык белән шөгыльләнүче оешма булып «Татарстан Республикасының Аучылар һәм балыкчылар оешмасы» төбәк иҗтимагый оешмасы тора. Ул республиканың төрле районнарында урнашкан 1 040 475 га гомуми мәйдандагы 21 кишәрлекне үз эченә ала.

Юридик затларга һәм шәхси эшкуарларга файдалануга бирелгән, шулай ук аучылык заказниклары территориясе булып торучы аучылык биләмәләренең гомуми өлеше республика мәйданының 62,04 % тәшкил итә. 5 районда беркетелгән аучылык биләмәләре өлеше 100%ка җитә: Актаныш, Әтнә, Буа, Кукмара, Саба.

Күпчелек районнарда беркетелгән аучылык биләмәләре өлеше әлеге районнарның гомуми мәйданыннан яртысын тәшкил итә.

Азнакай, Әлки, Балтач, Баулы, Чүпрәле, Менделеевск, Яңа Чишмә, Норлат, Балык Бистәсе, Сарман, Спас, Тукай, Теләче, Чирмешән, Чистай һәм Ютазы районнарында беркетелгән аучылык биләмәләре өлеше 50%тан да кимрәк.

3 нче таблицада беркетелгән аучылык биләмәләре структурасы китерелгән.

3 нче таблица

Ау белән шөгыльләнүчеләргә беркетелгән территорияләрнең структурасы

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Беркетелгән аучылык биләмәләре		Яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз территорияләр мәйданы, мең га
			Мәйданы, мең га	Район мәйда-ныннан өлеше, %		
1	Әгерҗе	179,662	95,2	52,99	91,43	0,28
2	Азнакай	214,611	60,47	28,18	57,13	0,64
3	Аксубай	143,916	90,3	62,74	85,76	0,36
4	Актаныш	203,400	203,4	100,00	196,82	0,21

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Беркетелгән аучылык биләмәләре		Яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз территорияләр мәйданы, мең га
			Мәйданы, мең га	Район мәйда-нынннан өлеше, %		
5	Алексеевск	207,441	110,897	53,46	25,92	0,30
6	Әлки	172,676	20,274	11,74	96,68	0,25
7	Әлмәт	242,794	200,662	82,65	186,16	1,27
8	Апас	104,752	99,4	94,89	93,23	1,34
9	Арча	184,365	139,165	75,48	167,09	0,58
10	Әтнә	68,136	68,136	100,00	64,75	0,17
11	Баулы	120,466	20,53	17,04	0,00	0,37
12	Балтач	109,450	45,119	41,22	97,49	0,30
13	Бөгелмә	140,520	115,1	81,91	107,55	0,61
14	Буа	152,845	153,447	100,39	144,02	0,51
15	Югары Ослан	130,282	93,995	72,15	97,79	0,52
16	Биектау	157,425	144,33	91,68	93,04	0,56
17	Чүпрәле	102,954	17,3	16,80	15,86	0,71
18	Алабуга	135,229	96,2	71,14	88,98	0,66
19	Зәй	184,240	175,967	95,51	176,91	0,32
20	Зеленодольск	140,199	122,75	87,55	112,81	0,88
21	Кайбыч	99,536	78,012	78,38	75,09	0,14
22	Кама Тамагы	119,880	107,894	90,00	111,38	0,67
23	Кукмара	149,000	149,209	100,14	138,15	0,79
24	Лаеш	209,443	136,341	65,10	126,09	1,16
25	Лениногорск	181,272	151,5	83,58	142,91	0,59
26	Мамадыш	261,252	205,19	78,54	157,90	0,27

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Беркетелгән аучылык биләмәләре		Яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз территорияләр мәйданы, мең га
			Мәйданы, мең га	Район мәйда-ныннан өлеше, %		
27	Менделеевск	74,490	0	0,00	68,98	0,41
28	Минзәлә	191,975	187,8	97,83	186,00	0,19
29	Мөслим	146,431	92,975	63,49	113,04	0,14
30	Түбән Кама	161,715	141,6	87,56	133,85	0,48
31	Яңа Чишмә	131,752	53,8	40,83	51,78	0,31
32	Нурлат	229,371	59,2	25,81	57,17	0,27
33	Питрәч	133,954	98,45	73,50	95,28	0,48
34	Балык Бистәсе	204,141	54,569	26,73	124,76	0,29
35	Саба	109,774	112,0475	102,07	97,24	0,42
36	Сарман	138,556	43,5	31,40	40,79	0,54
37	Спас	202,214	99,87	49,39	96,46	0,24
38	Тәтеш	163,842	123,252	75,23	109,22	0,14
39	Тукай	172,949	77,717	44,94	54,97	0,61
40	Теләче	84,408	26,81	31,76	30,74	0,12
41	Чирмешән	136,428	62,138	45,55	58,65	0,43
42	Чистай	176,567	74,05	41,94	70,72	0,36
43	Ютазы	76,057	0	0,00	69,88	0,53
44	Азнакай	2,254	-	-	-	-
45	Әлмәт	11,499	-	-	-	11,499
46	Бөгелмә	2,787	-	-	-	-
47	Баулы	1,819	-	-	-	-
48	Алабуга	4,912	-	-	-	-
49	Зәй	5,838	-	-	-	5,838

Т/с	Район, шәһәр	Мәйданы, мең га	Беркетелгән аучылык биләмәләре		Яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз территорияләр мәйданы, мең га
			Мәйданы, мең га	Район мәйда-ныннан өлеше, %		
50	Зеленодольск	3,773	-	-	-	-
51	Казан	61,416	-	-	-	-
52	Лениногорск	3,05	-	-	-	3,05
53	Чаллы	16,091	-	-	-	-
54	Түбән Кама	11,639	-	-	-	-
55	Нурлат	1,524	-	-	-	-
56	Чистай	5,26	-	-	-	-
57	Буа	1,512	-	-	-	1,512
БАРЛЫГЫ		6783,744	4208,567	62,04 *	4210,47	42,319

* Татарстан Республикасы мәйданындагы өлеше.

Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре.

Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре (алга таба – ҺФАБ) категориясенә аучылык белән шөгыльләнүчеләргә беркетелмәгән территорияләр керә. Татарстан Республикасы территориясендә аларның гомуми мәйданы 2 094 288 гектар тәшкил итә, ул республика гомуми мәйданыннан 30,87 % алып тора.

ҺФАБ республика территориясе буенча тигез бүленмәгән. Кайбер районнарда ҺФАБ юк: Актаныш, Апас, Әтнә, Буа, Югары Ослан, Зәй, Кама Тамагы, Кукмара, Минзәлә, Питрәч, Саба, Теләче.

4 нче таблица

Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре структурасы

Т/с	Район, шәһәр	Мәйдан, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләрендә яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләренең аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз территорияләре мәйданы, мең га
			Мәйдан, мең га	Район мәйда-ныннан өлеш, %		
1	Әгерҗе	179,662	77,011	42,86	51,44	2,12

Т/с	Район, шәһәр	Мәйдан, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләрендә яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләренең аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз территорияләре мәйданы, мең га
			Мәйдан, мең га	Район мәйда-ныннан өлеш, %		
2	Азнакай	214,611	141,073	65,73	141,71	8,28
3	Аксубай	143,916	45,795	31,82	44,25	2,34
4	Актаныш	203,4	0	0,00	0,00	0,00
5	Алексеевск	207,441	88,279	42,56	170,24	6,73
6	Әлки	172,676	145,637	84,34	69,41	2,75
7	Әлмәт	242,794	22,121	9,11	39,09	3,04
8	Апас	104,752	0	0,00	0,00	0,00
9	Арча	184,365	34,264	18,58	0,00	0,00
10	Әтнә	68,136	0	0,00	0,00	0,00
11	Баулы	120,466	92,668	76,92	113,79	6,68
12	Балтач	109,45	64,3	58,75	0,00	0,00
13	Бөгелмә	140,52	14,943	10,63	23,75	1,67
14	Буа	152,845	0	0,00	0,00	0,00
15	Югары Ослан	130,282	23,7	18,19	0,00	0,00
16	Биектау	157,425	2,182	1,39	55,01	3,48
17	Чүпрәле	102,954	75,967	73,79	78,53	7,12
18	Алабуга	135,229	10,579	7,82	19,73	1,60
19	Зәй	184,24	0	0,00	0,00	0,00
20	Зеленодольск	140,199	6,427	4,58	10,59	0,93
21	Кайбыч	99,536	17,049	17,13	20,72	0,81
22	Кама Тамагы	119,88	5,826	4,86	0,00	0,00
23	Кукмара	149	0	0,00	0,00	0,00

Т/с	Район, шәһәр	Мәйдан, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләрендә яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләренең аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз территорияләре мәйданы, мең га
			Мәйдан, мең га	Район мәйда-ныннан өлеш, %		
24	Лаеш	209,443	44,574	21,28	63,75	5,18
25	Лениногорск	181,272	16,597	9,16	27,99	1,70
26	Мамадыш	261,252	47,267	18,09	84,52	2,80
27	Менделеевск	74,49	74,6	100	0,00	0,00
28	Минзәлә	191,975	0	0,00	0,00	0,00
29	Мөслим	146,431	48,174	32,90	28,86	0,92
30	Түбән Кама	161,715	9,455	5,85	19,01	1,10
31	Яңа Чишмә	131,752	70,57	53,56	73,56	3,76
32	Нурлат	229,371	160,797	70,10	162,07	5,74
33	Питрәч	133,954	32,3	24,11	0,00	0,00
34	Балык Бистәсе	204,141	141,295	69,21	27,53	1,05
35	Саба	109,774	6,097	5,55	0,00	0,00
36	Сарман	138,556	86,005	62,07	89,14	5,92
37	Спас	202,214	94,547	46,76	98,85	3,50
38	Тәтеш	163,842	34,183	20,86	45,49	1,39
39	Тукай	172,949	73,444	42,47	99,16	6,38
40	Теләче	84,408	54,038	64,02	0,00	0,00
41	Чирмешән	136,428	66,017	48,39	70,12	4,17
42	Чистай	176,567	94,097	53,29	97,91	4,60
43	Ютазы	76,057	72,41	95,20	0,00	0,00
44	Азнакай	2,254	-	-	-	-
45	Әлмәт	11,499	-	-	-	-

Т/с	Район, шәһәр	Мәйдан, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре		Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләрендә яшәү тирәлеге мәйданы, мең га	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләренең аучылык хуҗалыгын алып барырга яраксыз территорияләре мәйданы, мең га
			Мәйдан, мең га	Район мәйданыннан өлеш, %		
46	Бөгелмә	2,787	-	-	-	-
47	Баулы	1,819	-	-	-	-
48	Алабуга	4,912	-	-	-	-
49	Зәй	5,838	-	-	-	-
50	Зеленодольск	3,773	-	-	-	-
51	Казан	61,416	-	-	-	-
52	Лениногорск	3,05	-	-	-	-
53	Чаллы	16,091	-	-	-	-
54	Түбән Кама	11,639	-	-	-	-
55	Нурлат	1,524	-	-	-	-
56	Чистай	5,26	-	-	-	-
57	Буа	1,512	-	-	-	-
БАРЛЫГЫ		6783,744	2094,288	30,87 *	1826,22	95,76

* Татарстан Республикасы мәйданындагы өлеше.

Махсус саклана торган табигать территорияләре.

Татарстан Республикасының махсус саклана торган аерым табигать территорияләре, аларда саклау режимы норматив яктан билгеләнү сәбәпле, ау белән шөгыльләнергә ярамый торган дип билгеләнде.

5 нче таблица

Ау белән шөгыльләнергә ярамый торган территорияләр

Т/с	Махсус саклана торган табигать территориясенең атамасы	Муниципаль район	Мәйдан, гектар
1	«Чатыр-Тау» төбәк әһәмиятендәге комплекслы профильле дәүләт табигать заказнигы	Азнакай	4149,5
2	«Аю Урманы» төбәк әһәмиятендәге табигать һәйкәле	Арча	416,2
3	«Түбән Кама» милли паркы	Алабуга	17701,0
		Тукай	8951,0
4	Идел-Кама биосфералы дәүләт табигать тыюлыгы	Зеленодольск	5921,0
		Лаеш	4170,0
5	«Щучьи горы» төбәк әһәмиятендәге табигать һәйкәле	Тәтеш	4010,66
6	«Долгая поляна» төбәк әһәмиятендәге комплекслы профильле дәүләт табигать заказнигы		400,1
БАРЛЫГЫ			45719,46

Татарстан Республикасының башка махсус саклана торган табигать территорияләрен саклау режимы аучылык ресурсларын теге яки бу дәрәҗәдә файдалануны рөхсәт итә.

Дәүләт аучылык заказниклары Татарстан Республикасының Хайваннар дөньясы объектларын саклау һәм алардан файдалану идарәсе карамагында. Республикада дәүләт аучылык заказникларының гомуми мәйданы 225 200 гектар тәшкил итә («Әгерҗе», «Биләр», «Мишә», «Сурнар», «Шумбут» һәм «Лесной ключ»).

Заказниклар территорияләрендә аучылык ресурслары төрләренең яшәешенә куркыныч яный торган эшләр алып бару, шул исәптән: куышлы агачларны кисү; саклана торган җәнлекләрнең санына йогынты ясау мөмкинлеге булган очракта, геологик эзләнү эшләре алып бару; файдалы казылмалар эзләү; дымлылык режимын үзгәртә торган эшләр; балыкны ятьмәләр белән тоту; гомумкулланылыштагы юллардан тыш юлларга автомобиль һәм мототранспорт белән керү һәм аларны кую; үсемлекләрне саклый торган һәм аларның үсешенә булышлык итүче агулы матдәләр, химикатлар, минераль ашламалар, химик матдәләр куллану; шартлату эшләре алып бару; территорияне чүпләү һәм пычрату; махсус билгеләнгән урыннардан башка җирләрдә ял итү урыннары, туристлар өчен тукталышлар, лагерьлар оештыру. Заказниклар территорияләрендә Татарстан Республикасының

Хайваннар дөньясы объектларын саклау һәм алардан файдалану идарәсе белән килештермичә, урманнар утырту өчен җир кишәрлекләре бүлеп бирү, терлекләр көтү һәм аларны сулыкларга алып бару (бары тик махсус бүлеп бирелгән участокларда гына); торак пунктлар чикләреннән тыш торак һәм сәнәгать объектлары төзү; магистраль юллар, торбаүткәргечләр, электрүткәргеч линияләр һәм башка коммуникацияләр төзү тыела.

Аучылык хайваннарының саклана торган төрләренә - байбакка, ак куянга ау тулысынча тыела. Аларны тоту бары тик вәкаләтле дәүләт органының махсус рөхсәтләре буенча санны җайга салу тәртибендә генә башкарыла ала. Калган аучылык байлыкларын табу гомуми кагыйдәләр буенча башкарыла.

Аучылык заказниклары чикләрендә урнашкан җир кишәрлекләре хуҗалары, шулай ук барлык физик һәм юридик затлар билгеләнгән саклау режимын үтәргә тиеш һәм аларны үтәмәгән өчен закон нигезендә җаваплылыкка тартылалар.

4.2.Татарстан Республикасы территориясендә аучылык хуҗалыгы алып баруның торышы

1. Татарстан Республикасында аучылык хуҗалыгы өчен файдаланылучы территорияләрнең бүленеше.

6 нчы таблица

Татарстан Республикасының аучылык хуҗалыгы алып бару һәм ау өчен файдаланыла торган территорияләренең структурасы

Т/с	Муниципаль район	Район мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып бару һәм ау өчен файдаланыла торган территорияләр				
			Беркетелгән территорияләр	Дәүләт аучылык заказниклары	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеш, %
1	Әгерҗе	179,662	95,2	30,9	77,011	172,211	95,85
2	Азнакай	214,611	60,47	0	141,073	201,543	93,91
3	Аксубай	143,916	90,3	7,02	45,795	136,095	94,57
4	Актаныш	203,4	203,4	0	0	203,4	100,00
5	Алексеевск	207,441	110,897	3,52	88,279	199,176	96,02
6	Әлки	172,676	20,274	0	145,637	165,911	96,08

Т/с	Муниципаль район	Район мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып бару һәм ау өчен файдаланыла торган территорияләр				
			Беркетелгән территорияләр	Дәүләт аучылык заказниклары	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеш, %
7	Әлмәт	242,794	200,662	0	22,121	222,783	91,76
8	Апас	104,752	99,4	0	0	99,4	94,89
9	Арча	184,365	139,165	6,9	34,264	173,429	94,07
10	Әтнә	68,136	68,136	0	0	68,136	100,00
11	Баулы	120,466	20,53	0	92,668	113,198	93,97
12	Балтач	109,45	45,119	6,6	64,3	109,419	99,97
13	Бөгелмә	140,52	115,1	0	14,943	130,043	92,54
14	Буа	152,845	153,447	0	0	153,447	100,39
15	Югары Ослан	130,282	93,995	23,7	23,7	117,695	90,34
16	Биектау	157,425	144,33	0	2,182	146,512	93,07
17	Чүпрәле	102,954	17,3	0	75,967	93,267	90,59
18	Алабуга	135,229	96,2	0	10,578951	106,779	78,96
19	Зәй	184,24	175,967	0	0	175,967	95,51
20	Зеленодольск	140,199	122,75	0	6,427	129,177	92,14
21	Кайбыч	99,536	78,012	0	17,049	95,061	95,50
22	Кама Тамагы	119,88	107,894	0	5,826	113,72	94,86
23	Кукмара	149	149,209	0	0	149,209	100,14
24	Лаеш	209,443	136,341	0	44,57409	180,915	86,38
25	Лениногорск	181,272	151,5	0	16,597	168,097	92,73
26	Мамадыш	261,252	205,19	10,8	47,267	252,457	96,63
27	Менделеевск	74,49	0	0	74,6	74,6	100,15
28	Минзәлә	191,975	187,8	0	0	187,8	97,83
29	Мөслим	146,431	92,975	0	48,174	141,149	96,39

Т/с	Муниципаль район	Район мәйданы, мең га	Аучылык хуҗалыгы алып бару һәм ау өчен файдаланыла торган территорияләр				
			Беркетелгән территорияләр	Дәүләт аучылык заказниклары	Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре	Барлыгы, мең га	Район мәйданыннан өлеш, %
30	Түбән Кама	161,715	141,6	0	9,4551206	151,0551	93,41
31	Яңа Чишмә	131,752	53,8	0	70,57	124,37	94,40
32	Нурлат	229,371	59,2	2,36	160,797	219,997	95,91
33	Питрәч	133,954	98,45	32,3	32,3	130,75	97,61
34	Балык Бистәсе	204,141	54,569	44,465	141,295	195,864	95,95
35	Саба	109,774	112,0475	6,097	6,097	118,1445	107,63
36	Сарман	138,556	43,5	0	86,005	129,505	93,47
37	Спас	202,214	99,87	0	94,547	194,417	96,14
38	Тәтеш	163,842	123,252	0	34,183	157,435	96,09
39	Тукай	172,949	77,717	0	73,4439049	151,1609	87,40
40	Теләче	84,408	26,81	50,538	54,038	80,848	95,78
41	Чирмешән	136,428	62,138	0	66,017	128,155	93,94
42	Чистай	176,567	74,05	0	94,097	168,147	95,23
43	Ютазы	76,057	0	0	72,41	72,41	95,20
44	Район составына кермәгән шәһәр муниципаль берәмлекләр	133,374	-				
БАРЛЫГЫ		6783,744	4208,567	225,2	2094,288	6302,85	92,91 <*>

* – Татарстан Республикасы мәйданындагы өлеше

Аучылык хуҗалыгы алып бару һәм ау өчен файдаланыла торган территорияләрдә аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек төрләре алып баручы юридик затлар һәм шәхси эшкуарлар турында озак вакытка исәпләнелгән лицензияләр һәм аучылык килешүләрен анализлау нәтиҗәсендә алынган мәгълүматлар 7 нче һәм 8 нче таблицаларда бирелә.

7 нче таблица

Аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек төрләре алып баручы юридик затлар турында мәгълүмат

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
1	«Татарстан Республикасы Актаныш районының аучылар һәм балыкчылар» АКБО	О.с. №70	01.09.2017	49 ел	193,5	2013	100
2	«Аэросервис» АҖ	О.с. № 62	25.06.2015	49 ел	17,2	2016	100
3	«Татарстан Республикасы күперләре» АҖ	О.с. № 42	21.01.2013	49 ел	43,499	2013	100
4	«Татнефтепром-Зүзәйнефть» АҖ	О.с. № 50	18.10.2013	49 ел	34,12	2014	100
5	Идел буе хәрби округының Казан гарнизоны хәрби-аучылык җәмгыяте	О.с. № 7	29.05.2012	49 ел	27,1	2013	100
6	«Хайваннар дөньясын саклау өлкәсендә инновацион технологияләр кертү үзәге» ДБУ	О.с. № 40	24.10.2012	49 ел	12,955	2018	100
7	«Лубян урман-техника көллияте» ДБМУ	О.с. № 48	16.10.2013	49 ел	333,983	2014	100
8	«Саба укыту-тәҗрибә урман хуҗалыгы» ДБУ	О.с. №69	31.08.2017	49 ел	49,83	2014	100
9	Зәй районының аучылар һәм балыкчылар иҗтимагый оешмасы	О.с. № 41	02.11.2012	49 ел	39,09	2013	100

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
10	Кама-Тамагы муниципаль районының «Кама Тамагы аучылык хуҗалыгы» җирле иҗтимагый оешмасы	О.с. №78	23.11.2017	49 ел	26,382	2014	100
11	Татарстан Республикасы Алексеевск муниципаль районының аучылар һәм балыкчылар җирле иҗтимагый оешмасы	О.с. № 68	19.06.2017	49 ел	49,4	2018	100
12	«Югары Ослан районының аучылар һәм балыкчылар» җирле иҗтимагый оешмасы	О.с. № 5	29.12.2011	49 ел	71,9	2014	100
13	Аксубай муниципаль районының «Аучылар һәм балыкчылар» җирле иҗтимагый оешмасы	О.с. № 47	09.10.2013	49 ел	50,3	2014	100
14	«Табигать» җирле иҗтимагый оешмасы	О.с. № 93	07.04.2020	49 ел	51,75991	2014	100
15	«Туган табигать» фонды коммерциячел булмаган оешмасы	О.с. № 60	09.06.2015	49 ел	92,15	2013	100
16	«Лебяжье» фонды КБО	О.с. № 90	06.04.2020	49 ел	43,8	2013	100
		О.с. № 91	06.04.2020	49 ел	19,238	2013	100
17	«Алексеевскдорстрой» ҖЧҖ	О.с. № 3	29.08.2011	49 ел	20,274	2013	100
18	«Динамо» физкультура-спорт җәмгыяте» иҗтимагый –дәүләт оешмасы	О.с. № 53	20.02.2014	49 ел	26,5	2014	100

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
19	«Татарстан Республикасы табигатьне саклау» иҗтимагый оешмасы	О.с. № 61	23.06.2015	49 ел	8,314	2019	100
20	«Омар» агрофирмасы ҖЧҖ	О.с. №77	07.11.2017	49 ел	66,796	2015	100
21	«Арча аучылар-балыкчылар хуҗалыгы» ҖЧҖ	О.с. № 4	28.11.2011	49 ел	36,8	2011	100
22	«Баиковская роща» ҖЧҖ	О.с. № 99	13.04.2020	49 ел	7,807	2014	100
23	«Бахчасарай аучылык хуҗалыгы» ҖЧҖ	О.с. № 63	01.07.2015	49 ел	20,3	2015	100
24	«Белка» ҖЧҖ	О.с. №74	01.11.2017	49 ел	97,397	2014	100
25	«Беләк» ҖЧҖ	О.с. № 64	03.07.2015	49 ел	20,53	2016	100
26	«Вепрь» ҖЧҖ	О.с. № 2	14.07.2011	49 ел	34,198	2012	100
27	«Вятский берег» ҖЧҖ	О.с. № 92	07.04.2020	49 ел	46,5	2017	100
28	«Глухарь» ҖЧҖ	О.с. № 49	17.10.2013	49 ел	47,1	2015	100
29	«Егерь» ҖЧҖ	О.с. № 85	04.09.2019	49 ел	2,2735	2020	100

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
30	«Елхов урманы» ҖЧҖ	О.с. № 86	25.11.2019	49 ел	30,881	2020	100
31	«Забава» ҖЧҖ	О.с. № 89	06.04.2020	49 ел	6,05	2018	100
32	«Игимский бор» ҖЧҖ	О.с. № 55	25.09.2014	49 ел	18,6	2015	100
33	«Кайбыч аучылык клубы» ҖЧҖ	О.с. №106	02.02.2021	49 ел	34,513	2013	100
34	«Камский берег» ҖЧҖ	О.с. № 82	20.03.2019	49 ел	12,279	2018	100
35	«Камское раздолье» ҖЧҖ	О.с. № 12	18.09.2012	49 ел	16,74	2013	100
36	«Кедр» ҖЧҖ	О.с. № 15	09.10.2012	49 ел	107,23	2013	100
37	«Зариф Кордоны» ҖЧҖ	О.с. № 83	15.05.2019	49 ел	42,7	2020	100
38	«Красновидово» ҖЧҖ	О.с. № 46	17.08.2013	49 ел	37,4	2019	100
39	«Красное озеро» ҖЧҖ	О.с. №95	08.04.2020	49 ел	9,822	2014	100
40	«Дикая Ферма» КФХ» ҖЧҖ	О.с. № 59	12.02.2015	49 ел	12,6	2016	100

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдала-ныла торган территория, %
41	«Ласка» ҖЧҖ	О.с. №76	03.11.2017	49 ел	65,202	2013	100
42	«Марал» ҖЧҖ	О.с. №67	14.06.2017	49 ел	28,1	2017	100
		О.с. № 84	03.09.2019	49 ел	6,4	2020	100
43	«Нурма» ҖЧҖ	О.с. №81	09.10.2018	49 ел	31,19	2019	100
44	«Охотник» ҖЧҖ	О.с. №96	08.04.2020	49 ел	21,3568	2013	100
45	«Северный» аучылык клубы» ҖЧҖ	О.с. №87	27.02.2020	49 ел	45,999	2013	100
46	«Аучылык традицияләре» ҖЧҖ	О.с. № 52	08.11.2013	49 ел	24,9	2014	100
		О.с. №80	19.03.2018	49 ел	21,9	2018	100
47	«Радуга» аучылык хуҗалыгы» ҖЧҖ	О.с. №94	08.04.2020	49 ел	26,401	2014	100
48	«Ак Барс» табигатьне саклау» ҖЧҖ	О.с. № 65	29.12.2015	49 ел	73,721	2014	100
49	«Переправа» ҖЧҖ	О.с. №71	12.09.2017	49 ел	5,8	2013	100
		О.с. №72	12.09.2017	49 ел			
50	«Полюс» ПКФ ҖЧҖ	О.с. № 101	14.04.2020	49 ел	42	2015	100
51	«Регион» ҖЧҖ	О.с. № 43	04.02.2013	49 ел	50,21	2014	100

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
52	«Рысь» ҖЧҖ	О.с. № 51	21.10.2013	49 ел	151,5	2013	100
53	«Свиногорье» ҖЧҖ	О.с. № 44	31.05.2013	49 ел	58,14	2017	100
		О.с. № 45	08.07.2013	49 ел		2015	
54	«Авыл хуҗалыгы техникасы» ҖЧҖ	О.с. №75	02.11.2017	49 ел	68,136	2017	100
55	«Тархан» ҖЧҖ	О.с. № 66	20.06.2016	49 ел	10,7	2018	100
56	«Урман К» ҖЧҖ	О.с. №100	14.04.2020	49 ел	31,152	2013	100
57	«Химпром» ҖЧҖ	О.с. №105	27.04.2020	49 ел	28	2013	100
58	«Юкә» ҖЧҖ	О.с. № 54	28.02.2014	49 ел	13,7	2015	100
59	«КАМАЗ» ААҖ	О.с. № 8	19.06.2012	49 ел	95,2	2019	100
60	«Түбән Кама нефтехим» ГАҖ	О.с. №104	21.04.2020	49 ел	61,44	2013	100
61	«Шушма» Татарстан Республикасында табигатьне саклау» төбәк иҗтимагый оешмасы	О.с. № 58	10.02.2015	49 ел	16,4	2015	100

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
62	«Татарстан Республикасының Аучылар һәм балыкчылар җәмгыяте» төбәк иҗтимагый оешмасы	О.с. № 6	24.05.2012	49 ел	1040,475	2010–2019	100
		О.с. № 9	12.09.2012	49 ел			
		О.с. № 11	12.09.2012	49 ел			
		О.с. № 18	04.10.2012	49 ел			
		О.с. № 19	04.10.2012	49 ел			
		О.с. № 20	04.10.2012	49 ел			
		О.с. № 21	04.10.2012	49 ел			
		О.с. № 22	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 25	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 27	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 28	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 29	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 30	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 31	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 32	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 34	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 35	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 37	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 38	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 39	23.10.2012	49 ел			
		О.с. № 56	13.11.2014	49 ел			

Т/с	Атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
63	Татарстан Республикасының «Берсут» спорт аучылык-балыкчылык клубы» төбәк иҗтимагый оешмасы	О.с. №97	09.04.2020	49 ел	10,9	2013	100
64	Татарстан Республикасының «Тәмте аучылык клубы» төбәк иҗтимагый оешмасы	О.с. №102	14.04.2020	49 ел	69,409	2014	100
		О.с. № 103	14.04.2020	49 ел			
65	Татарстан Республикасының «Трофей» аучылар төбәк иҗтимагый оешмасы	О.с. №79	19.03.2018	49 ел	24,1	2018	100
66	Татарстан Республикасының Аучылар һәм балыкчылар җәмгыятенең Тукай районы аучылар һәм балыкчылар җирле иҗтимагый оешмасы	О.с. №73	29.09.2017	49 ел	57,417	2019	100

8 нче таблица

Аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек төрләре алып баручы шәхси эшкуарлар турында мәгълүмат

Т/с	Шәхси эшкуарның атамасы	Аучылык хуҗалыгы килешүе, озак вакытка исәпләнгән лицензия			Беркетелгән аучылык биләмәләре мәйданы, мең га	Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру	
		номеры	төзелү һәм бирелү датасы	гамәлдә булу вакыты		Үткәрү елы	Файдаланыла торган территория, %
1	Әхмәтҗанов Р.Г.	О.с. № 1	10.02.2011	49 ел	22,06552	2013	100
2	Гайнуллин Р.Р.	О.с. № 98	09.04.2020	49 ел	17,151	2015	100
3	Исли А.Н.	О.с. № 57	22.01.2015	49 ел	17,3	2015	100
4	Максимов Ю.К.	О.с. № 56/1	27.11.2014	49 ел	12,7	2015	100

Шулай итеп, 70 аучылык белән шөгыльләнүче 4 168 877 гектар мәйданда урнашты.

2. Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру.

Аучылык өлкәсендә планлаштыру, аучылык ресурсларын саклап калу, физик һәм юридик затларга аучылык өлкәсендә эш төрләрен алып баруны тәэмин итү максатында Татарстан Республикасының аучылык белән шөгыльләнүчеләре тарафыннан хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру уздырыла. Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру нәтиҗәләре буенча документ – аучылык ресурсларын һәм аларның яшәү тирәлеген саклап калу һәм аучылык инфраструктурасын булдыру буенча чараларны билгеләүче аучылык биләмәләрен куллану һәм саклау схемасы төзелә. Төбәкнең гамәлдә булган аучылык белән шөгыльләнүчеләрнең гомуми саныннан күбесе әлеге эшләрне башкарды һәм аларның 10 елга төзелгән схемалары бар. Хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру яңа гына аучылык биләмәләре алган аучылык белән шөгыльләнүчеләр өчен таләп ителә.

3. Ярымирекле шартларда тоту.

Тояклы хайваннар өчен хас булган биләмәләр мәйданы зур булмаганга, барлык төр биләмәләргә антропоген йөкләнеш зур булу сәбәпле, бу ау белән шөгыльләнүчеләрдә аучылык хайваннарын ярымирекле шартларда тоту кызыксынуын арттыра. Вольерда тотуга гамәлдәге рөхсәт кәгазе түбәндәге аучылык белән шөгыльләнүчеләргә бирелде: шәхси эшкуар Р.Г. Әхмәтҗанов (Алтай маралы, тимгелле болан, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе, үрдәк, кыргавыл), «Туган табигать» коммерциячел булмаган фонды (кабан дуңгызы), «Саба урманчылыгы укыту-тәҗрибә хуҗалыгы» Татарстан Республикасы дәүләт бюджет учреждениесе (поши, кабан дуңгызы, бурсык), «Переправа» җаваплылыгы чикләнгән җәмгыяте (кабан дуңгызы, кыргавыл, кыр үрдәге), «Алексеевскдорстрой» ачык акционер җәмгыятенә (Алтай маралы, тимгелле болан, изюбрь, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе, Европа кыр кәҗәсе, үрдәк, кыргавыл), “Аучылык традицияләре” җаваплылыгы чикләнгән ширкәткә (Себер кыр кәҗәсе, Алтай маралы, тимгелле болан), «Аэросервис» акционер җәмгыятенә (Алтай маралы, тимгелле болан, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе, үрдәк, кыргавыл), “Аучылык традицияләрен саклау өлкәсендә инновацион технологияләр кертү үзәге” дәүләт бюджет учреждениесенә (Алтай маралы, тимгелле болан, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе, үрдәк, кыргавыл), «Марал» җаваплылыгы чикләнгән җәмгыятенә (Алтай маралы, тимгелле болан, Европа зифа боланы, муфлон, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе, үрдәк, кыргавыл, соры кыр тавыгы, кыр казы, ак маңгайлы каз), Кама Тамагы муниципаль районының “Кама Тамагы аучылык хуҗалыгы” җирле иҗтимагый оешмасына (Алтай маралы, тимгелле болан, Европа зифа боланы, муфлон, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе, байбак, үрдәк, кыргавыл, бытбылдык, соры кыр тавыгы, кыр казы, ак маңгайлы каз), “Кама яры” җаваплылыгы чикләнгән җәмгыятенә (марал, Европа кыр кәҗәсе, кабан дуңгызы), “Свиногорье” җаваплылыгы чикләнгән оешмасына (марал, тимгелле болан, Манчжурия боланы, Себер кыр кәҗәсе, Европа зифа боланы, кабан дуңгызы, муфлон, үрдәк, кыргавыл, көртлек, соры кыр тавыгы, бытбылдык), шулай ук “Глухарь” җаваплылыгы чикләнгән ширкәткә (марал, тимгелле болан, Европа зифа боланы, муфлон, кабан дуңгызы, Себер кыр кәҗәсе,

гади селәүсен , гади бүре, гади тиен, байбак, үрдәк, кыргавыл, суер).

4.3. Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге элементлары карта-схемасы

Яшәү тирәлеге элементларының структурасы, составы һәм мәйданы турында мәгълүмат нигезендә аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге график сурәтләнеше, аларның категорияләре һәм класслары мәйданы турында белешмәләрне үз эченә алган картографик материал эшләнде (2 нче кушымта). Әлеге карта-схема бу элементларның унтугыз классының төбәк территориясе буенча таралышы сурәтләнешен чагылдыра. Яшәү тирәлеге элементлары контурларын сызганда, Җирне дистанцион рәвештә зонд ярдәмендә тикшерүдән алынган ачык кулланышта булган, 1 елдан алып 5 елга кадәр вакыт аралыгындагы мәгълүматлар кулланылды.

4.4. Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге элементларына комплекслы сыйфатлы бәяләмә

1. Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге элементлары структурасы, составы һәм мәйданы

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге элементлары структурасы, составы һәм мәйданы Россия Федерациясе Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының 2010 елның 31 августындагы 335 номерлы «Россия Федерациясе субъекты территориясендәге аучылык биләмәләренең урнашу схемаларын төзү, алардан файдалану һәм саклау тәртибен, шулай ук аның составы һәм структурасына таләпләрне раслау турында» карары нигезендә билгеләнде. Яшәү тирәлегенең аерып күрсәтелгән элементлары аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге элементлары карта-схемасында чагылыш тапкан (2 нче кушымта). Барлыгы аучылык ресурслары яшәү тирәлегенең 10 категориягә караган 19 классы аерып күрсәтелде.

9 нчы таблицада әлеге элементларның мәйданнары гектарларда һәм Татарстан Республикасы территориясенең гомуми мәйданыннан процентларда мәйданнар нисбәте күрсәтелде.

9 нчы таблица

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге структурасы

Т/с	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге класслары	Мәйданы	
			га	Татарстан Республикасы мәйданыннан өлеше, %
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80% артык)	57990	0,85
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80% артык)	35006	0,52
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30% артык)	163447	2,40
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60 – 80%)	124667	1,84
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60 – 80%)	542349	7,00
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30% кимрәк)	331445	5,879
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	339	0,005
		Яфраклы куаклар	34422	0,51
3	Сазлыклар	Үләнле	41533	0,61
4	Болын-дала комплекслары	Болыннар	24615	0,36
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	3865613	57,00
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	395444	5,82
6	Эчке су объектлары	Су агымнары (эре, уртача, кечкенә)	194950	2,87
		Сусаклагычлар	361450	5,33
		Күлләр, бөяләр	26471	0,39

Т/с	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге класслары	Мәйданы	
			га	Татарстан Республикасы мәйданыннан өлеше, %
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20% кадәр)	45598	0,67
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	57589	0,85
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	420	0,006
10	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз	Сәнәгать һәм рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.	480284	7,08

Таблицадан күренгәнчә, авыл хуҗалыгы биләмәләре иң киң таралыш алган, шуларның 91 % артыгы сөрү җирләренә туры килә. Калган территорияне болыннар һәм печәнлекләр алып тора. Урманнар нигездә вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш урманнар – республика территориясенең якынча 7 % буларак килә. Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз территорияләр шактый зур мәйданны алып тора (республика территориясенең якынча 7 %). Аучылык ресурслары яшәү тирәлегенең яшь үсемлекләр, куаклар һәм болын-дала комплекслары кебек категорияләре өлеше зур түгел һәм ул тиешенчә 0,5 % һәм 0,36 % тәшкил итә. Эчке су объектлары республика территориясенең 8 % якын мәйданын алып торалар.

Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге элементларының Татарстан Республикасы муниципаль районнары яссылыгында структурасы, составы һәм мәйданы турында мәгълүмат 10 нчы таблицада бирелде. Районнар буенча бүленеш мәгълүматларыннан түбәндәгеләр күренә, республиканың аеруча урманлы районнары булып Әлмәт һәм Нурлат районнары тора. Алабуга районында тугайлыклар иң зур мәйданны – республика территориясендәге тугайлыкларның гомуми мәйданыннан 22 % артыграк өлешне били.

10 нчы таблица

Татарстан Республикасы районнары буенча бүлеп, аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре һәм класслары экспликациясе

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Әгерже	Азнакай	Аксубай	Актаныш	Алексеевск	Әлки	Әлмәт
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	1853	0	0	10738	0	0	0
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	930	1851	0	384	0	3885	0
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	1363	0	0	0	0	0	46794
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	25469	5282	0	3743	0	0	0
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар	16400	37369	31114	10361	3614	1740	29786

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Әгерҗе	Азнакай	Аксубай	Актаныш	Алексеевск	Әлки	Әлмәт
		60–80 %)							
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % кимрәк)	2019	0	15	0	20199	31415	5
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	0	0	3	0	0	0	17
		Яфраклы куаклар	1529	783	279	3438	254	1000	549
3	Сазлыклар	Үләнле	0	0	0	13662	0	680	112
4	Болын-дала комплекслары	Болыннар	2161	373	68	542	862	1368	657
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	93064	148422	96430	99669	124039	115996	144397
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	9243	8881	5309	26463	11638	8160	8840
6	Эчке су объектлары	Агым сулар (эре, уртача, кечкенә)	832,4026	57,65862	88,92061	121,2581	183,554	208,2586	446,3648

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Әгерҗе	Азнакай	Аксубай	Актаныш	Алексеевск	Әлки	Әлмәт
		Сусаклагычлар	521,8242	218,79835	146,7784	86,28555	171,3592	135,8342	320,1172
		Күлләр, бөяләр	124,3425	327,63044	211,3049	280,4592	62,70538	75,93484	183,1569
		Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	12113	0	0	11813	35760	0	0
		Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	480	1038	469	2138	454	416	287
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	2928	1145	342	3205	170	548	2829
8	Яр комплекслары	Эчке су объект-ларының яр комплексы	1540	0	0	8522	1790	0	0
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	0	0	0	0	0	0	38
10	Аучылык	Сәнәгать һәм	7091	11118	9441	8234	8244	7047	19031

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Әгерҗе	Азнакай	Аксубай	Актаныш	Алексеевск	Әлки	Әлмәт
	хуҗалыгы алып барырга яраксыз	рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.							
Районнар мәйданы барлыгы			179661,5693	216866,08741	143917,00391	203400,00285	207441,61858	172675,02764	254291,6389
Яр сызыгының озынлыгы			911,58	604,08741	446,95514	538,56030	336,80340	363,56624	778,37722

10 нчы таблицаның дәвамы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Апас	Арча	Әтнә	Баулы	Балтач	Бөгелмә	Буа
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	0	0	581	0	0	0	0
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	0	24	0	2692	0	8166	0
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар	2611	0	0	537	0	0	1058

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Апас	Арча	Әтнә	Баулы	Балтач	Бөгелмә	Буа
		30 % артык)							
		Ылысы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	0	16937	0	0	3055	0	0
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	0	47	1040	12095	356	22649	168
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)	6026	6219	1038	8109	8116	0	8435
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	16	0	0	0	0	0	0
		Яфраклы куаклар	339	443	480	1183	86	90	392
3	Сазлыклар	Үләнле	17	0	0	0	0	0	0
4	Болын-дала	Болыннар	0	314	0	1163	23	226	50

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Апас	Арча	Әтнә	Баулы	Балтач	Бөгелмә	Буа
	комплекслары								
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	80390	139858	18057	75682	83154	91782	122542
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	7205	6381	5169	12957	6712	8529	7734
6	Эчке су объектлары	Эре агым сулар	187,6618	231,2032	103,1243	346,483	199,2865	125,7518	327,3217
		Уртача агым сулар	257,5314	304,0177	108,9112	165,1311	163,6118	139,2805	227,3353
		Кечкенә агым сулар	90,18616	156,6434	64,40501	65,15615	89,11033	115,8367	107,3949
		Сусаклагычлар	0	0	0	0	0	668	0
		Күлләр, бөяләр	402	697	81	310	120	883	576
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20% кадәр)	0	0	383	515	25	0	667
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	0	0	0	0	0	0	0

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Апас	Арча	Әтнә	Баулы	Балтач	Бөгелмә	Буа
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	73	0	210	0	0	11	0
10	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз	Сәнәгать һәм рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.	7137	12751	40822	6465	7351	9922	12072
Районнар мәйданы барлыгы			104751,37936	184362,8643	68137,44051	122284,77025	109450,00863	143306,869	154356,0519
Яр сызыгының озынлыгы			436,81409	662,36249	264,15338	373,45910	374,90219	403,91756	519,41831

10 нчы таблицаның дәвамы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Югары Ослан	Биектау	Чүпрәле	Алабуга	Зәй	Зеленодольск	Кайбыч
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 %	0	5534	0	432	0	24128	0

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Югары Ослан	Биектау	Чүпрәле	Алабуга	Зәй	Зеленодольск	Кайбыч
		артык)							
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	0	0	0	0	0	0	0
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	0	0	0	2972	12987	0	0
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	0	0	909	1776	0	0	730
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	4558	6544	62	14189	40573	4365	542
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)	21009	20288	2188	0	1509	11497	16536

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Югары Ослан	Биектау	Чүпрәле	Алабуга	Зәй	Зеленодольск	Кайбыч
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	36	0	0	0	19	57	3
		Яфраклы куаклар	1113	154	111	544	623	1830	803
3	Сазлыклар	Үләнле	0	0	0	0	0	39	0
4	Болын-дала комплекслары	Болыннар	40	446	0	937	25	490	18
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	76604	102739	83442	80706	114173	61374	68048
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	11225	8095	5919	10934	7847	9961	6099
6	Эчке су объектлары	Эре агым сулар	609,8112	410,3413	7,35064	5690,60011	289,5959	888,3358	337,3909
		Уртача агым сулар	85,99418	164,284	171,0741	121,36548	245,1415	127,0555	106,4515
		Кечкенә агым сулар	110,4215	157,3089	104,1244	88,639755	165,3461	94,83152	74,5932
		Сусаклагычлар	5135	0	0	285	1522	10477	0
		Күлләр, бөяләр	185	344	90	1408	225	661	539

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Югары Ослан	Биектау	Чүпрәле	Алабуга	Зәй	Зеленодольск	Кайбыч
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	542	0	0	9185	0	489	0
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	718	0	0	0	0	2298	0
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	0	0	72	0	16	0	0
10	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз	Сәнәгать һәм рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.	8309	12551	9878	10874	9860	15196	5700
Районнар мәйданы барлыгы			130280,22688	157426,9342	102953,54914	140142,605345	190079,0835	143972,22282	99536,4356
Яр сызыгының озынлыгы			587,52677	691,57606	354,02050	958,72783	603,72322	607,26642	391,48656

10 нчы таблицаның дәвамы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Кама Тамагы	Кукмара	Лаеш	Ленино-горск	Мамадыш	Менде-леевск	Минзәлә
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	0	0	0	0	3673	984	55
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	0	0	150	6948	4365	0	580
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	0	0	5809	29450	2904	0	260
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	0	7219	9527	0	12307	3112	3
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	1986	10728	3457	15596	51482	913	17538
		Киң яфраклы	8502	12326	15081	1178	317	162	3339

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Кама Тамагы	Кукмара	Лаеш	Ленино-горск	Мамадыш	Менде-леевск	Минзәлә
		токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)							
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	0	0	0	0	43	0	18
		Яфраклы куаклар	1189	412	890	163	1905	21	3238
3	Сазлыклар	Үләнле	0	0	432	0	96	0	917
4	Болын-дала комплекслары	Болыннар	89	331	1745	161	3941	0	161
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	67357	99388	83080	106768	124739	50756	107803
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	9791	6766	8705	12494	18616	4395	9992
6	Эчке су объектлары	Эре агым сулар	53,76372	371,7532	260,9337	317,3442	3844,749	156,0183	443,252
		Уртача агым сулар	172,5407	220,7579	44,54945	198,9291	347,3205	82,07108	120,3136
		Кечкенә агым сулар	85,25298	122,4488	59,26907	159,0293	192,4914	43,34852	119,7941

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Кама Тамагы	Кукмара	Лаеш	Ленино-горск	Мамадыш	Менде-леевск	Минзәлә
		Сусаклагычлар	24886	0	65362	0	7893	9377	21404
		Күлләр, бөяләр	84	276	169	149	1821	55	2018
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	0	12	261	0	4969	0	3353
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	21	0	3386	0	5349	7	14021
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	0	0	0	0	0	0	0
10	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз	Сәнәгать һәм рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.	5664	10827	11024	10740	12447	4427	6590
Районнар мәйданы барлыгы			119880,5574	148999,9599	209442,75222	184322,3026	261251,5609	74490,4379	191973,3597
Яр сызыгының озынлыгы			333,38032	541,14461	272,44670	610,80650	1160,2325	203,82927	504,79786

10 нчы таблицаның дәвамы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Мөслим	Түбән Кама	Яңа Чишмә	Норлат	Питрәч	Балык Бистәсе	Саба
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	0	0	0	465	0	9098	0
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	143	0	0	5292	181	217	0
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	9609	1413	0	0	4267	8185	0
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	0	0	0	0	0	7580	17979
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	17993	43862	13900	40970	71	8482	430

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Мөслим	Түбән Кама	Яңа Чишмә	Норлат	Питрәч	Балык Бистәсе	Саба
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)	21	0	0	50504	13221	18436	8629
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	0	41	0	23	4	15	23
		Яфраклы куаклар	1372	3071	551	1045	521	1346	27
3	Сазлыклар	Үләнле	50	335	0	0	0	24	0
4	Болын-дала комплекслары	Болыннар	105	1995	89	2929	225	563	65
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	101707	95055	55283	98502	90178	98245	68370
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	4471	14578	5149	11954	15892	15575	6214
6	Эчке су объектлары	Эре агым сулар	428,2235	2644,161	311,5052	690,3954	352,3624	165,3951	99,62301
		Уртача агым сулар	150,8792	183,932	151,3443	187,4593	93,42869	268,2594	162,7278

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Мөслим	Түбән Кама	Яңа Чишмә	Норлат	Питрәч	Балык Бистәсе	Саба
		Кечкенә агым сулар	114,8972	110,6654	63,82032	135,2938	140,2116	132,7176	78,67842
		Сусаклагычлар	0	2999	0	3583	0	23335	0
		Күлләр, бөяләр	652	1251	180	800	398	475	80
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	3363	1438	5721	1901	0	0	0
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	0	3724	0	0	0	2750	0
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	0	0	0	0	0	0	0
10	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз	Сәнәгать һәм рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.	6251	16743	50352	11914	8410	9249	7617

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Мөслим	Түбән Кама	Яңа Чишмә	Норлат	Питрәч	Балык Бистәсе	Саба
Районнар мәйданы барлыгы			146430,9999	189443,7584	131751,66982	230895,1485	133954,00269	204141,3721	109775,02923
Яр сызыгының озынлыгы			507,07820	1019,82566	356,70703	702,43034	475,21359	561,81986	320,03512

10 нчы таблицаның дәвамы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Сарман	Спас	Тәтеш	Тукай	Теләче	Чирмешән	Чистай	Ютазы
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	0	312	0	0	0	0	0	0
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	0	2786	0	778	0	0	0	0
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	422	0	23274	0	0	9531	0	0
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән	0	5238	0	0	2412	0	0	0

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Сарман	Спас	Тәтеш	Тукай	Теләче	Чирмешән	Чистай	Ютазы
		катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)								
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	8265	1675	0	21431	6681	24972	6637	7709
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)	4	9160	4237	1723	3329	1629	6174	887
2	Яшь үсемлекләр һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән баскан кырлар	0	0	0	11	10	0	0	0
		Яфраклы куаклар	48	789	97	189	376	140	107	425
3	Сазлыклар	Үләнле	0	208	0	0	0	0	0	0
4	Болын-дала комплекслары	Болыннар	44	385	149	252	12	0	83	132
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрү җирләре	118529	110605	97166	78075	58320	87403	125419	57212
		Авыл хуҗалыгы	2529	9545	8133	6629	6930	4574	9176	4192

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Сарман	Спас	Тәтеш	Тукай	Теләче	Чирмешән	Чистай	Ютазы
		билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)								
6	Эчке су объектлары	Эре агым сулар	187,6959	74,01979	144,2298	1152,668	165,0408	206,8892	116,0009	160,0972
		Уртача агым сулар	103,7759	65,68077	217,6933	216,1504	120,2479	101,4853	199,0016	99,60204
		Кечкенә агым сулар	94,705	23,51828	127,3865	165,2427	81,71515	119,0381	63,62324	44,76307
		Сусаклагычлар	0	49638	21638	30448	0	0	15342	0
		Күлләр, бөяләр	386	1196	167	1084	157	428	924	535
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	0	42	44	151	232	458	0	677
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	0	4314	17	1473	0	0	7406	0
9	Үзгәртелгән һәм	Үзгәртелгән һәм	0	0	0	0	0	0	0	0

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Сарман	Спас	Тәтеш	Тукай	Теләче	Чирмешән	Чистай	Ютазы
	зарар күргән участоклар	зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)								
10	Аучылык хуҗалыгы алып барырга яраксыз	Сәнәгать һәм рудераль комплекслар, торак пунктлар һ.б.	7942	6158	8431	29171	5584	6866	10179	3983
Барлыгы районнар мәйданы			138555,1768	202214,21884	163842,3096	172949,0611	84410,00385	136428,4126	181825,62574	76056,46231
Яр сызыгының озынлыгы			371,56213	136,44071	468,56258	610,80082	331,03744	380,16384	332,9265	216,9430

2. Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурслары яшәү тирәлеге элементлары сыйфатына комплекслы бәяләмә (бонитировка).

2.1. Гомуми мәгълүмат һәм методик нигезләмә.

Бонитировка – ул аучылык биләмәләре сыйфатының гомумиләштергән бәяләмәсе. Биләмәләрнең кыйммәте беренче чиратта үлән катламының нинди булуына бәйле рәвештә, аны азык буларак куллану, саклану һәм оя ясарга яраклы булу кебек сыйфатлар белән билгеләнә. Әлеге сыйфатларга шулай ук әйләнә-тирәнең төрле факторлары йогынты ясый: климат, кеше эшчәнлеге, конкурентлык, ерткычлар йогынтысы, авыруларның күпләп таралуы һ.б. Территориягә хуҗалык ягыннан бәя биргәндә, әйләнә-тирәнең бөтен факторлары җыелмасын һәм аларның үзара йогынтысын исәпкә алырга кирәк.

Әйләнә-тирә факторлары теге яки бу дәрәҗәдә үсемлекләрнең һәм биләмәләрнең төрләренә бәйле. Шулай итеп, хайваннарга һәм кошларга гомумән төбәк климаты гына түгел, ә алар өчен яшәү тирәлеге булып торган үсемлекләрнең фитоклиматы да тәэсир итә. Үсемлекләр төре генә түгел, ә территорияне хуҗалык ягыннан файдалану (печән чабу, терлекләр көтү, гөмбә, җиләк җыю һ.б.) да фаунага йогынты ясый. Конкурентлар, ерткычлар һәм корбаннар арасындагы мөнәсәбәтләр төрле биләмәләрдә төрлечә киеренкелеккә ия була.

Нинди дә булса төргә караган биләмәләр бер-берсенә охшамаган, шуңа да аларны ким дигәндә өч категориягә аеру кыен түгел: яхшы, уртача һәм начар. Аучылык практикасында шулай ук ике арадаш категория – уртачадан түбәнрәк һәм уртачадан югарырак бар.

Яхшы биләмәләр – ул аучылык ресурсларының әлеге төре өчен төп яшәү урыны. Алар саклау үзлекләренең югары дәрәҗәсе, ел саен мул, төрле һәм тотрыклы азык базасы булу белән аерылып тора. Бу пессимум елларында аучылык ресурсларының яшәү урыны. Яхшы биләмәләрдә, кагыйдә буларак, башка категория биләмәләргә караганда күбрәк яшиләр. Аларда хуҗалыкта яшәүче әлеге төрнең баш санының төп өлеше туплана. Яхшы биләмәләрдә хайваннар кеше ярдәменнән башка да әйбәт яши. Иң яхшы биләмәләр төп биләмәләр дип атала.

Начар биләмәләр капма-каршы сыйфатлар белән характерлана. Аларда азык аз, саклану өчен шартлар начар. Бу яшәү урыннары аучылык ресурсларының әлеге төренә хас түгел, биредә хайваннар аз яисә очраклы гына яши. Бу категориядәге биләмәләр аучылык ресурслары төрләре таралышында мөһим роль уйнамый. Биотехник чаралар монда нәтиҗәле түгел.

Уртача биләмәләр бөтен күрсәткечләре буенча арадаш категориягә керә. Азык базасы аларда составы ягыннан бертөрле, азыкларны җыеп алу сирәгрәк һәм күләме буенча зур түгел, саклану өчен шартлар начар. Хайваннарның яшәве еллар буенча тигез түгел һәм бик аз. Кешенең, әйләнә-тирәнең тискәре факторлары йогынтысын бетерү яки йомшартуга юнәлтелгән биотехник йогынтысы нәтиҗәсендә, аучылык ресурслары саны шактый артырга мөмкин.

Биләмәләр төрләре өчен хас булган гомумиләштерелгән уртача бәяне, һәрбер категориягә туры килә торган биләмәләрнең мәйданына туры килә торган санга тапкырлап, сумманы биләмәләргә хас булган гомуми мәйданга кушып һәм бүлеп

алалар (11 нче таблица). Алга таба табылган санның бонитетның кайсы классы чикләрендә булуын билгелиләр. Әгәр дә тирәлекнең кайсы да булса элементы әлеге төрнең санына тискәре һәм каты тәэсир итсә, ул чакта урнашучы территориянең бонитеты бер-ике класска түбәнәя. Мәсәлән, төрнең санына климат шартлары тискәре тәэсир итсә, бу территориянең бонитеты бер-ике класска түбәнәя. Шулай итеп, әлеге төр өчен критик зурлыкны тәшкил итүче кар капламының тирәнлеге, поши, болан, Кабан дуңгызы, соры куян һәм соры кыр тавыгы яши торган тирәлекнең составы һәм сыйфаты буенча саналган бонитетны бер класска төшерә, ягъни I дән II гә, II дән III кадәр, ә кыр кәҗәсе өчен – ике класска, ягъни I дән III кадәр, II дән IV кадәр.

11 нче таблица

Төрле класс бонитетлары өчен биләмәләрнең җитештерүчәнлек күрсәткечләре нисбәте

Бонитет классы	Биләмәләрнең терминологик бәяләмәсе	III бонитет күрсәткечләреннән җитештерүчәнлек күрсәткечләре, %	
		уртача	чик
I	Яхшы	250	>200
II	Уртачадан югары	165	200-130
III	Уртача	100	130-70
IV	Уртачадан түбән	50	70-30
V	Начар	15	<30

Татарстан Республикасында аучылык ресурслары яшәү тирәлеге элементларына бәя бирү аеруча кыйммәтле аучылык ресурслары өчен уздырылды.

Поши.

Типик урман хайваны. Шуңа да бу төр өчен территориягә бәя биргәндә эре массивлар буларак урнашкан урман биләмәләре алына һәм исәпләү өчен урман һәм урман сазлыгы мәйданнары, шулай ук үлән белән капланып килүче буш урыннар һәм тал куаклыклары алына. Поши яшәү өчен яхшы биләмәләр категориясенә түбәндәгеләр керә: составында нарат һәм усак булган яшь агачлыклар, тал, эт шомырты, артыш куаклыклары һәм куе үлән катламы булган тал, шомырт, эт шомырты куаклыклары, шулай ук нарат, усак, тал, миләш һәм агачларның азык буларак кулланыла торган башка төрләре үсеп килә торган кисентеләр һәм янган урман урыннары. Уртача биләмәләр категориясенә яшь нарат һәм усак агачлары, тал, артыш, эт шомырты һәм кабар куаклыклары һәм куе үлән катламы үскән карт һәм урта яшьтәге урманнар, ә шулай ук каен һәм чыршы, нарат һәм усак өстенлек иткән, яшь агачлар һәм үлән капламы күп булган яшь агачлыклар. Начар биләмәләр категориясенә түбәндәгеләрне кертәләр: үсеп килә торган яшь агачлары булмаган яисә чыршыдан гына торган агачлыклар яки куаклыклар булмаган һәм төрле үлән

капламлы карт урманнар, шулай ук куаклыкларсыз һәм үлән катламсыз, шулай ук тыгыз утыртылган каен, чыршы һәм зирек урманнары һәм куе утыртылган урта яшьтәге ботакларсыз агачлар.

Себер кыр кәҗәсе.

Себер кыр кәҗәсе торырга яраклы урманнар һәм ачык җирләр, зур күлләрнең су өслегеннән кала, бәяләнә. Себер кыр кәҗәсе өчен яхшы биләмәләр булып куе яфраклы яшь агачлар үсеп килә торган, төрле үләннәр үсүче болынлы һәм аланлы урман биләмәләре (ботаксыз агачлар һәм җитлеккән наратлыклардан кала) тора. Әлеге категориягә тал куаклыклары һәм төрле үләннәр үскән елга үзәннәрен кертергә була. Уртача биләмәләр категориясенә яшь үсентеле һәм аз гына өлешен урман аланнары һәм болыннары биләп торган уртача яшьтәге һәм җитлеккән урманнар керә. Бу категориягә камыш һәм тал куаклары үскән сазлыкларны һәм уйсулыкларны, яшь үсентеле буразналап утыртылган уртача куелыктагы каен-усак урманнарын кертергә була. Себер кыр кәҗәсе өчен начар биләмәләр – яшь үсентеләре булмаган, үләм капламы аз булган урман биләмәләренең барлык төрләре. Әлеге категориягә шулай ук кышын аларның азык һәм саклану ягыннан әһәмиятеннән чыгып, барлык төр кырлар (сөрүлекләр, көтүлекләр һ.б.) кертелә.

Кабан дуңгызы.

Кабан дуңгызы өчен территориягә бәя биргәндә, урманнар гына түгел, ә алардан 0,5 км ераклыкта урнашкан ачыклык җирләрне дә кертәләр. Кабан дуңгызы өчен яхшы биләмәләргә имән, яшь чыршы үскән, урман чикләвеге һәм артыш куаклыклары, кырлыган, кара абага, бүре җиләге, җил үләне һәм аерым өлешләрендә камыш һәм кычыткан үскән җитлеккән урманлыклар керә. Шулай ук яхшы биләмәләр категориясенә сазланган яфраклы-ылыслы урманнар (сфагнум мүгеннән кала) керә.

Уртача биләмәләр категориясенә яшел мүкле һәм озын мүкле төркемнәргә караган яфраклы, ылыслы һәм катнаш (имәнсез) карт урманнар, шулай ук тыгыз утыртылган яшь нарат һәм чыршы агачлары керә. Җитлеккән урманнарда чыршы һәм артыш агачларының яшь үсентеләре булырга тиеш. Уртача биләмәләр категориясенә шулай ук урманга якын торучы болыннар, печәнлекләр һәм кыяклы сазлыклар керә.

Начар биләмәләр категориясенә коры урында урнашкан, яшь үсентеләр, куаклыклар һәм аз төрдәге үлән катламлы, шулай ук сфанг мүкле сазлыклар керә.

Ак куян.

Урманда даими яшәүче җәнлек. Аның өчен территорияне бәяләгәндә бары тик урманнар гына карала. Куян яшәү өчен яхшы биләмәләр категориясенә чыршы, үсак, корычагач, каен һәм чыршы, тал, кабар агачы, артыш үсентеләре һәм күрән һәм кыяклы ашлыклар капламы булган бөтен яшьтәге катнаш урманнар керә.

Уртача биләмәләр категориясенә чыршылар булмаган, яфраклы агачларның үсентеләре сирәк яки бөтенләй булмаган, кара җиләк һәм арчан капламлы карт һәм яшь урманнар керә.

Начар биләмәләргә агачларның тамырлары тыгыз булу сәбәпле үсентеләре булмаган яисә ярлы һәм сазлыклы туфракта үскән урманнар керә.

Соры куян, соры кыр тавыгы.

Соры куян һәм соры кыр тавыгының типик яшәү урыннары булып ачык (дала, кыр, болын) биләмәләр һәм аларга тоташып үсүче 0,5 км кадәр киңлектәге урман участоклары тора.

Әлеге ике төр өчен яхшы биләмәләр категориясенә түбәндәгеләрне кертү зарур:

а) сөрер өчен уңайсыз, чокырлар, текә сөзәклекләр, кура, яфраклы һәм ылыслы яшь агачлар һәм үләннәр белән капланган сазлыкларның яр кырыйлары;

б) кура, куаклыклар, яшь урман участоклары белән аралашып килүче күп төрле кыяклы ашлык культуралары (күбрәк уҗым арышы) үсә торган кечкенә мәйдандагы (25 гектарга кадәр) кырлар;

в) биек үләнле, кура, куаклыклар булган дала һәм кырлар.

Уртача биләмәләр категориясенә түбәндәгеләр керә:

а) вак урманнар, куаклыклар, куралар белән бүленгән зур мәйдандагы (100 га кадәр) авыл хуҗалыгы культуралары кырлары;

б) тал һәм камыш үсә торган кыяклы сазлыклар;

в) кырларга тоташкан яфраклы һәм ылыслы яшь агачлыклар;

г) күпьеллык үләннәр чәчү өчен файдаланыла торган мәйданнар.

Начар биләмәләр категориясенә түбәндәгеләр керә:

а) вак урманнар, ызаннар, куаклыклар, чүп үләннәре участоклары булмаган зур мәйдандагы авыл хуҗалыгы культуралары кырлары;

б) үлән капламы начар үсә торган комлы яки сазлыклы туфраклы мәйданнар;

в) ачык урыннарга тоташкан куе карт урманнар.

Янутсыман эт.

Янутсыман эт өчен иң яхшы биләмәләр булып сазлыклы уйсулыкларга барып тоташучы сулыклары күп булган дымлы болыннар. Әлеге биләмәләр белән еш кына елга тугайлары һәм әрәмәлекләр чикләшә. Бу җирлек саклану өчен яхшы урын булуы белән аерылып тора һәм елның күпчелек вакытында азык белән яхшы тәэмин ителә. Янутсыман эт өчен яхшы биләмәләргә шулай ук авыл хуҗалыгы биләмәләре керә – урманнар, елгалар һәм сазлыклар белән чиктәш кырлар, печәнлекләр, кысыр җирләр, көтүлекләр керә. Әһәмияте азрак булган җирләргә – авыл хуҗалыгы җирләре белән аралаш яңа гына киселгән урман урынына утыртылган киң яфраклы урманнар керә. Куе ылыслы урманнарны җәнлек яратмый. Башка төр яшәү урыннары бу җәнлек өчен икенчел әһәмияткә ия.

Америка чәшкесе.

Америка чәшкесе сулыклар ярларының агачлар, куаклыклар ауган, тамырлар чыгып торган, су белән юылган участокларында яши. Чыбык-чабык ауган кечкенә урман елгаларын сайлый. Өемнәр арасында җәнлек үзенә яшеренер өчен ышанычлы урын таба.

Республикада чәшкегә яшәү өчен аеруча яхшы биләмәләр булып бай ихтиофауналы, төрле җир-су хайваннары, амфибияләр, кысласыманнар яши торган, агачлар һәм куаклыклар белән капланган текә ярлы, киң үзәнле, чүп-чар белән тулган, күп санлы ермак, күл һәм иске үзәннәре булган елгалар санала. Уртача биләмәләргә азык, саклау һәм оя ясау өчен уңайлы булмаган биләмәләр керә.

Начар биләмәләргә көчле агымлы, туфрагы һәм ярлары ташлы булган һәм агачлар һәм куаклар үсми торган елгалар, шулай ук акрын агымлы, ләкин ярлары яшәү өчен яраклы булмаган җирләр белән аралашып торучы (комлы, ташлы, су баса торган, кыш көне ката торган), азык табу, саклау һәм оя ясау өчен уңайлы булмаган елгалар керә.

Бурсык.

Бурсыклар бөтен төр урманнарда яши, ләкин яфраклы һәм катнаш урманнарга яисә куе үсемлекле ландшафтларга күбрәк өстенлек бирә. Шәһәрләрдәге бакчалар һәм зур парклар, әгәр дә анда оя ясарга мөмкинлек булса, шулай ук бурсыкның яшәү тирәлегенә керә. Шулай ук алар урман кырыйларында һәм аларга якын яткан болыннарда һәм көтүлекләрдә урнаша; юеш урыннардан качалар. Татарстан Республикасында бурсык өчен яхшы биләмәләр категориясенә вак яфраклы токымнар өстенлек иткән урманнар (вак яфраклы токымнар 60-80%) һәм киң яфраклы токымнар булган катнаш урманнар керә. Уртача биләмәләргә кисентеләр һәм үсемлекләр белән капланган кырлар, ә шулай ук яфраклы куаклыклар булган яшь агачлыклар керә. Татарстан Республикасы территориясендә бурсык яшәү өчен начар биләмәләр категориясенә мәңге яшел ылыслы урманнар, ылыслы агачлар өстенлек иткән катнаш урманнар, Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урман урыннары, җил сындырган агачлыклар) керә.

Дала байбагы.

Байбак – кыяклы ашлыклы-төрле үләнле тигез далалар җәнлеге. Даланы сөргән очракта, байбаклар тизрәк якындагы сөрелмәгән җиргә күченә яисә бер дә булмаса, «яшәү өчен уңайсыз» урыннарга да китәргә мөмкин: кысыр җирләр, чокырларның сөрелмәгән ярлары, елга үзәннәре, ызаннар, көтүлекләр һәм хәтта авыллар арасындагы юлларга. Авыл хуҗалыгының үсеше һәм шуның нәтиҗәсендә, Татарстан Республикасы территориясендә агроценозларның киң таралуы белән бәйле рәвештә, байбак яшәве өчен яраклы участоклар хәзерге вакытта сөрүлек җирләренең бик аз өлешен алып тора. Ул ашлыклар һәм яшелчәләр үсә торган урыннарда яшәми, андый урыннарда байбак мәҗбүри рәвештә яисә вакытлыча гына урнаша. Озаграк вакытка күпьеллык үләннәр чәчүлекләрендә тоткарлана. Терлекләр көтүлекләре һәм кешеләрнең янәшә булуы аңа йогынты ясамый.

Кондыз.

Кондыз яшәү өчен иң әйбәт булып, кечкенә һәм уртача зурлыктагы елгалар, иске елга үзәннәре, үзәнгә кермәгән күлләр, сугару канаулары, гөрләвекләр, торф карьерлары очрый торган җирләр тора. Шул ук вакытта әлеге җирләрдә азыкның булуы да әһәмияткә ия. Иң яхшы азык булып тал куаклыклары, усак өстенлек иткән яфраклы утыртмалар, каен, имән, карама, өрәңге, корыч-агач, юкә, чикләвек, шомырт агачлары катнашкан катнаш утыртмалар тора.

Уртача биләмәләргә елга тугайларында зур агачлар һәм зирек өстенлек итә торган торган, су басмый торган калкулыклар булмаган, зур елгаларның иске үзәннәре һәм үзәннәре, анда башка куаклыклар һәм агачлар үсми торган яр сызыгы участоклары керә.

Начар биләмәләр дип, ашарга ярамый торган куаклыклар һәм агачлар үсә торган утыртмаларны исәпләргә була.

Бәянең түбәнәюенә, бу төргә кешенең тискәре йогынтысы – хайваннар көтү, печән чабу, балык тоту, җыела торган суларны агызу, территорияләрне киптерү һәм кешенең турыдан-туры әлеге төрне җәберләве нигез булып тора.

Су күсесе.

Су күсесе яши торган биләмәләргә елга-сазлык үсемлекләре үскән, оя ясарлык ярлары булган барлык сулыкларны кертеп карарга мөмкин.

Елга-сазлык биләмәләренең җитештерүчәнлеген билгеләгәндә, үсемлекләрнең төрен, аның структурасын һәм мәйданын күрсәтү бик мөһим. Ул сулыкның файдалы мәйданын билгеләргә һәм су күсесенең саклану, оя кору, азык табу өчен шартлар белән тәэмин ителүе турында фикер йөртергә ярдәм итә.

Бәя биргәндә су күсесе ашый торган үсемлекләрнең ничек үсүенә һәм аның әлеге үсемлекләрне таба алуын ачыклауга аерым игътибар юнәлтелде.

Су күсесе өчен түбәндәге үсемлекләр төп азык булып тора: күл камышы, тар яфраклы һәм киң яфраклы камыш, кылыч үлән, кыяклар, су кәбестәсе, наратбаш (сазлык, елга буе), кырлы куга, ак төнбоек, сары чәчәк, төнбоек, ежеголовник, өч яфраклы вахта, акканат, канада элодеясы, бака тәңкәсе, җир-су карабодае, валлиснерия, агулы вех, тал ботаклары һәм кайрысы. Үсемлек ризыгы аз булган яисә бөтенләй булмаган очракта ул хайваннардан алынган азыкка да күчәргә мөмкин (моллюсклар, җансыз балыклар, бакалар, катыканатлар).

Кышкы чорда сулыкларның катуы да мөһим роль уйный: кыш көне азык табу суның нинди тирәнлектә һәм күпме вакытка катуына бәйле. Күп кенә күлләрдә һәм елгаларда кыш көне су күсесенә тискәре йогынты ясый торган боз катламы барлыкка килә. Су өсте катмый калса, киресенчә уңай йогынты ясый.

Сулыкларга сыйфатлы бәя бирү өчен аларның файдалы мәйданын дөрес күзалларга кирәк. Сулыкларның файдалы мәйданы дигәндә, су күсеәренә оя кору өчен уңайлы, шулай ук азык табу һәм саклану өчен яхшы шартлары булган участоклар бергәлеге аңлашыла. Сулыкларның оя ясарга яраклы урыннары дип түбәндәгеләр санала:

оя ясау өчен яраклы, биек су басмый торган ярлар;

су күсесе үзенә оя ясый ала торган камышлыклар, тоташ утраулар, куе камыш куаклары;

яр буе су үсемлекләре капламы яки су үсемлекләре капламыннан барлыкка килгән зур утраулар, су күсесе оя ясый һәм азык таба алырлык 10 м киңлектәге массивлар.

Азык таба алырлык участоклар булып, 100 метр киңлектәге су үсемлекләре капламы санала. Һәр төр сулык чикләрендә, аларның сыйфатларына карап, биш бонитет бүлеп карала.

I бонитет – су күсесе яшәү өчен уңайлы сулыклар. Аларның бөтен мәйданы – файдалы мәйдан булып тора. Сулыклар, уртача 1 га мәйданда бер су күсесе семьясы яшәүне күздә тоткан уңайлы шартларга ия.

II бонитет – яхшы сулыклар. Шактый күп файдалы мәйданы бар, сулыкның калган өлеше мелиорация юлы белән чагыштырмача җиңел итеп шулай ук файдалы мәйданга әйләндерелә ала. Кышкы чорда яхшы азык базасы җәнлекләр санының күп булуын тәэмин итә – 1 га мәйданда 0,4 – 0,9 семья. Бу эчке яисә утраулы су үсемлекләре капламы булган сулыклар.

III бонитет – канәгатьләндерерлек сулыклар. Аларның шактый зур мәйданы, күп көч таләп итмәүче мелиорация чараларын уздырганнан соң, су күсесен күчерергә яраклы була. Файдалы мәйданы зур түгел. Кышкы чорда потенциаль файдалы мәйдандагы азык базасы җәнлекләрнең 1 га мәйданда 0,1 – 0,3 семья яшәвен тәэмин итә ала. Бу – су кырыенда камыш куаклары үскән сулыклар.

IV бонитет – уртача сулыклар. Файдалы мәйданы чикләнгән. Потенциаль файдалы мәйданы шактый зур, ләкин аны шактый күп көч таләп итүче мелиорация эшләреннән соң гына кулланып була. Кышкы чорда азык базасы нык кими, су күсесенең яшәү мәйданы 1 га сулыкка – 0,05 – 0,09 семья туры килә. Бу яр буе су үсемлекләре капламы булган сулыклар.

V бонитет – файдалы мәйданы чикле булган начар сулыклар. Потенциаль файдалы мәйданы зур түгел яки бөтенләй юк. Кыш көне азык бик аз, сулыкның күп җире кату сәбәпле азык табу кыенлаша. Су күсесе яшәү мәйданы 1 га сулыкка 0,05 семьядан артмый. Бу – су кырыенда камышлыклар булган күлләр.

Су күсесе яши торган сулыкларның тасвирламасын яки инвентаризациясен ясаганда, һәрбер сулыкка аерым исәп карточкасы ясала.

Тиен.

Тиеннең бөтен яшәеше урман белән бәйле. Тиеннәр яшәү өчен иң яхшы урын булып куе ылыслы урманнар яисә куе ылыслы агачлар күбрәк очраган урманнар тора. Беренче чиратта, бу чыршылар һәм эрбет наратының төрле төрләре.

Уңыш күп булган елларда кедр һәм чыршы урманнарында гаять күп орлыклар өлгерә. Агачларның куе ябалдашы тиеннәргә ерткычлардан сакланырлык ышык урын бирә. Мондый ябалдашларда хайваннарга үзләренә дә яшеренергә, ояларын да яшерергә җайлы. Моннан тыш, кышын бу агачларда бик күп кар җыела һәм алар астындагы җир кар белән капланмыйча кала. Шулай итеп, тиеннәргә җир эчендә саклый торган запасларын озаклап казып алырга туры килми.

Ак чыршы урманнарын тиеннәр азрак ярата. Алар да саклану өчен яхшы урын булып тора, ләкин куе ылыслы урманнар белән чагыштырганда, аларда азык азрак. Моннан тыш алар күп карлы сөзәклекләрдә үсә.

Наратлыклар, куе ылыслы яки ак чыршы урманнарына караганда, тиеннәргә саклану өчен начаррак урыннар булып тора. Һәм наратлыкларда, куе ылыслы урманнардан аермалы буларак, азык азрак. Ләкин аларда азыкны күбрәк табарга була. Чыршы уңышы азрак булган елларда, тиеннәрнең шактый зур өлеше нарат урманнарына күчә. Алар биредә уңдырышсыз чорны кичерә. Наратлыклар – бердәнбер ылыслы агачлар булган районнарда тиеннәрнең яшәеше алар белән бәйле.

Яфраклы урманнарда тиеннәргә саклану өчен урын азрак. Бу районнарда үрчү чорында җәнлекләр елга һәм инеш үзәннәренә, чыршы үсә торган урыннарга күченә.

Вак яфраклы урманнарга тиеннәр азык аз булган елларны җәй көне генә килә. Бары тик су баса торган тирәк-тал урманнары һәм каенлыклар гына искәрмә булып тора. Анда тиеннәр даими яши, ләкин аларның саны аз һәм гел кими.

Киң яфраклы урманнар үзләренең саклану урыннары ягыннан тиеннәр өчен күбрәк туры килә. Ләкин шуңа да карамастан, тиеннәр анда бары тик уңдырышлы елларда гына яши. Тиеннәр даими яшәүче шул ук эрбер-киң яфраклы агачлар, чыршы-ак чыршы һәм бук агачы-ак чыршы урманнарыннан аермалы буларак.

Аеруча шуны билгеләп үтәргә кирәк, куе ылыслы агачлардан торган тоташ урманнар тиеннәр яшәү өчен уңайлы түгел. Уңдырышсыз елларда тиеннәргә азык эзләп күчеп йөрергә туры килә.

Тиеннәргә яшәү өчен уңайлы урыннар булып бер территориядә төрле составтагы ылыслы агачларның мозаика рәвешендәге кушылмасы тора. Яисә урманда киң яфраклы агачлар булуы. Бу очракта тиеннәр, азык эзләп, якындагы күрше участокларга, бер урыннан икенче урынга күчә. Һәм аларга зур аралыклар үтәргә туры килми. Җәнлекләр урманның бер төрендә яхшы азык базасы һәм икенчесендә саклану өчен яхшы урыннар таба. Нәкъ менә шундый районнарда тиеннәр саны күп һәм елдан-ел тотрыклы була. Хәтта уңдырышсыз ел булган очракта да.

Тиеннәр даими җимеш бирә торган җитлеккән урманнарны артыграк күрә. Яшь үсентеле зоналарга алар бары тик сирәк кенә җәй көне күчә. Җитлеккән урманнарда тиеннәр үзләре өчен саклану урыннарын күбрәк таба. Аларда куышлы агачлар ешрак очрый. Ә куе ботаклар арасында тиеннәргә ояларын яшерергә җиңелрәк.

Сусар.

Сусар – урманда яшәүгә яраклашкан һәм ачыклык урыннарда яшәмәүче аучылык ресурсларының бер төре. Сусар өчен аучылык хуҗалыгы бонитетының төрен билгеләгәндә Г.Н. Бурдуков, В.М. Козлов тарафыннан эшләнгән методик кулланма нигез булып торды.

Сусар өчен яхшы биләмәләргә (I–II) беренче яруста чыршы һәм (яисә) ак чыршы үскән ылыслы урманнар керә.

Уртача биләмәләргә (III) уртача яшьтәге наратлыклар һәм сазлыкта үсүче чыршы урманнары керә.

Начар биләмәләр (IV–V) – бөтен яшьтәге яфраклы урманнар, карт нарат урманнары, 20 яшькә кадәрге яшь наратлыклар.

Суер (урман тавыгы).

Суерлар өчен типик яшәү урыннары – нарат агачлары өстенлек иткән карт ылыслы урманнар. Суер өчен яхшы биләмәләр булып 0,4–0,5 озынлыкта, аланлы, җиләклекләр (нарат җиләге, караҗиләк яки мүк җиләге), наратның, чыршының, артышның яшь һәм вак агачлары үсеп килә торган, кыяклар һәм төрле үләннәр булган, карт наратлыклар яки наратлар өстенлек иткән карт урманнар тора. Татарстан Республикасында андый җирләр юк диярлек.

Сыйфатлары буенча уртача биләмәләргә карт сирәк һәм уртача куелыктагы яфраклы һәм яфраклы-ылыслы агачлар, төрләре буенча яшел, ак мүк һәм үлән белән капланган, ә шулай ук сфагнум мүкле наратлыклар һәм мүк җиләге белән капланган

сазлыклар керә. Республика мәйданыннан андый җирләр 2 % тәшкил итә.

Начар биләмәләр категориясенә яшь һәм урта яшьтәге урманнар, шулай ук яшь һәм вак агачлары, үләм капламы булмаган җитлеккән агачлар керә.

Биләмәләрнең сыйфатына һәм суерның санына йогынты ясый торган факторлардан, кеше эшчәнлеге хәлиткеч булып тора: урманнарны күпләп кисү, киртләү, терлек көтү, печән чабу, җиләкләр һәм гөмбәләрне күпләп җыю суерның яшәү шартларына шул кадәр начар йогынты ясый һәм шуңа күрә аның саны кими. Татарстан Республикасы территориясендә суер яшәү өчен яраклы биләмәләр IV бонитетка кертелә. Ләкин суерның яшәү урыннарына зур антропоген йөкләнеш белән бәйле рәвештә бонитет классы V төште.

Көртлек.

Көртлек яшәү өчен биләмәләргә бәя биргәндә барлык төр урманнар һәм аларга тоташып торучы 0,5 км киңлектәге биләмәләр игътибарга алына. Көртлек яшәү өчен яхшы биләмәләр булып:

бай җиләклекләрдән торган (каен җиләге, нарат җиләге, караҗиләк, кызыл бөрлегән) һәм төрле үләннәр үскән аланнары һәм аланлыклары булган катнаш төрдәге яшь агачлыклар, куаклыклар (тал, зелпе, артыш, кура җиләге, карлыган);

вак агачлар үсеп килә торган һәм җиләклекләр, төрле үләннәр капламы булган карт сирәк урманнар, күбесенчә каенлыклар тора.

Уртача категорияле биләмәләргә түбәндәгеләр керә:

аланнары булган, төрле үләннәр, җиләклекләр үскән барлык уртача куелыктагы карт урманнар (сазда үскән зиреклекләрдән башка) һәм җиләклекләр булган төрле составтагы яшь урманнар;

куаклыклар белән капланган болыннар һәм печәнлекләр.

Начар биләмәләргә алансыз куе карт урманнар, уртача яшьтәге яфраклы һәм ылыслы яшь агачлар, шулай ук бернинди агачлар һәм куаклыклар үсми торган кыяклы һәм сфагнум мүкле сазлыклар керә. Көртлекнең яшәеш шартларына кешенең хуҗалык эшчәнлеге хәлиткеч йогынты ясый, иң беренче чиратта, терлек көтү һәм иртә печән чабу. Биләмәләргә кеше күп килү белән бәйле гөмбә һәм җиләк җыю һәм урманнан башкача файдалану, шулай ук көртлекнең санына начар тәэсир итә. Хуҗалык эшчәнлеге күп алып барыла торган биләмәләрне, аларның төренә дә карамастан, начар биләмәләр категориясенә кертеп карарга кирәк.

Боҗыр.

Боҗыр – күбесенчә тайга тибындагы урман кошы. Боҗырның төп яшәү урыны булып тигез урында урнашкан чыршылык яки ылыслы-яфраклы тайга. Боҗыр вак яфраклы агачлар – каен, зирек, тал, усак белән катнаш куе ылыслы урманнарда, шулай ук ылыслы-яфраклы катнаш урман белән капланган чокырлы урыннарда оя кора. Дымлылык, чүп, вак агачлар һәм үлән капламы, ә шулай ук җиләклекләр аның санына уңай тәэсир итә. Аны беркайчан да кырда, сазлыкта, таулы тундрада очратып булмый. Бер генә төр агачлар, мәсәлән, нарат һәм яфраклы урманнар үсә торган сирәк урман массивларында, шулай ук урман паркларында яшәми. Боҗыр шулай ук урман кырыйларына да, урман кырыеннан 200-300 метрдан якынрак арага килми.

Киек су кошлары.

Киек су кошлары өчен теге яки бу төр үсемлекле сулыкларның (елгалар, күлләр, сазлыклар, иске торф чыгару карьерлары, сусаклагычлар, мелиорация каналлары) аерым участоклары гына түгел, ә аларның функциональ билгеләнеше – оя кору, бала чыгару, оя кормыйча яшәү стацияләренә караучы төркемнәре бәяләнә.

Аучылык хуҗалыгы күзлегеннән киек су кошлары яшәү урыннарын бәяләүнең иң мөһим критерийларының берсе – биләмәләрдә азык табу мөмкинлеге.

Елга үрдәкләре өчен оя кору стацияләре булып сал агызу урыннары һәм турыдан-туры сулыклар янында, алардан 100 метр ераклыкта урнашкан урман, куаклык һәм үлән капламы участоклары. Чума торган үрдәкләр өчен тагын бирегә су өстендә куе булып үсүче камыш, җикән камыш участокларын да кертергә кирәк.

Бала чыгару яки азык табу төрендәге стацияләргә кыяк үләне, ежеголовник, сай сулык буенча наратбаш һәм водокрасның су өстендәге өлеше, шулай ук елганың тирән булмаган, яфраклары суда йөзеп йөрүче яисә суга кереп торучы су үсемлекләренә бай ике утрау арасындагы киң җире керә.

Оя кормыйча яшәү стацияләренә шактый зур чиста тирән сулы елганың ике утрау арасындагы киң җире керә.

Бонитет классына күчкән вакытта бәя бирелүче территориядә киек су кошлары өчен кирәкле бөтен төр стацияләрнең дә булуын ачыклыйлар. Гамәлдә стацияләрнең иң яхшы нисбәте булып 10 % оя ясау, 50 % азык табу, 40 % оя кормыйча яшәү стацияләре булу санала.

Гомумән алганда, төбәк буенча биләмәләрнең саклану-оя ясау төре начар дип; сазлыклар мәйданы һәм сулыкларның үләннәр белән капланып килүче өлеше (сулыкларның гомуми мәйданыннан уртача 20 %) кергән бала чыгару-азык табу төре яхшы дип; оя кормыйча яшәү төре (сулыкларның үлән белән капланмаган өлеше) уртача дип бәяләнә.

2.2. Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурслары яшәү тирәлеге элементларын сыйфат ягыннан комплекслы бәяләү нәтиҗәләре.

Поши өчен яшәү тирәлегенә комплекслы бәяләү, башка төрләр шикелле үк, 12 нче таблицада бирелгән. Аучылык биләмәләренә йомгак бәяләмә – 13 нче таблицада. Татарстан Республикасының поши яшәргә яраклы аучылык биләмәләре IV класс бонитетка кертелә.

Татарстан Республикасының себер кыр кәҗәсе өчен аучылык биләмәләре III бонитетка карый, IV класска кадәр төшә ала (13 нче таблица). 12 нче таблицадан күренгәнчә, яхшы биләмәләргә кисентеләр һәм үләннәр белән капланып килүче басулар, яфраклы яшь агачлар, үлән капламы өстенлек иткән тугайлыклар керә. Кыр кәҗәсе өчен уртача стацияләр булып, вак яфраклы токымнар өстенлек иткән урманнар һәм киң яфраклы токымнар (60 % ким булмаган) булган катнаш урманнар тора. Яшәү өчен начар урыннарга мәңге яшел ылыслы урманнар, ылыслы агачлар өстенлек иткән катнаш урманнар һәм сазлыклар керә. Кыр кәҗәсе өчен бонитет республикада кар капламы биек булу белән бәйле рәвештә, 1 класска төшерелде. Моннан тыш, республикада климат алмашыну аркасында, кыш көне температура үзгәрү һәм җепшек көннәр еш күзәтелә, ә бу үз чиратында каты кар өслеге

барлыкка китерә. Мондый шартларда кыр кәҗәләре өчен җир өстендә азык табу проблемасыннан тыш, боз катламы нәтиҗәсендә яралану куркынычы да барлыкка килә.

Татарстан Республикасында Кабан дуңгызы өчен аучылык биләмәләрен исәпләү бонитеты – II, ләкин төбәккә хас биек кар капламы (35–40 см), шулай ук республикабызда күзәтелә торган каты кар өслеге, бозлавык һәм җир кату белән бәйле рәвештә Кабан дуңгызы өчен бонитет 1 класска төшерелде. Шулай итеп, Кабан дуңгызы өчен Татарстан Республикасының аучылык биләмәләренә йомгак бәя – III.

Төбәктә ак куян өчен яхшы биләмәләргә кисентеләр һәм үлән белән капланып килүче болыннар, шулай ук яфраклы куаклар кертелде. Начарларга – сазлыклар, Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар керә. Күпчелек биләмәләр уртача биләмәләргә керә. Татарстан Республикасында ак куян өчен исәпләү бонитеты – III. Ләкин әлеге төр яшәү тирәлегенә югары антропоген йогынты (республика урманнарында күпләп урман кичүләр, киртләүләр, гөмбә-җиләк җыю) һәм уртак яшәү тирәлеге территорияләрендә соры куян белән конкурентлык белән бәйле рәвештә, бу төр өчен бонитет 1 класска киметелде. Шулай итеп, Татарстан Республикасында ак куян өчен аучылык биләмәләренә йомгак бәя – IV (13 нче таблица).

Татарстан Республикасында соры куян яшәү өчен яраклы мәйдан 4 142 331,3 га тәшкил итә һәм V класс бонитетка карый. Яшәү тирәлегенә бертөрле таләпләр куелганга күрә, соры куян яшәү өчен яраклы биләмәләр мәйданы һәм аларның бонитеты соры кыр тавыгы белән туры килә. Татарстан Республикасының территориясендә бу төр яшәү өчен яраклы биләмәләр мәйданы 4 142 331,3 га тәшкил итә. Бу җирләр V класс бонитетка кертелде.

Америка чәшкесе. Республика территориясендә чәшке өчен яхшы биләмәләр булып бай ихтиофауналы, җир-су хайваннары, амфибияләр һәм кысласыманнар күп яшәүче, агач-куаклыклар үскән текә ярлы, чүпләнгән, киң үзәнле, ермаклары, күлләре һәм иске үзәннәре булган елгалар тора. Татарстан Республикасында әлеге биләмәләрнең мәйданы 19 035,6 га тәшкил итә. Уртача биләмәләргә азык табу, саклану һәм оя ясау өчен шартлар начаррак булган елгалар кертелә. Республикада аларның мәйданы 6 857 га якын. Начар биләмәләр булып тиз агымлы, ташлы туфраклы һәм агачлары һәм куаклары булмаган елгалар керә, шулай ук ярлары яшәргә яраксыз җирләр (комлы, ташлы, су баса һәм кышын бозката торган) белән чиратлаша торган акрын агымлы, азык табу, саклау һәм оя ясау өчен шартлар начар булган елгалар керә. Андый биләмәләрнең мәйданы – 18 129,4 га. Гомумән, Татарстан Республикасында чәшке яшәү өчен шартлар шактый әйбәт, шуңа күрә әлеге биләмәләр бонитетның II классына кертелде.

Татарстан Республикасы территориясендә бурсык яшәргә яраклы мәйдан 1 856 983,772 га тәшкил итә, республиканың гомуми мәйданыннан 27,4 %. Безнең регионда бурсык очень яхшы биләмәләр категориясенә вак яфраклы токымнар өстенлек иткән урманнар (вак яфраклы токымнар 60–80%) һәм киң яфраклы токымнар булган катнаш урманнар керә. Уртача биләмәләргә кисентеләр һәм үлән

белән капланып килә торган кырлар, шулай ук яфраклы куаклыклар булган яшь агачлыклар керә. Татарстан Республикасы территориясендә бурсык өчен начар биләмәләр категориясенә мәңге яшел ылыслы урманнар, ылыслы агачлар өстенлек иткән катнаш урманнар һәм зыян китерелгән участоклар (янган урман урыннары, җил сындырган агачлыклар) керә. Гомумән алганда, бурсык яши торган биләмәләр II бонитетка карый. Бурсыкның яшәү шартларын анализлаганнан соң, бонитетның классы киметелде. Бурсык өчен йомгак бонитет – III. Бонитетның бер класска киметелүе әлеге төр яши торган җирләргә антропоген йөкләнеш белән бәйле.

Дала байбагы. Авыл хуҗалыгы үсеше һәм шуның нәтиҗәсендә Татарстан Республикасы территориясендә агроценозларның киң таралуы белән бәйле рәвештә, байбак яшәве өчен яраклы участоклар хәзерге вакытта сөрүлекләрнең аз өлешен алып тора. Ул ашлыклар һәм яшелчәләр утырткан урыннарда яшәми; андый урыннарда байбак ихтыярсыз рәвештә яисә вакытлыча гына урнаша. Күпьеллык үләннәр чәчүлекләрендә озаграк вакыт яши. Хайваннар көтүлекләре һәм кеше янәшәлеге аңа йогынты ясамый. Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, республикада байбак яши торган биләмәләр бонитетның V классына карый.

Кондыз. Татарстан Республикасында кондыз яшәү өчен яраклы биләмәләрнең мәйданы 56 444,63 га тәшкил итә. Кондыз яшәү өчен иң әйбәт җирләр булып, кечкенә һәм уртача елгалар, иске елга үзәннәре, тугайсыз күлләр, сугару каналлары, гөрләвекләр, торф карьерлары очрый торган җирләр тора. Шул ук вакытта әлеге җирләрдә азык таба алу зур әһәмияткә ия. Азык табу ягыннан иң яхшы җирләр булып куе тал куаклыклары һәм усак өстенлек иткән яфраклы агачлар, каен, имән, карама, өрәңге, корыч-агач, юкә, чикләвек, шомырт агачлары булган катнаш урманнар санала. Азык табу өчен начаррак җирләргә елга тугайларында зур агачлар һәм зирек өстенлек иткән, су басмый торган калкулыклар булмаган, зур елгаларның иске үзәннәре һәм үзәннәре, аннан башка куаклыклар һәм агачлар үсми торган яр буе сызыгы участоклары керә. Начар җирләр дип, ашарга яраклы булмаган куаклыклар һәм агачлар үсә торган утыртмаларны исәпләргә була. Татарстан Республикасы өчен уртача бонитет – IV.

Суер яши торган җирләрнең сыйфатына һәм аларның санына йогынты ясый торган факторлардан кеше эшчәнлеге хәлиткеч булып тора: урманнарны кисү, киртләү, терлек көтү, печән чабу, күп итеп җиләкләр һәм гөмбәләр җыю суерның яшәү шартларын шул кадәр начар тәэсир итә ки, аның саны бик күпкә кими. Татарстан Республикасы территориясендә суер өчен яраклы җирләр IV бонитетка кертелә. Ләкин суерның яшәү урыннарына зур антропоген йөкләнеш белән бәйле рәвештә бонитетның классы V төште. Көртлек яшәү өчен җирләргә бәя биргәндә барлык төр урманнар һәм аларга тоташкан 0,5 км киңлектәге ачыклык җирләр игътибарга алына.

Көртлек яшәү өчен яхшы җирләр булып, җиләклекләр һәм төрле үләннәр белән капланган аланнары һәм аланлыклары булган яшь катнаш урманнар, вак агачлар (тал, зелпе, артыш, кура җиләге, карлыган), күбесенчә каеннардан торган, вак куаклыклары булган, җиләклекләр һәм төрле үләннәр үскән сирәк карт урманнар тора. Уртача категорияле җирләр булып вак яфраклы агачлар өстенлек иткән (вак

яфраклы агачлар 60–80%) катнаш урманнар керә. Начар җирләр булып киң яфраклы карт урманнар (киң яфраклы токымнар 30 % артык) һәм сазлыклар тора (12 нче таблица).

Божыр. Аның белән бәйле рәвештә Татарстан Республикасы территориясендә бу төр яшәү өчен уртача җирләр булып, вак яфраклы агачлар өстенлек иткән урманнар һәм киң яфраклы агачлар булган катнаш урманнар тора. Ә кисентеләр һәм үлән белән капланып килә торган болыннар, яфраклы куаклыклардан торган яшь агачлыклар, сазлыклар бу төр яшәү өчен начар җирләр булып тора.

Киек су кошлары. Аучылык хуҗалыгы күзлегеннән караганда, киек су кошлары яши торган биләмәләрне бәяләгәндә, иң беренче критерийлардан азык табу шарты куела.

Биләмәләр сыйфатының уртача бәяләмәсе бөтен Татарстан Республикасы территориясе өчен ясалды. Уртача күрсәткеч зурлыгы бонитетның теге яисә бу классына кертеп карала алмый, чөнки ул биләмәләрнең барлык сыйфатларын да үз эченә алмый, ә азык табу ягыннан гына бәя бирә. Татарстан Республикасының киек су кошлары яшәргә яраклы биләмәләр IV класс бонитетка кертелде.

12 нче таблица

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларының төп төрләре яшәү тирәлегенә комплекслы бәяләмә

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Пошн	Кабан дуңгызы	Кыр кәҗәсе	Ак куян	Соры куян, соры көртлек	Янутсыман эт	Тиен	Сусар	Бурсык
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	30% – яхшы, 70% – начар	уртача	начар	25% – яхшы, 75% – начар	-	начар	10% – яхшы, 40% – уртача, 50% – начар	35% – яхшы, 15% – уртача, 50% – начар	начар
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	40 % – уртача, 60 % – начар	уртача	15 % – яхшы, 85 % – уртача	10 % – яхшы, 50 % – уртача, 40 % – начар	-	начар	50 % – уртача, 50 % – начар	начар	яхшы
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	20 % – уртача, 80 % – начар	яхшы	20 % – яхшы, 80 % – начар	50 % –уртача, 50 % –начар	-	10% – уртача	25 % – уртача, 75 % – начар	начар	уртача
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	уртача	уртача	начар	25 % – яхшы, 75 % – начар	-	начар	10 % – яхшы, 40 % – уртача, 50 % – начар	35 % – яхшы, 15 % – уртача, 50 % – начар	начар

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Поши	Кабан дуңгызы	Кыр кәҗәсе	Ак куян	Соры куян, соры көртлек	Янутсыман эт	Тиен	Сусар	Бурсык
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	уртача	уртача	уртача	уртача	-	начар	50 % – уртача, 50 % – начар	начар	яхшы
		Киң яфраклы токымнар булган катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)	начар	яхшы	уртача	50 % – уртача, 50 % – начар	-	10% – уртача	25 % – уртача, 75 % – начар	начар	яхшы
2	Яшь агачлар һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән белән капланган кырлар	яхшы	уртача	яхшы	яхшы	яхшы	уртача	-	-	уртача
		Яфраклы куаклар	яхшы	уртача	яхшы	яхшы	яхшы	уртача	-	-	уртача
3	Сазлыклар	Үләнле	начар	начар	начар	начар	10 % – яхшы	яхшы	-	-	начар
4	Болын-дала	Болыннар	-	20 % – уртача	10 % – начар	-	яхшы	20 % – уртача	-	-	10 % – яхшы
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрүлек җирләр	-	-	10 % – начар	-	начар	20 % – уртача	-	-	10 % – яхшы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Поши	Кабан дуңгызы	Кыр кәҗәсе	Ак куян	Соры куян, соры көртлек	Янутсыман эт	Тиен	Сусар	Бурсык
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	-	20 % – уртача	10 % – начар	-	уртача	20 % – уртача	-	-	10 % – яхшы
6	Эчке су объектлары	Су агымнары	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Сусаклагычлар	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Күлләр, бөяләр	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	20 % – яхшы	уртача	яхшы	20 % – яхшы	20 % – яхшы	яхшы	-	-	-
8	Яр комплекслары	Эчке су объектла-рының яр комплексы	начар	-	уртача	начар	яхшы	уртача	-	-	начар
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	начар	-	начар	начар	начар	-	-	-	начар

12 нче таблицаның дәвамы

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Байбак	Суер	Көртлек	Божыр	Су күсесе	Кондыз	Чәшке
1	Урманнар	Мәңге яшел ылыслы (мәңге яшел ылыслы токымнар 80 % артык)	-	яхшы	начар	30 % – яхшы 70 % – начар	-	-	-
		Вак яфраклы (вак яфраклы токымнар 80 % артык)	-	начар	30 % – яхшы, 70 % – начар	начар	-	-	-
		Киң яфраклы (киң яфраклы токымнар 30 % артык)	-	начар	начар	начар	-	-	-
		Ылыслы токымнар өстенлек иткән катнаш (ылыслы токымнар 60–80 %)	-	уртача	начар	30 % – яхшы, 70 % – начар	-	-	-
		Вак яфраклы токымнар өстенлек иткән катнаш (вак яфраклы токымнар 60–80 %)	-	начар	уртача	уртача	-	-	-
		Киң яфраклы токымнар булган	-	начар	начар	уртача	-	-	-

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Байбак	Суер	Көртлек	Божыр	Су күсесе	Кондыз	Чәшке
		катнаш (киң яфраклы токымнар 30 % ким)							
2	Яшь агачлар һәм куаклар	Кисентеләр һәм үлән белән капланган кырлар	-	начар	яхшы	начар	-	-	-
		Яфраклы куаклар	-	начар	яхшы	начар	-	-	-
3	Сазлыклар	Үләнле	-	уртача	начар	начар	-	-	-
4	Болын-дала	Болыннар	яхшы	-	10 % – уртача	-	-	-	-
5	Авыл хуҗалыгы биләмәләре	Сөрүлек җирләре	начар	-	10 % – уртача	-	-	-	-
		Авыл хуҗалыгы билгеләнешендәге болыннар (печәнлекләр һәм көтүлекләр)	уртача	-	10 % – уртача	-	-	-	-
6	Эчке су объектлары	Эре су агымнары	-	-	-	-	начар	начар	начар
		Урта су агымнары				-	уртача	уртача	уртача
		Кечкенә су агымнары				-	начар	яхшы	яхшы
		Сусаклагычлар	-	-	-	-	-	-	-

Т/с	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге категорияләре	Аучылык ресурслары яшәү тирәлеге класслары	Байбак	Суер	Көртлек	Божыр	Су күсесе	Кондыз	Чәшке
		Күлләр, бөяләр	-	-	-	-	20 % – яхшы	20 % – уртача	20 % – яхшы
7	Тугайлык комплекслары	Үләннәр өстенлек иткән (урман һәм куаклар 20 % кадәр)	-	-	яхшы	20 % – начар	-	-	-
8	Яр комплекслары	Эчке су объектларының яр комплексы	-	-	-	-	-	-	-
9	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар	Үзгәртелгән һәм зарар күргән участоклар (янган урманнар, торф чыгару урыннары, җилдән ышыклау валлары һ.б.)	-	-	начар	начар	-	-	-

13 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Татарстан Республикасы аучылык биләмәләренә сыйфат ягыннан бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	1366791,295	58007,0683	715469,6458	593314,5809	69,46814098	IV
	%	20,15	0,86	10,55	8,75		
Кыр кәҗәсе	га	1857193,663	118541,4163	964775,1993	773877,0478	74,15544886	III (IV)
	%	27,38	1,75	14,22	11,41		
Кабан дуңгызы	га	1428073,13	494798,6	916651,4	16623,13	150,9825599	II (III)
	%	21,05	7,29	13,51	0,25		
Ак куян	га	1366791,295	90743,4198	809447,8085	466600,0667	80,94113359	III (IV)
	%	20,15	1,34	11,93	6,88		
Соры куян	га	4694456,1	87418,3	78088,8	4528949	20,78998886	V
	%	69,20	1,29	1,15	66,76		
Янутсыман эт	га	1865919,686	61807,8	1050345,655	753766,231	70,6316622	III
	%	27,51	0,91	15,48	11,11		
Бурсык	га	1856983,772	1367340,555	198208,825	291434,392	197,1086353	II (III)
	%	27,37	20,16	2,92	4,30		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Дала байбагы	га	4542546,324	24503,91	390193,714	4127848,7	23,56895709	V
	%	66,96	0,36	5,75	60,85		
Тиен	га	1136675,5	16591,871	447471,656	672612,003	51,89195319	IV
	%	16,76	0,24	6,60	9,92		
Сусар	га	1249779,9	63395,526	27169,511	1159214,89	28,76830966	V
	%	18,42	0,93	0,40	17,09		
Су күсесе	га	34075,260000	4192,460000	16697,900000	13184,900000	85,56584748	III
	%	0,502308	0,061802	0,246146	0,194360		
Кондыз	га	56444,630000	7173,130000	27567,600000	21703,900000	50,24665765	IV
	%	0,832058	0,105740	0,406378	0,319940		
Чәшке	га	44022,030000	19035,600000	6857,030000	18129,400000	129,8564378	II
	%	0,648935	0,280606	0,101080	0,267248		
Суер	га	1299949,31	47362,541	141292,021	1111294,748	32,80070864	IV (V)
	%	19,16	0,70	2,08	16,38		
Көртлек	га	1799598,503	91757,8094	996616,8734	711223,8206	74,05512771	III
	%	26,53	1,35	14,69	10,48		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Беләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры кыр тавыгы	га	4694456,1	87418,3	78088,8	4528949	20,78998886	V
	%	69,20	1,29	1,15	66,76		
Божыр	га	1309196,135	51609,4296	873713,365	383873,3404	80,98999926	III (IV)
	%	19,30	0,76	12,88	5,66		
Киек су кошлары	га	155140,9056	97252,71858	23277,2222	34610,9648	74,18509017	III
	%	2,29	1,43	0,34	0,51		

Аучылык ресурсларының төп төрләре яшәү тирәлеге өчен Татарстан Республикасы муниципаль районнары яссылыгында аучылык ресурслары яшәү тирәлеген бәяләү мәгълүматлары түбәндәге таблицаларда күрсәтелгән.

14 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Әгерҗе районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	51688,2794	2670,3366	42514,0992	6503,8436	97,05395076	III
	%	28,51	1,47	23,45	3,59		
Кыр кәҗәсе	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	54772,0062	3382,017	51389,9892	0	109,2620772	III
	%	30,21	1,87	28,35	0,00		
Ак куян	га	51688,2794	9037,98265	18556,0175	24094,27925	86,60593181	III
	%	28,51	4,99	10,23	13,29		
Соры куян	га	109760,0014	5815,1194	9243,242	94701,64	34,60849673	IV
	%	60,54	3,21	5,10	52,23		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	64641,6081	29958,8871	2892,255	31790,466	127,7165669	III (IV)
	%	35,65	16,52	1,60	17,53		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	23813,606	0	6856,96075	16956,64525	39,5	IV
	%	11,67	0,00	3,36	8,31		
Сусар	га	23813,606	0	0	23813,606	15	V
	%	11,67	0,00	0,00	11,67		

<table>
<tr><th rowspan="2">Төрләр</th><th rowspan="2">Үлчәү берәмлеге</th><th rowspan="2">Төр яши торган мәйдан</th><th colspan="3">Биләмәләр категорияләре</th><th rowspan="2">Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече</th><th rowspan="2">Исәпләү бонитеты</th></tr>
<tr><th>яхшы</th><th>уртача</th><th>начар</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Су күсесе</td><td>га</td><td>508,426120</td><td>90,807539</td><td>171,359220</td><td>246,259361</td><td rowspan="2">85,62049729</td><td rowspan="2">III</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,007495</td><td>0,001339</td><td>0,002526</td><td>0,003630</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Кондыз</td><td>га</td><td>871,656278</td><td>62,705381</td><td>625,396917</td><td>183,553980</td><td rowspan="2">28,33707927</td><td rowspan="2">V</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,012849</td><td>0,000924</td><td>0,009219</td><td>0,002706</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Чәшке</td><td>га</td><td>871,656278</td><td>516,743078</td><td>171,359220</td><td>183,553980</td><td rowspan="2">171,0249842</td><td rowspan="2">II</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,012849</td><td>0,007617</td><td>0,002526</td><td>0,002706</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Суер</td><td>га</td><td>49562,748</td><td>1852,824</td><td>25469,349</td><td>22240,575</td><td rowspan="2">67,4649744</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>27,34</td><td>1,02</td><td>14,05</td><td>12,27</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Көртлек</td><td>га</td><td>63101,7671</td><td>4736,101</td><td>27010,8261</td><td>31354,84</td><td rowspan="2">69,02232156</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>34,81</td><td>2,61</td><td>14,90</td><td>17,29</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Соры кыр тавыгы</td><td>га</td><td>109760,0014</td><td>5815,1194</td><td>9243,242</td><td>94701,64</td><td rowspan="2">34,60849673</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>60,54</td><td>3,21</td><td>5,10</td><td>52,23</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Бөҗыр</td><td>га</td><td>50148,4384</td><td>8196,6519</td><td>18418,82</td><td>23532,9665</td><td rowspan="2">84,62954397</td><td rowspan="2">III</td></tr>
<tr><td>%</td><td>27,66</td><td>4,52</td><td>10,16</td><td>12,98</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Киек су кошлары</td><td>га</td><td>10559,0543</td><td>243,8939236</td><td>1714,86038</td><td>8600,3</td><td rowspan="2">34,23261293</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>5,82</td><td>0,13</td><td>0,95</td><td>4,74</td></tr>
</table>

15 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Азнакай районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	45513,4388	1012,3568	43390,782	1110,3	101,2628802	III
	%	21,08	0,47	20,09	0,51		
Кыр кәҗәсе	га	62104,4304	2205,891	38941,57	20956,9694	76,64484257	III
	%	28,76	1,02	18,03	9,70		
Кабан дуңгызы	га	48280,1628	0	48280,1628	0	100	III
	%	30,92	0,00	30,92	0,00		
Ак куян	га	45513,4388	2517,89105	38293,895	4701,65275	99,51757488	III
	%	21,08	1,17	17,73	2,18		
Соры куян	га	157762,6808	1385,1058	8881,075	147496,5	26,02912256	V
	%	73,06	0,64	4,11	68,30		
Янутсыман эт	га	77779,4628	1144,949	32133,4318	44501,082	45,13931933	IV
	%	36,02	0,53	14,88	20,61		
Бурсык	га	62104,4304	54894,1774	783,367	6426,886	220,9959334	I (II)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	28,76	25,42	0,36	2,98		
Байбак	га	156750,324	372,749	8881,075	147496,5	23,69030322	V
	%	72,59	0,17	4,11	68,30		
Тиен	га	44501,082	528,1937	21722,3473	22250,541	59,3	IV
	%	20,61	0,24	10,06	10,30		
Сусар	га	44501,082	1848,67795	792,29055	41860,1135	26,3	V
	%	20,61	0,86	0,37	19,39		
Су күсесе	га	811,687537	207,600127	124,722360	479,365050	88	III
	%	0,011965	0,003060	0,001839	0,007066		
Кондыз	га	1642,088046	151,734610	1162,722996	327,630440	35,33401893	IV
	%	0,024206	0,002237	0,017140	0,004830		
Чәшке	га	1642,088046	327,630440	1162,722996	151,734610	122,0738006	II
	%	0,024206	0,004830	0,017140	0,002237		
Суер	га	45284,449	0	5281,937	40002,512	24,9143228	V
	%	20,97	0,00	2,45	18,52		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Көртлек	га	62104,4304	2483,466	53043,6774	6577,287	96,99619667	III
	%	28,76	1,15	24,56	3,05		
Соры кыр тавыгы	га	157762,6808	1385,1058	8881,075	147496,5	21,84820537	V
	%	73,06	0,64	4,11	68,30		
Бөҗыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Киек су кошлары	га	67487,54164	6248,474227	55198,26741	6040,8	106,279724	III
	%	31,25	2,89	25,56	2,80		

16 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Аксубай районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	31478,8122	350,5342	31113,513	14,765	101,6304651	III
	%	22,09	0,25	21,83	0,01		
Кыр кәҗәсе	га	41744,266	624,495	31128,278	10041,493	81,81921283	III (IV)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	29,32	0,44	21,84	7,05		
Кабан дуңгызы	га	32828,205	14,765	32813,44	0	100,0674649	III
	%	23,03	0,01	23,02	0,00		
Ак куян	га	31478,8122	350,5342	31120,8955	7,3825	101,6503996	III
	%	22,09	0,25	21,84	0,01		
Соры куян	га	100765,4642	418,7002	5308,994	95037,77	20,45483556	V
	%	70,70	0,29	3,72	66,68		
Янутсыман эт	га	51822,4705	342,451	20366,5065	31113,513	49,95836883	IV
	%	36,36	0,24	14,29	21,83		
Бурсык	га	41794,266	41169,771	282,044	342,451	247,0622146	I (II)
	%	29,32	28,89	0,20	0,24		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	31128,278	0	15560,44775	15567,83025	57,5	IV
	%	21,66	0,00	10,83	10,83		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Беләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Сусар	га	31128,278	0	0	31128,278	15	V
	%	21,66	0,00	0,00	21,66		
Су күсесе	га	526,8621	93,73357	132,9396	300,1944	78,26136308	III
	%	0,007767	0,001382	0,001960	0,004425		
Кондыз	га	433,116340	75,081810	132,939640	225,094890	68,46903271	IV
	%	0,006385	0,001107	0,001960	0,003318		
Чәшке	га	901,841984	543,807454	132,939640	225,094890	169,2339163	II
	%	0,013294	0,008016	0,001960	0,003318		
Суер	га	31410,322	0	0	31410,322	15	V
	%	22,04	0,00	0,00	22,04		
Көртлек	га	41794,266	624,495	41155,006	14,765	102,4653667	III
	%	29,32	0,44	28,88	0,01		
Соры кыр тавыгы	га	100765,4642	418,7002	5308,994	95037,77	20,45483556	V
	%	70,70	0,29	3,72	66,68		
Божыр	га	31478,8122	0	31128,278	350,5342	99,05347741	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	22,09	0,00	21,84	0,25		
Киек су кошлары	га	49634,23964	4563,296529	40600,94312	4470	106,135774	III
	%	34,54	3,18	28,25	3,11		

17 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Актаныш районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	51489,3304	7300,6115	14257,4912	29931,2277	71,857031	III
	%	25,73	3,65	7,12	14,96		
Кыр кәҗәсе	га	66411,5441	6700,6727	19209,1393	40501,7321	63,29634619	IV
	%	33,19	3,35	9,60	20,24		
Кабан дуңгызы	га	50932,3882	0	37269,9432	13662,445	77,1990306	III
	%	32,60	0,00	23,85	8,74		
Ак куян	га	51489,3304	7737,83995	10552,963	33198,52745	67,73702769	IV
	%	25,20	3,79	5,17	16,25		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры куян	га	137550,6759	14509,2159	26462,88	96578,58	56,14127757	IV
	%	68,73	7,25	13,22	48,26		
Янутсыман эт	га	69900,8922	16867,282	27807,7152	25225,895	105,5205479	III
	%	34,21	8,26	13,61	12,35		
Бурсык	га	61977,0461	18668,7981	3438,239	39870,009	90,50243458	III
	%	30,33	9,14	1,68	19,51		
Байбак	га	79238,461	541,981	26462,88	52233,6	44,99440303	IV
	%	38,78	0,27	12,95	25,57		
Тиен	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Сусар	га	25225,895	5068,33005	2172,14145	17985,4235	69,5	IV
	%	12,35	2,48	1,06	8,80		
Су күсесе	га	1344,264247	427,616997	380,921550	535,725700	113,8409283	III
	%	0,019816	0,006304	0,005615	0,007897		
Кондыз	га	3054,732234	417,083640	2224,370534	413,278060	49,81727799	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	0,045030	0,006148	0,032790	0,006092		
Чәшке	га	1344,264247	708,076187	380,921550	255,266510	162,8699118	II
	%	0,019816	0,010438	0,005615	0,003763		
Суер	га	42326,579	10738,017	17405,371	14183,191	109,5715582	III (IV)
	%	21,15	5,37	8,70	7,09		
Көртлек	га	57889,7601	6758,2694	22719,3181	28412,1726	75,79374559	III
	%	28,93	3,38	11,35	14,20		
Соры кыр тавыгы	га	137550,6759	14509,2159	26462,88	96578,58	56,14127757	IV
	%	68,73	7,25	13,22	48,26		
Бөҗыр	га	42967,5464	4344,2829	10360,974	28262,2895	59,25640817	IV
	%	21,47	2,17	5,18	14,12		
Киек су кошлары	га	69753,84598	18973,3936	45660,45239	5120	134,5616647	II
	%	34,14	9,29	22,35	2,51		

18 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Алексеевск районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	25891,313	287,877	3614,237	21989,199	29,47826304	IV
	%	12,69	0,14	1,77	10,78		
Кыр кәҗәсе	га	39336,8254	423,693	25603,436	13309,6964	72,85570879	III
	%	19,28	0,21	12,55	6,52		
Кабан дуңгызы	га	26737,1518	20199,369	6537,7828	0	213,321919	I (II)
	%	13,11	9,90	3,20	0,00		
Ак куян	га	25891,313	287,877	13713,9215	11889,5145	62,63506673	IV
	%	12,69	0,14	6,72	5,83		
Соры куян	га	135174,671	2939,248	11637,723	120597,7	27,42784408	V
	%	66,26	1,44	5,70	59,12		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	39336,8254	37123,3024	253,923	1959,6	237,3249952	I (II)
	%	19,28	18,20	0,12	0,96		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	133096,964	861,541	11637,723	120597,7	23,95338672	V
	%	65,24	0,42	5,70	59,12		
Тиен	га	23813,606	0	6856,96075	16956,64525	39,5	IV
	%	11,67	0,00	3,36	8,31		
Сусар	га	23813,606	0	0	23813,606	15	V
	%	11,67	0,00	0,00	11,67		
Су күсесе	га	508,426120	90,807539	171,359220	246,259361	85,62049729	III
	%	0,007495	0,001339	0,002526	0,003630		
Кондыз	га	871,656278	62,705381	625,396917	183,553980	28,33707927	V
	%	0,012849	0,000924	0,009219	0,002706		
Чәшке	га	871,656278	516,743078	171,359220	183,553980	171,0249842	II
	%	0,012849	0,007617	0,002526	0,002706		
Суер	га	24067,529	0	0	24067,529	15	V
	%	11,80	0,00	0,00	11,80		
Көртлек	га	37546,9954	423,693	16923,9334	20199,369	55,96472108	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	18,41	0,21	8,30	9,90		
Соры кыр тавыгы	га	135174,671	2939,248	11637,723	120597,7	27,42784408	V
	%	66,26	1,44	5,70	59,12		
Бoжыр	га	24101,483	0	23813,606	287,877	98,98472866	III (IV)
	%	11,81	0,00	11,67	0,14		
Киек су кошлары	га	4239,656278	132,5693975	739,0868805	3368	37,16599344	IV
	%	2,08	0,06	0,36	1,65		

19 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Әлки районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	38829,7844	1109,3398	3293,73	34426,7146	28,9238966	V
	%	22,63	0,65	1,92	20,06		
Кыр кәҗәсе	га	51713,2778	2130,682	36457,352	13125,2438	84,60659512	III (IV)
	%	30,14	1,24	21,25	7,65		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Белемнәр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	41174,0056	31415,264	9078,7836	679,958	2130444586	I (II)
	%	23,99	18,31	5,29	0,40		
Ак куян	га	38829,7844	1497,8389	19389,886	17942,0595	66,51026415	IV
	%	22,63	0,87	11,30	10,46		
Соры куян	га	125625,0642	2544,8732	8159,891	114920,3	25,28167385	V
	%	73,21	1,48	4,76	66,97		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	51713,2778	49484,9258	999,514	1228,838	241,5166076	I (II)
	%	30,14	28,84	0,58	0,72		
Байбак	га	124447,878	1367,687	8159,891	114920,3	23,15600231	V
	%	72,52	0,80	4,76	66,97		
Тиен	га	37040,636	0,0498	10666,4522	26374,134	39,5	IV
	%	21,59	0,00	6,22	15,37		
Сусар	га	37040,636	0,1743	0,0747	37040,387	15,0	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	21,59	0,00	0,00	21,59		
Су күсесе	га	503,424564	83,286705	135,834150	284,303709	76,81319029	III
	%	0,007421	0,001228	0,002002	0,004191		
Кондыз	га	1516,529382	755,892839	552,267673	208,368870	176,5135775	II
	%	0,022355	0,011143	0,008141	0,003072		
Чәшке	га	836,571382	492,368362	135,834150	208,368870	167,1119065	II
	%	0,012332	0,007258	0,002002	0,003072		
Суер	га	38720,108	0,498	679,958	38039,652	16,49569469	V
	%	22,56	0,00	0,40	22,17		
Көртлек	га	51713,2778	2713,468	14184,4218	34815,388	50,64540697	IV
	%	30,14	1,58	8,27	20,29		
Соры кыр тавыгы	га	125625,0642	2544,8732	8159,891	114920,3	25,28167385	V
	%	73,21	1,48	4,76	66,97		
Божыр	га	38829,7844	0,1494	33154,898	5674,737	87,57834373	III (IV)
	%	22,63	0,00	19,32	3,31		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Беләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	5152,529382	805,2584906	711,2708918	3636	63,46042644	IV
	%	3,00	0,47	0,41	2,12		

20 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Әлмәт районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	77867,8384	1132,6994	39144,6142	37590,5248	61,1484053	IV
	%	30,72	0,45	15,44	14,83		
Кыр кәҗәсе	га	95441,4893	12755,1512	29791,066	52895,2721	72,93812715	III
	%	37,65	5,03	11,75	20,87		
Кабан дуңгызы	га	81993,0016	46799,673	35081,4236	111,905	185,500456	II (III)
	%	32,34	18,46	13,84	0,04		
Ак куян	га	77867,8384	1132,6994	53185,5805	23549,5585	76,47542811	III
	%	30,72	0,45	20,98	9,29		
Соры куян	га	154282,3999	1801,1309	8839,752	143641,517	22,61360131	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	60,86	0,71	3,49	56,66		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	95403,6723	45101,1353	47361,155	2941,382	168,2903778	II (III)
	%	37,63	17,79	18,68	1,16		
Байбак	га	153100,693	657,241	8839,752	143603,7	20,91656731	V
	%	60,39	0,26	3,49	56,65		
Тиен	га	76585,417	0	26592,79025	49992,62675	44,5	IV
	%	30,21	0,00	10,49	19,72		
Сусар	га	76585,417	0	0	76585,417	15	V
	%	30,21	0,00	0,00	30,21		
Су күсесе	га	1007,129544	57,490612	320,117220	629,521712	55,43199587	IV
	%	0,014846	0,000847	0,004719	0,009280		
Кондыз	га	1348,996993	295,061902	607,570281	446,364810	81,51770421	III
	%	0,019886	0,004350	0,008956	0,006580		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	1237,091993	470,609963	320,1 17220	446,364810	126,3929326	III
	%	0,018236	0,006937	0,004719	0,006580		
Суер	га	77264,126	0	111,905	77152,221	15,1231092	V
	%	30,48	0,00	0,04	30,43		
Көртлек	га	95441,4893	3396,281	45095,8133	46949,395	63,52470555	IV
	%	37,65	1,34	17,79	18,52		
Соры кыр тавыгы	га	154282,3999	1801,1309	8839,752	143641,517	22,61360131	V
	%	60,86	0,71	3,49	56,66		
Божыр	га	77867,8384	0	29791,066	48076,7724	47,51972396	IV
	%	30,72	0,00	11,75	18,97		
Киек су кошлары	га	9132,996993	264,3595054	1084,637488	7784	31,896827	IV
	%	3,60	0,10	0,43	3,07		

21 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Апас районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	9082,797	355,417	522,246	8205,134	29,08309632	V
	%	8,72	0,34	0,50	7,88		
Кыр кәҗәсе	га	17784,0429	877,663	6025,748	10880,6319	55,39797863	IV
	%	17,07	0,84	5,78	10,45		
Кабан дуңгызы	га	10450,5878	8636,978	1796,3288	17,281	223,8282324	I (II)
	%	10,03	8,29	1,72	0,02		
Ак куян	га	9082,797	355,417	4318,489	4408,891	64,6096698	IV
	%	8,72	0,34	4,15	4,23		
Соры куян	га	87442,7251	357,1451	7204,559	79881,021	22,96311657	V
	%	83,94	0,34	6,92	76,68		
Янутсыман эт	га	18638,8876	17,281	18621,6066	0	100,1390721	III
	%	17,89	0,02	17,88	0,00		
Бурсык	га	17710,9219	14726,9939	2966,647	17,281	224,6451321	I (II)
	%	17,00	14,14	2,85	0,02		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	87012,459	0	7204,559	79807,9	22,03792907	V
	%	83,53	0,00	6,92	76,61		
Тиен	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Сусар	га	8636,978	0	0	8636,978	15	V
	%	8,29	0,00	0,00	8,29		
Су күсесе	га	170,843650	80,390650	13,500000	76,953000	132,2961521	II
	%	0,002518	0,001185	0,000199	0,001134		
Кондыз	га	523,206250	48,081000	415,453250	59,672000	33,87465268	IV
	%	0,007713	0,000709	0,006124	0,000880		
Чәшке	га	523,206250	432,753250	13,500000	76,953000	211,5659121	I
	%	0,007713	0,006379	0,000199	0,001134		
Суер	га	9009,676	0	17,281	8992,395	15,16303416	V
	%	8,65	0,00	0,02	8,63		
Көртлек	га	-	-	-	-	-	-

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Белемнәр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	-	-	-	-		
Соры кыр тавыгы	га	87442,7251	357,1451	7204,559	79881,021	22,96311657	V
	%	83,94	0,34	6,92	76,68		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Киек су кошлары	га	5079,613635	151,2095885	803,4040465	4125	35,43927053	IV
	%	4,88	0,15	0,77	3,96		

22 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Арча районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	23671,12	443,262	16994,2924	6233,5656	80,42493232	III
	%	12,84	0,24	9,22	3,38		
Кыр кәҗәсе	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	25010,1958	6219,36	18790,8358	0	137,3009475	II (III)
	%	13,57	3,37	10,19	0,00		
Ак куян	га	23671,12	4679,97635	3168,953	15822,19065	72,84075478	III
	%	12,84	2,54	1,72	8,58		
Соры куян	га	146961,941	757,519	6381,122	139823,3	19,90203334	V
	%	79,73	0,41	3,46	75,85		
Янутсыман эт	га	47377,4318	0	30368,9338	17008,498	69,48500003	IV
	%	25,70	0,00	16,48	9,23		
Бурсык	га	38322,9879	20942,3389	443,262	16937,387	144,4034516	II (III)
	%	20,79	11,36	0,24	9,19		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	23227,858	1693,7387	8365,3503	13168,769	62,8	IV
	%	12,60	0,92	4,54	7,14		
Сусар	га	23227,858	5928,08545	2540,60805	14759,1645	84,3	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	12,60	3,22	1,38	8,01		
Су күсесе	га	834,578093	139,452027	307,279405	387,846661	85,56257079	III
	%	0,012303	0,002056	0,004530	0,005717		
Кондыз	га	1392,386201	156,643441	1004,539540	231,203220	41,86572131	IV
	%	0,020525	0,002309	0,014808	0,003408		
Чәшке	га	1392,386201	853,903576	307,279405	231,203220	177,8758527	II
	%	0,020525	0,012588	0,004530	0,003408		
Суер	га	23671,12	0	16937,387	6733,733	75,82001591	III (IV)
	%	12,84	0,00	9,19	3,65		
Көртлек	га	38322,9879	450,3648	14699,3029	23173,3202	50,36458269	IV
	%	20,79	0,24	7,97	12,57		
Соры кыр тавыгы	га	146961,941	757,519	6381,122	139823,3	19,90203334	V
	%	79,73	0,41	3,46	75,85		
Божыр	га	23671,12	5081,2161	6266,795	12323,1089	87,94810548	III
	%	12,84	2,76	3,40	6,69		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Белемәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	8013,124471	208,6384606	1180,48601	6624	33,64083725	IV
	%	4,35	0,11	0,64	3,59		

23 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Әтнә районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	3425,45	730,484	1040,113	1654,853	90,92384796	III
	%	5,02	1,07	1,52	2,43		
Кыр кәҗәсе	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Кабан дуңгызы	га	4555,488	1038,129	3517,359	0	134,1828032	II (III)
	%	6,68	1,52	5,15	0,00		
Ак куян	га	3425,45	701,4245	1559,1775	1164,848	101,8104468	III
	%	5,02	1,03	2,28	1,71		
Соры куян	га	24095,233	556,127	5168,645	18370,461	38,65715534	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	35,31	0,81	7,57	26,92		
Янутсыман эт	га	7253,2859	382,75	5249,2329	1621,303	88,91560927	III
	%	10,63	0,56	7,69	2,38		
Бурсык	га	5854,6805	4411,1635	479,577	963,94	199,0215649	II (III)
	%	8,58	6,46	0,70	1,41		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	2659,432	58,119	1012,06475	1589,24825	52,5	IV
	%	3,90	0,09	1,48	2,33		
Сусар	га	2659,432	203,4165	87,1785	2368,837	35,8	IV
	%	3,90	0,30	0,13	3,47		
Су күсесе	га	292,564286	16,123748	108,911205	167,529333	59,59373146	IV
	%	0,004313	0,000238	0,001605	0,002470		
Кондыз	га	357,059278	64,405013	189,529945	103,124320	67,4639222	III
	%	0,005263	0,000949	0,002794	0,001520		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	357,059278	145,023753	108,911205	103,124320	136,3749006	II
	%	0,005263	0,002138	0,001605	0,001520		
Суер	га	3139,009	581,19	0	2557,819	58,51043594	IV
	%	4,60	0,85	0,00	3,75		
Көртлек	га	6064,5715	862,327	3373,0345	1829,21	95,69074254	III
	%	8,89	1,26	4,94	2,68		
Соры кыр тавыгы	га	24095,233	556,127	5168,645	18370,461	38,65715534	IV
	%	35,31	0,81	7,57	26,92		
Божыр	га	3425,45	174,357	2078,242	1172,851	78,53164256	III (IV)
	%	5,02	0,26	3,05	1,72		
Киек су кошлары	га	2999,059278	43,7678018	313,2914762	2642	27,30892939	V
	%	4,39	0,06	0,46	3,87		

24 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Баулы районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	24720,066	1286,281	13279,224	10154,561	72,88860252	III
	%	20,33	1,06	10,92	8,35		
Кыр кәҗәсе	га	34041,7665	2209,60625	22492,53895	9339,6213	86,41589669	III (IV)
	%	28,00	1,82	18,50	7,68		
Кабан дуңгызы	га	27955,973	8646,871	19309,102	0	146,3954751	II (III)
	%	22,99	7,11	15,88	0,00		
Ак куян	га	24720,066	1555,4777	17764,366	5400,2223	90,86987711	III
	%	20,33	1,28	14,61	4,44		
Соры куян	га	90382,886	2449,09	12956,526	74977,27	33,55263683	IV
	%	74,34	2,01	10,66	61,67		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	34041,7665	31805,9945	1720,722	515,05	238,8623568	I (II)
	%	28,00	26,16	1,42	0,42		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	89096,605	1162,809	12956,526	74977,27	30,4278025	IV
	%	73,28	0,96	10,66	61,67		
Тиен	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Сусар	га	23433,785	0	0	23433,785	15	V
	%	19,27	0,00	0,00	19,27		
Су күсесе	га	638,695442	61,925222	266,770920	309,999300	73,28749185	III
	%	0,009415	0,000913	0,003933	0,004570		
Кондыз	га	886,396330	65,156150	576,397030	244,843150	29,87072357	V
	%	0,013066	0,000960	0,008497	0,003609		
Чәшке	га	886,396330	374,782260	266,770920	244,843150	139,9433866	II
	%	0,013066	0,005525	0,003933	0,003609		
Суер	га	24617,056	0	0	24617,056	15	V
	%	20,25	0,00	0,00	20,25		
Көртлек	га	34041,7665	2505,9111	21004,6075	10531,2479	84,74610868	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	28,00	2,06	17,28	8,66		
Соры кыр тавыгы	га	90382,886	2449,09	12956,526	74977,27	33,55263683	IV
	%	74,34	2,01	10,66	61,67		
Бөҗыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Киек су кошлары	га	4621,39633	119,602244	766,794086	3735	35,18524662	IV
	%	3,80	0,10	0,63	3,07		

25 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Балтач районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	11618,524	91,188	3410,988	8116,348	41,79885672	IV
	%	10,69	0,08	3,14	7,47		
Кыр кәҗәсе	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	12985,8742	8116,348	4869,5262	0	193,7520402	II (III)
	%	11,95	7,47	4,48	0,00		
Ак куян	га	11618,524	854,90375	4414,299	6349,32125	64,58614332	IV
	%	10,69	0,79	4,06	5,84		
Соры куян	га	89189,499	114,024	6711,955	82363,52	21,69710921	V
	%	82,08	0,10	6,18	75,80		
Янутсыман эт	га	22153,865	25,49	18717,387	3410,988	87,08530182	III
	%	20,39	0,02	17,23	3,14		
Бурсык	га	20548,7471	17382,3041	86,09	3080,353	214,1439718	I (II)
	%	18,91	16,00	0,08	2,83		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	11527,336	305,4863	3429,0947	7792,755	46,5	IV
	%	10,61	0,28	3,16	7,17		
Сусар	га	11527,336	1069,20205	458,22945	9999,9045	40,2	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	10,61	0,98	0,42	9,20		
Су күсесе	га	475,928990	23,920350	172,427710	279,580930	57,60643505	IV
	%	0,007016	0,000353	0,002542	0,004121		
Кондыз	га	571,610390	89,110330	292,029460	190,470600	59,56097911	IV
	%	0,008426	0,001314	0,004305	0,002808		
Чәшке	га	571,610390	208,712080	172,427710	190,470600	126,4460046	III
	%	0,008426	0,003077	0,002542	0,002808		
Суер	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Көртлек	га	20548,7471	111,58	9265,9561	11171,211	54,6047294	IV
	%	18,91	0,10	8,53	10,28		
Соры кыр тавыгы	га	89189,499	114,024	6711,955	82363,52	21,69710921	V
	%	82,08	0,10	6,18	75,80		
Бөҗыр	га	11618,524	916,4589	8472,473	2229,5921	95,5203868	III
	%	10,69	0,84	7,80	2,05		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	4320,61039	69,121214	502,489176	3749	28,64507788	V
	%	3,98	0,06	0,46	3,45		

26 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Бөгелмә районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	30916,381	90,126	25915,4682	4910,7868	86,93579375	III
	%	21,51	0,06	18,03	3,42		
Кыр кәҗәсе	га	41014,4407	1315,0512	29590,2438	10109,1457	83,85886304	III (IV)
	%	28,53	0,91	20,58	7,03		
Кабан дуңгызы	га	32656,3584	0	32656,3584	0	100	III
	%	22,72	0,00	22,72	0,00		
Ак куян	га	30916,381	906,7428	26732,085	3277,5532	95,38818589	III (IV)
	%	21,51	0,63	18,60	2,28		
Соры куян	га	101081,809	316,457	8528,986	92236,366	22,90776514	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	70,32	0,22	5,93	64,16		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	41003,3547	40913,2287	90,126	0	249,6702977	I (II)
	%	28,52	28,46	0,06	0,00		
Байбак	га	100980,597	226,331	8528,986	92225,28	22,70595162	V
	%	70,25	0,16	5,93	64,16		
Тиен	га	30815,169	0	15407,5845	15407,5845	57,5	IV
	%	21,44	0,00	10,72	10,72		
Сусар	га	30815,169	0	0	30815,169	15	V
	%	21,44	0,00	0,00	21,44		
Су күсесе	га	557,375513	176,506526	139,280490	241,588497	110,6588047	III
	%	0,008216	0,002602	0,002053	0,003561		
Кондыз	га	1263,401619	115,836727	1021,813122	125,751770	33,58324888	IV
	%	0,018624	0,001708	0,015063	0,001854		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	557,375513	292,343253	139,280490	125,751770	159,4977475	II
	%	0,008216	0,004309	0,002053	0,001854		
Суер	га	30905,295	0	0	30905,295	15	V
	%	21,50	0,00	0,00	21,50		
Көртлек	га	41014,4407	2539,9764	32747,0607	5727,4036	97,41961991	III
	%	28,53	1,77	22,78	3,98		
Соры кыр тавыгы	га	101081,809	316,457	8528,986	92236,366	22,90776514	V
	%	70,32	0,22	5,93	64,16		
Бозкыр	га	30916,381	0	22649,001	8267,38	77,27006599	III
	%	21,51	0,00	15,76	5,75		
Киек су кошлары	га	5302,401619	214,5934251	1048,808194	4039	41,32357211	IV
	%	3,69	0,15	0,73	2,81		

27 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Буа районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	10187,7118	525,9178	379,8054	9281,9886	30,30021118	IV
	%	6,63	0,34	0,25	6,04		
Кыр кәҗәсе	га	23692,5786	1271,5684	8603,437	13817,5732	58,47820203	IV (V)
	%	15,41	0,83	5,60	8,99		
Кабан дуңгызы	га	12278,3662	9493,66	2784,7062	0	215,980333	I (II)
	%	7,99	6,18	1,81	0,00		
Ак куян	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры куян	га	130234,7938	575,5878	7733,706	121925,5	21,08614733	V
	%	84,71	0,37	5,03	79,31		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	23692,5786	21574,3246	1450,78	667,474	234,1944857	I (II)
	%	15,41	14,03	0,94	0,43		

<table>
<tr><th rowspan="2">Төрләр</th><th rowspan="2">Үлчәү берәмлеге</th><th rowspan="2">Төр яши торган мәйдан</th><th colspan="3">Биләмәләр категорияләре</th><th rowspan="2">Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече</th><th rowspan="2">Исәпләү бонитеты</th></tr>
<tr><th>яхшы</th><th>уртача</th><th>начар</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Байбак</td><td>га</td><td>129708,876</td><td>49,67</td><td>7733,706</td><td>121925,5</td><td rowspan="2">20,15799289</td><td rowspan="2">V</td></tr>
<tr><td>%</td><td>84,37</td><td>0,03</td><td>5,03</td><td>79,31</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Тиен</td><td>га</td><td>9661,794</td><td>0</td><td>2457,482</td><td>7204,312</td><td rowspan="2">36,6</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>6,28</td><td>0,00</td><td>1,60</td><td>4,69</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Сусар</td><td>га</td><td>9661,794</td><td>0</td><td>0</td><td>9661,794</td><td rowspan="2">15</td><td rowspan="2">V</td></tr>
<tr><td>%</td><td>6,28</td><td>0,00</td><td>0,00</td><td>6,28</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Су күсесе</td><td>га</td><td>777,196546</td><td>115,144747</td><td>227,335260</td><td>434,716539</td><td rowspan="2">74,6792573</td><td rowspan="2">III</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,011457</td><td>0,001697</td><td>0,003351</td><td>0,006408</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Кондыз</td><td>га</td><td>1237,775534</td><td>107,394879</td><td>803,058995</td><td>327,321660</td><td rowspan="2">34,33419985</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,018246</td><td>0,001583</td><td>0,011838</td><td>0,004825</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Чәшке</td><td>га</td><td>1237,775534</td><td>683,118614</td><td>227,335260</td><td>327,321660</td><td rowspan="2">160,306129</td><td rowspan="2">II</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,018246</td><td>0,010070</td><td>0,003351</td><td>0,004825</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Суер</td><td>га</td><td>10054,217</td><td>0</td><td>0</td><td>10054,217</td><td rowspan="2">15</td><td rowspan="2">V</td></tr>
<tr><td>%</td><td>6,54</td><td>0,00</td><td>0,00</td><td>6,54</td></tr>
<tr><td>Көртлек</td><td>га</td><td>-</td><td>-</td><td>-</td><td>-</td><td>-</td><td>-</td></tr>
</table>

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	-	-	-	-		
Соры кыр тавыгы	га	130234,7938	575,5878	7733,706	121925,5	21,08614733	V
	%	84,71	0,37	5,03	79,31		
Божыр	га	10187,7118	0	8603,437	1584,2748	86,78178568	III (IV)
	%	6,63	0,00	5,60	1,03		
Киек су кошлары	га	6431,775534	181,3499269	1056,425607	5194	35,58738038	IV
	%	4,18	0,12	0,69	3,38		

28 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Югары Ослан районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	27542,9904	1257,2804	4557,908	21727,802	39,79335265	IV
	%	21,83	1,00	3,61	17,22		
Кыр кәҗәсе	га	36351,703	1691,238	26285,71	8374,755	87,39623079	III (IV)
	%	28,81	1,34	20,84	6,64		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	29511,522	21009,314	8502,208	0	206,7853125	I (II)
	%	23,39	16,65	6,74	0,00		
Ак куян	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры куян	га	85723,3184	2015,7504	11225,328	72482,24	31,65654399	IV
	%	67,95	1,60	8,90	57,45		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	36351,703	33941,977	1148,791	1260,935	237,108214	I (II)
	%	28,81	26,90	0,91	1,00		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	25567,222	0	7531,2825	18035,9395	40,0	IV
	%	20,27	0,00	5,97	14,30		
Сусар	га	25567,222	0	0	25567,222	15	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	20,27	0,00	0,00	20,27		
Су күсесе	га	843,313453	37,086570	546,825305	259,401578	80,45074631	III
	%	0,012431	0,000547	0,008061	0,003824		
Кондыз	га	991,659733	108,019358	732,258155	151,382220	40,41457696	IV
	%	0,014618	0,001592	0,010794	0,002232		
Чәшке	га	991,659733	293,452208	546,825305	151,382220	131,4123297	II
	%	0,014618	0,004326	0,008061	0,002232		
Суер	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Көртлек	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры кыр тавыгы	га	85723,3184	2015,7504	11225,328	72482,24	31,65654399	IV
	%	67,95	1,60	8,90	57,45		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	5760,659733	117,7092583	873,9504747	4769	32,69718587	IV
	%	4,57	0,09	0,69	3,78		

29 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Биектау районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	32518,753	1813,6738	6543,558	24161,5212	45,21074557	IV
	%	20,73	1,16	4,17	15,40		
Кыр кәҗәсе	га	43590,3547	153,55	26831,457	16605,3477	68,14841118	IV (V)
	%	27,79	0,10	17,11	10,59		
Кабан дуңгызы	га	34227,1164	20287,899	13939,2174	0	188,9115172	II (III)
	%	21,82	12,93	8,89	0,00		
Ак куян	га	32518,753	1536,9865	16687,5075	14294,259	69,72626718	IV
	%	20,73	0,98	10,64	9,11		
Соры куян	га	110869,567	599,963	8095,404	102174,2	22,47816256	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	70,68	0,38	5,16	65,14		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	43590,3547	37903,0587	153,55	5533,746	219,6386318	I (II)
	%	27,79	24,16	0,10	3,53		
Байбак	га	110716,017	446,413	8095,404	102174,2	22,16261672	V
	%	70,58	0,28	5,16	65,14		
Тиен	га	32365,203	553,3746	10557,25215	21254,57625	46,7	IV
	%	20,63	0,35	6,73	13,55		
Сусар	га	32365,203	1936,8111	830,0619	29598,33	31,2	IV
	%	20,63	1,23	0,53	18,87		
Су күсесе	га	785,909911	68,752862	164,284020	552,873029	53,32635747	IV
	%	0,011585	0,001013	0,002422	0,008150		
Кондыз	га	1060,921357	155,962399	508,048328	396,910630	57,06407803	IV
	%	0,015639	0,002299	0,007489	0,005851		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	1060,921357	499,726707	164,284020	396,910630	138,8545317	II
	%	0,015639	0,007367	0,002422	0,005851		
Суер	га	32518,753	5533,746	0	26985,007	54,99016537	IV
	%	20,73	3,53	0,00	17,20		
Көртлек	га	43590,3547	153,55	17615,1597	25821,645	50,1768834	IV
	%	27,79	0,10	11,23	16,46		
Соры кыр тавыгы	га	110869,567	599,963	8095,404	102174,2	22,47816256	V
	%	70,68	0,38	5,16	65,14		
Божыр	га	32518,753	1660,1238	26831,457	4027,1722	97,131161	III
	%	20,73	1,06	17,11	2,57		
Киек су кошлары	га	7990,352037	141,8116345	932,5404025	6916	150,4092893	II
	%	0,00	0,09	0,59	4,41		

30 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Чүпрәле районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	3341,96	111,36	970,665	2259,935	47,51867916	IV
	%	3,24	0,11	0,94	2,19		
Кыр кәҗәсе	га	12294,6888	111,36	2249,714	9933,6148	32,68204902	IV (V)
	%	11,92	0,11	2,18	9,63		
Кабан дуңгызы	га	4453,4936	2187,651	2265,8426	0	173,6831978	II (III)
	%	4,32	2,12	2,20	0,00		
Ак куян	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры куян	га	89710,932	111,36	5919,088	83680,484	20,89997304	V
	%	87,00	0,11	5,74	81,15		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	12222,4048	11202,4428	111,36	908,602	231,163652	I (II)
	%	11,85	10,86	0,11	0,88		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	3158,316	90,8602	941,38505	2126,07075	47,1	IV
	%	3,06	0,09	0,91	2,06		
Сусар	га	3158,316	318,0107	136,2903	2704,015	42,3	IV
	%	3,06	0,31	0,13	2,62		
Су күсесе	га	300,598322	18,049190	175,974330	106,574802	78,87054183	III
	%	0,004431	0,000266	0,002594	0,001571		
Кондыз	га	372,795082	99,224162	266,220280	7,350640	93,45272505	III
	%	0,005495	0,001463	0,003924	0,000108		
Чәшке	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Суер	га	3269,676	0	908,602	2361,074	38,62043517	IV
	%	3,17	0,00	0,88	2,29		
Көртлек	га	-	-	-	-	-	-

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	-	-	-	-		
Соры кыр тавыгы	га	89710,932	111,36	5919,088	83680,484	20,89997304	V
	%	87,00	0,11	5,74	81,15		
Бөҗыр	га	3341,96	272,5806	2249,714	819,6654	91,38694987	III
	%	3,24	0,26	2,18	0,79		
Киек су кошлары	га	3912,795082	46,3041032	326,4909788	3540	139,8767353	II (III)
	%	0,00	0,04	0,32	3,43		

31 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Алабуга районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	21749,4398	2510,4147	16559,0558	2679,9693	106,8399378	III
	%	15,40	1,78	11,72	1,90		
Кыр кәҗәсе	га	38466,0348	10323,1828	14189,153	13953,699	109,4216367	III (V)
	%	27,23	7,31	10,05	9,88		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	31471,6906	2971,889	28499,8016	0	114,1645822	III (IV)
	%	22,28	2,10	20,18	0,00		
Ак куян	га	21749,4398	2932,6918	15675,0975	3141,6505	107,9479508	III
	%	15,40	2,08	11,10	2,22		
Соры куян	га	96066,5878	3317,4988	10934,469	81814,62	32,79018202	IV
	%	68,01	2,35	7,74	57,92		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	38466,0348	23557,7328	3515,675	11392,627	166,6896559	II (III)
	%	27,23	16,68	2,49	8,07		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	19368,65	220,7608	8720,59195	10427,29725	56	IV
	%	13,71	0,16	6,17	7,38		
Сусар	га	19368,65	772,6628	331,1412	18264,846	25,8	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	13,71	0,55	0,23	12,93		
Су күсесе	га	1800,748515	281,538370	1216,714280	302,495865	109,1731893	III
	%	0,026545	0,004150	0,017936	0,004459		
Кондыз	га	7308,297197	88,639755	1529,057332	5690,600110	15,92476507	V
	%	0,107733	0,001307	0,022540	0,083886		
Чәшке	га	2926,901997	1496,331607	121,365480	1309,204910	138,6645415	II
	%	0,043146	0,022058	0,001789	0,019299		
Суер	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Көртлек	га	38466,0348	9728,805	23557,7328	5179,497	126,492554	III
	%	27,23	6,89	16,68	3,67		
Соры кыр тавыгы	га	96066,5878	3317,4988	10934,469	81814,62	32,79018202	IV
	%	68,01	2,35	7,74	57,92		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	13906,2972	871,5989049	6436,698292	6598	238,9075535	I
	%	0,00	0,62	4,56	4,67		

32 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Зәй районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	55726,222	641,965	43170,7584	11913,4986	83,55616803	III
	%	29,43	0,34	22,80	6,29		
Кыр кәҗәсе	га	67856,83	3239,3054	42081,97	22535,5546	78,93172535	III (V)
	%	35,84	1,71	22,23	11,90		
Кабан дуңгызы	га	57284,893	14495,254	42789,639	0	137,955698	II (III)
	%	30,26	7,66	22,60	0,00		
Ак куян	га	55726,222	641,965	47821,045	7263,212	90,6493164	III
	%	29,43	0,34	25,26	3,84		
Соры куян	га	121963,63	666,469	7846,776	113450,385	21,75280143	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	64,42	0,35	4,14	59,92		
Янутсыман эт	га	66926,1244	0	26352,7064	40573,418	48,46944208	IV
	%	35,35	0,00	13,92	21,43		
Бурсык	га	67841,245	54212,578	13628,667	0	219,8664131	I (II)
	%	35,83	28,63	7,20	0,00		
Байбак	га	121306,08	24,504	7846,776	113434,8	20,54575995	V
	%	64,07	0,01	4,14	59,91		
Тиен	га	55068,672	0	23910,5225	31158,1495	51,9	IV
	%	29,08	0,00	12,63	16,46		
Сусар	га	55068,672	0	0	55068,672	15	V
	%	29,08	0,00	0,00	29,08		
Су күсесе	га	745,078783	44,995298	260,247990	439,835495	58,88123099	IV
	%	0,010983	0,000663	0,003836	0,006484		
Кондыз	га	925,059975	150,239595	485,224480	289,595900	61,53957396	IV
	%	0,013636	0,002215	0,007153	0,004269		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	925,059975	375,216085	260,247990	289,595900	134,232117	II
	%	0,013636	0,005531	0,003836	0,004269		
Суер	га	55710,637	0	0	55710,637	15	V
	%	29,42	0,00	0,00	29,42		
Көртлек	га	67856,83	641,965	52704,026	14510,839	83,2422681	III
	%	35,84	0,34	27,84	7,66		
Соры кыр тавыгы	га	121963,63	666,469	7846,776	113450,385	21,75280143	V
	%	64,42	0,35	4,14	59,92		
Божыр	га	55726,222	0	42081,97	13644,252	79,18822812	III
	%	29,43	0,00	22,23	7,21		
Киек су кошлары	га	6962,059975	115,0036465	810,0563285	6037	150,9993626	II
	%	0,00	0,06	0,43	3,19		

33 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Зеленодольск районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	44311,1572	9222,6278	4364,696	30723,8334	72,28391794	III
	%	29,10	6,06	2,87	20,18		
Кыр кәҗәсе	га	52715,8034	2375,593	18159,589	32180,6214	54,8709549	IV
	%	34,62	1,56	11,93	21,13		
Кабан дуңгызы	га	44494,6918	11496,842	32958,5458	39,304	138,6829393	II (III)
	%	29,22	7,55	21,64	0,03		
Ак куян	га	44311,1572	8016,2252	10113,117	26181,815	76,91280121	III
	%	29,10	5,26	6,64	17,19		
Соры куян	га	84418,8476	4776,0346	9961,183	69681,63	38,32498893	IV
	%	55,44	3,14	6,54	45,76		
Янутсыман эт	га	50381,911	528,53	21360,633	28492,748	53,50307216	IV
	%	33,09	0,35	14,03	18,71		
Бурсык	га	52715,8034	23874,8034	1886,367	26954,633	124,4722952	III
	%	34,62	15,68	1,24	17,70		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	39989,59	2412,8052	14707,7793	22869,0055	60,4	IV
	%	26,26	1,58	9,66	15,02		
Сусар	га	39989,59	8444,8182	3619,2078	27925,564	72,3	III
	%	26,26	5,55	2,38	18,34		
Су күсесе	га	1281,23638	132,296846	881,992490	267,534302	97,74080557	III
	%	0,018896	0,001950	0,013002	0,003944		
Кондыз	га	1717,127813	40,252315	788,539718	888,335780	15,96465145	V
	%	0,025312	0,000593	0,011624	0,013095		
Чәшке	га	1771,707020	756,315750	127,055490	888,335780	121,4137105	III
	%	0,026117	0,011149	0,001873	0,013095		
Суер	га	41915,261	24128,052	39,304	17747,905	150,3548308	II (III)
	%	27,53	15,84	0,03	11,65		
Көртлек	га	50417,7524	2375,593	12377,9614	35664,598	46,94095328	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	33,11	1,56	8,13	23,42		
Соры кыр тавыгы	га	84418,8476	4776,0346	9961,183	69681,63	38,32498893	IV
	%	55,44	3,14	6,54	45,76		
Божыр	га	42013,1062	7238,4156	15861,538	18913,1526	87,57874201	III (IV)
	%	27,59	4,75	10,42	12,42		
Киек су кошлары	га	6744,01102	282,6231248	1528,387895	4933	202,6345538	I
	%	0,00	0,19	1,00	3,24		

34 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Кайбыч районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	18614,193	806,072	1272,523	16535,598	30,98733692	IV
	%	18,64	0,81	1,27	16,56		
Кыр кәҗәсе	га	26061,0243	806,072	17077,676	8177,2763	77,96872146	III (IV)
	%	26,10	0,81	17,11	8,19		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	19837,4996	16535,598	3301,9016	0	225,0328796	I (II)
	%	19,87	16,56	3,31	0,00		
Ак куян	га	18614,193	988,68325	8809,877	8815,63275	67,71 139655	IV
	%	18,64	0,99	8,82	8,83		
Соры куян	га	75274,385	824,041	6098,564	68351,78	24,45909522	V
	%	75,40	0,83	6,11	68,46		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	26061,0243	24524,5073	806,072	730,445	238,7738344	I (II)
	%	26,10	24,56	0,81	0,73		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Сусар	га	17808,121	255,65575	109,56675	17442,8985	18,9	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	17,84	0,26	0,11	17,47		
Су күсесе	га	626,185570	107,749969	166,377490	352,058111	78,02178027	III
	%	0,009231	0,001588	0,002453	0,005190		
Кондыз	га	1057,185447	134,519201	645,201336	277,464910	48,47181 178	IV
	%	0,015584	0,001983	0,009511	0,004090		
Чәшке	га	1057,185447	613,343047	106,451490	337,390910	159,8979393	II
	%	0,015584	0,009041	0,001569	0,004974		
Суер	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Көртлек	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры кыр тавыгы	га	75274,385	824,041	6098,564	68351,78	24,45909522	V
	%	75,40	0,83	6,11	68,46		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	4750,185447	159,5935293	897,5919177	3693	187,2166679	II
	%	0,01	0,16	0,90	3,70		

35 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Кама Тамагы районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	11698,558	1188,653	1986,493	8523,412	53,31116279	IV
	%	9,78	0,99	1,66	7,12		
Кыр кәҗәсе	га	19401,1631	1188,653	10509,905	7702,6051	75,44356073	III (V)
	%	16,21	0,99	8,78	6,44		
Кабан дуңгызы	га	13653,1592	8502,105	5151,0542	0	193,4081066	I (II)
	%	11,41	7,10	4,30	0,00		
Ак куян	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры куян	га	78236,011	1298,643	9790,858	67146,51	29,5381 1385	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	65,38	1,09	8,18	56,11		
Янутсыман эт	га	19451,8737	0	17465,3807	1986,493	91,31950435	III
	%	16,25	0,00	14,59	1,66		
Бурсык	га	19401,1631	18191,2031	1188,653	21,307	240,5518502	I (II)
	%	16,21	15,20	0,99	0,02		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Сусар	га	10488,598	0	0	10488,598	15	V
	%	8,76	0,00	0,00	8,76		
Су күсесе	га	328,356976	16,799548	172,540725	139,016703	71,68786341	III
	%	0,004840	0,000248	0,002543	0,002049		
Кондыз	га	395,555168	85,252983	256,538465	53,763720	77,47339013	III
	%	0,005831	0,001257	0,003782	0,000793		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	395,555168	85,252983	172,540725	137,761460	102,7258482	III
	%	0,005831	0,001257	0,002543	0,002031		
Суер	га	11677,251	0	0	11677,251	15	V
	%	9,76	0,00	0,00	9,76		
Көртлек	га	19379,8561	1188,653	9689,0981	8502,105	71,90995784	III
	%	16,19	0,99	8,10	7,10		
Соры кыр тавыгы	га	78236,011	1298,643	9790,858	67146,51	29,53811385	V
	%	65,38	1,09	8,18	56,11		
Божыр	га	11677,251	0	10488,598	1188,653	91,3476635	III
	%	9,76	0,00	8,76	0,99		
Киек су кошлары	га	3729,555168	47,9552908	347,5998772	3334	146,9260297	II
	%	0,01	0,04	0,29	2,79		

36 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Кукмара районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	30686,7086	414,2586	17946,818	12325,632	67,88381762	IV
	%	20,75	0,28	12,13	8,33		
Кыр кәҗәсе	га	41236,2961	423,485	23053,512	17759,2991	64,93337641	IV
	%	27,88	0,29	15,59	12,01		
Кабан дуңгызы	га	32115,5112	12325,632	19789,8792	0	157,5685932	II (III)
	%	21,71	8,33	13,38	0,00		
Ак куян	га	30686,7086	2218,9931	16890,696	11577,0195	78,77916133	III
	%	20,75	1,50	11,42	7,83		
Соры куян	га	105817,8696	745,6726	6766,467	98305,73	22,0912669	V
	%	71,54	0,50	4,57	66,46		
Янутсыман эт	га	40683,5884	11,533	22725,2374	17946,818	62,54633281	IV
	%	27,50	0,01	15,36	12,13		
Бурсык	га	41236,2961	33593,8731	411,952	7230,471	207,2960316	I (II)
	%	27,88	22,71	0,28	4,89		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	30272,45	721,8938	11332,9232	18217,633	52,4	IV
	%	20,47	0,49	7,66	12,32		
Сусар	га	30272,45	2526,6283	1082,8407	26662,981	37,7	IV
	%	20,47	1,71	0,73	18,03		
Су күсесе	га	770,124806	55,164929	437,156895	277,802982	80,08308006	III
	%	0,011353	0,000813	0,006444	0,004095		
Кондыз	га	990,784522	338,847802	496,582540	155,354180	122,0518091	III
	%	0,014605	0,004995	0,007320	0,002290		
Чәшке	га	990,784522	398,273447	220,757895	371,753180	128,403751	III
	%	0,014605	0,005871	0,003254	0,005480		
Суер	га	30684,402	0	7218,938	23465,464	34,99744789	IV (V)
	%	20,74	0,00	4,88	15,86		
Көртлек	га	41236,2961	423,485	21268,2411	19544,57	61,25341383	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	27,88	0,29	14,38	13,21		
Соры кыр тавыгы	га	105817,8696	745,6726	6766,467	98305,73	22,0912669	V
	%	71,54	0,50	4,57	66,46		
Божыр	га	30686,7086	2165,6814	23053,512	5467,5152	95,44146022	III (IV)
	%	20,75	1,46	15,59	3,70		
Киек су кошлары	га	6198,784522	126,6609168	864,1236057	5208	162,8464744	II
	%	0,01	0,09	0,58	3,52		

37 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Лаеш районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	38784,7928	942,1188	14206,1186	23636,5554	51,84222335	IV
	%	18,65	0,45	6,83	11,36		
Кыр кәҗәсе	га	48202,1572	2335,14985	22051,49335	23815,514	65,27030511	IV (V)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	23,17	1,12	10,60	11,45		
Кабан дуңгызы	га	37697,6814	20890,292	16375,1184	432,271	182,1483086	II (III)
	%	18,12	10,04	7,87	0,21		
Ак куян	га	38784,7928	3338,93915	13977,2975	21468,55615	65,86325968	IV
	%	18,65	1,61	6,72	10,32		
Соры куян	га	96458,2049	6115,6199	8704,835	81637,75	37,570207	IV
	%	46,37	2,94	4,19	39,25		
Янутсыман эт	га	38609,6156	693,075	24782,0766	13134,464	73,77678658	III
	%	18,56	0,33	11,91	6,31		
Бурсык	га	48202,1572	27897,1142	6699,164	13605,879	162,8201639	II (III)
	%	23,17	13,41	3,22	6,54		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	34024,756	952,7157	10837,0893	22234,951	48,7	IV
	%	16,36	0,46	5,21	10,69		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Сусар	га	34024,756	3334,50495	1429,07355	29261,1775	41,6	IV
	%	16,36	1,60	0,69	14,07		
Су күсесе	га	830,811369	33,788207	285,617625	511,405537	53,77863006	IV
	%	0,012247	0,000498	0,004210	0,007539		
Кондыз	га	965,964196	478,553887	226,476659	260,933650	177,4474312	II
	%	0,014239	0,007054	0,003339	0,003846		
Чәшке	га	533,693196	215,223921	57,535625	260,933650	118,9326526	III
	%	0,007867	0,003173	0,000848	0,003846		
Суер	га	35346,985	0	9959,428	25387,557	38,94974791	IV (V)
	%	16,99	0,00	4,79	12,21		
Көртлек	га	44816,5102	1195,8553	12665,7172	30954,9377	45,29267454	IV
	%	21,55	0,57	6,09	14,88		
Соры кыр тавыгы	га	96458,2049	6115,6199	8704,835	81637,75	37,570207	IV
	%	46,37	2,94	4,19	39,25		
Бөҗыр	га	35399,1458	2858,1471	18538,082	14002,9167	78,48745112	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	17,02	1,37	8,91	6,73		
Киек су кошлары	га	3165,964196	502,534423	463,429773	2200	456,3602098	I
	%	0,00	0,24	0,22	1,06		

38 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Лениногорск районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	53334,784	163,031	24265,525	28906,228	54,39046439	IV
	%	28,97	0,09	13,18	15,70		
Кыр кәҗәсе	га	65252,1931	7095,162	22679,8932	35477,1379	70,09629364	III (V)
	%	35,45	3,85	12,32	19,27		
Кабан дуңгызы	га	55865,7222	30627,365	25238,3572	0	182,2347688	II (III)
	%	30,35	16,64	13,71	0,00		
Ак куян	га	53334,784	857,8302	34384,0745	18092,8793	73,57783974	III
	%	28,97	0,47	18,68	9,83		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры куян	га	119337,122	324,005	12493,717	106519,4	24,53690772	V
	%	64,83	0,18	6,79	57,87		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	65252,1931	35639,5011	29612,692	0	181,927134	II (III)
	%	35,45	19,36	16,09	0,00		
Байбак	га	119174,091	160,974	12493,717	106519,4	24,22847261	V
	%	64,74	0,09	6,79	57,87		
Тиен	га	53171,753	0	18929,03525	34242,71775	45,3	IV
	%	28,89	0,00	10,28	18,60		
Сусар	га	53171,753	0	0	53171,753	15	V
	%	28,89	0,00	0,00	28,89		
Су күсесе	га	705,041822	29,739229	198,929100	476,373493	48,89542528	IV
	%	0,010393	0,000438	0,002932	0,007022		
Кондыз	га	823,998740	159,029263	347,625247	317,344230	73,32584695	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	0,012147	0,002344	0,005124	0,004678		
Чәшке	га	823,998740	307,725410	198,929100	317,344230	123,2822588	III
	%	0,012147	0,004536	0,002932	0,004678		
Суер	га	53334,784	0	0	53334,784	15	V
	%	28,97	0,00	0,00	28,97		
Көртлек	га	65252,1931	2247,4286	27513,8051	35490,9594	58,93444907	IV
	%	35,45	1,22	14,95	19,28		
Соры кыр тавыгы	га	119337,122	324,005	12493,717	106519,4	24,53690772	V
	%	64,83	0,18	6,79	57,87		
Божыр	га	53334,784	0	16774,1	36560,684	41,73299474	IV
	%	28,97	0,00	9,11	19,86		
Киек су кошлары	га	6931,99874	97,2694887	726,7292513	6108	152,1969802	II
	%	0,00	0,05	0,39	3,32		

39 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Мамадыш районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	83434,5862	4043,47	66115,8812	13275,235	93,74510621	III
	%	32,01	1,55	25,36	5,09		
Кыр кәҗәсе	га	102083,005	8152,6937	60858,8401	33071,4712	84,44235652	III (V)
	%	39,16	3,13	23,35	12,69		
Кабан дуңгызы	га	86572,587	3220,864	83255,895	95,828	105,486543	III (IV)
	%	33,21	1,24	31,94	0,04		
Ак куян	га	83434,5862	7373,0843	55275,151	20786,3509	92,07909799	III
	%	32,01	2,83	21,20	7,97		
Соры куян	га	155028,607	12241,731	18616,076	124170,8	43,76355101	IV
	%	59,47	4,70	7,14	47,63		
Янутсыман эт	га	113857,0614	5065,309	36964,5424	71827,21	53,05063705	IV
	%	43,68	1,94	14,18	27,55		
Бурсык	га	102083,005	70837,366	4851,36	26394,279	182,1105451	II (III)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	39,16	27,17	1,86	10,13		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	75048,074	1597,9878	35120,8332	38329,253	59,8	IV
	%	28,79	0,61	13,47	14,70		
Сусар	га	75048,074	5592,9573	2396,9817	67058,135	35,2	IV
	%	28,79	2,15	0,92	25,72		
Су күсесе	га	4844,582457	364,193664	3849,285485	631,103308	100,2033753	III
	%	0,071415	0,005369	0,056743	0,009303		
Кондыз	га	6301,357111	288,319418	2168,288803	3844,748890	25,16648824	V
	%	0,092889	0,004250	0,031963	0,056676		
Чәшке	га	6205,529111	2013,459736	347,320485	3844,748890	96,0060303	III
	%	0,091477	0,029681	0,005120	0,056676		
Суер	га	77091,598	3672,926	12402,78	61015,892	39,87137327	IV (V)
	%	29,57	1,41	4,76	23,41		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Көртлек	га	96733,913	8226,7448	66154,94	22352,2282	93,11588195	III
	%	37,11	3,16	25,38	8,57		
Соры кыр тавыгы	га	155028,607	12241,731	18616,076	124170,8	43,76355101	IV
	%	59,47	4,70	7,14	47,63		
Бożыр	га	78085,4942	4793,9634	51799,306	21492,2248	85,8136955	III
	%	29,95	1,84	19,87	8,24		
Киек су кошлары	га	16079,35711	898,4777429	5402,879368	9778	236,5066967	I
	%	0,00	0,34	2,07	3,75		

40 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Менделеевск районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	5197,992	316,2958	4024,339	857,3572	95,10753537	III
	%	7,84	0,48	6,07	1,29		
Кыр кәҗәсе	га	9896,3391	21,172	1081,515	8793,6521	24,79192346	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	14,92	0,03	1,63	13,26		
Кабан дуңгызы	га	6070,4042	162,057	5908,3472	0	104,0044368	III (IV)
	%	9,15	0,24	8,91	0,00		
Ак куян	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Соры куян	га	47011,321	27,85	4395,451	42588,02	23,08652207	V
	%	70,88	0,04	6,63	64,21		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	9896,3391	5773,1841	21,172	4101,983	152,2727702	II (III)
	%	14,92	8,70	0,03	6,18		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	5170,142	409,5305	2135,02625	2625,58525	68,7	IV
	%	7,80	0,62	3,22	3,96		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Сусар	га	5170,142	1433,35675	614,29575	3122,4895	90,3	III
	%	7,80	2,16	0,93	4,71		
Су күсесе	га	292,380314	10,942402	82,071075	199,366837	47,65440725	IV
	%	0,004310	0,000161	0,001210	0,002939		
Кондыз	га	336,149922	43,348517	136,783085	156,018320	52,09656348	IV
	%	0,004955	0,000639	0,002016	0,002300		
Чәшке	га	336,149922	98,060527	82,071075	156,018320	104,3061793	III
	%	0,004955	0,001446	0,001210	0,002300		
Суер	га	5191,314	983,746	3111,559	1096,009	110,4792611	III (IV)
	%	7,83	1,48	4,69	1,65		
Көртлек	га	9889,6611	21,172	5611,1271	4257,362	63,72980162	IV
	%	14,91	0,03	8,46	6,42		
Соры кыр тавыгы	га	47011,321	27,85	4395,451	42588,02	23,08652207	V
	%	70,88	0,04	6,63	64,21		
Боҗыр	га	5191,314	1228,5915	1074,837	2887,8855	88,21463265	III (IV)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	7,83	1,85	1,62	4,35		
Киек су кошлары	га	2374,149922	39,0861932	297,0637288	2038	158,9023625	II
	%	0,00	0,06	0,45	3,07		

41 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Минзәлә районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	40640,9332	3943,0595	17825,5584	18872,3153	75,08207131	III
	%	21,86	2,12	9,59	10,15		
Кыр кәҗәсе	га	54515,9083	6748,3129	35391,5943	12376,0011	99,27153083	III (V)
	%	29,32	3,63	19,03	6,66		
Кабан дуңгызы	га	31333,4096	3599,646	26816,7706	916,993	114,7447246	III (IV)
	%	16,85	1,94	14,42	0,49		
Ак куян	га	40640,9332	3999,15625	19628,007	17013,76995	79,17624076	III
	%	21,86	2,15	10,56	9,15		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры куян	га	129961,1665	18199,9965	9992,07	101769,1	54,44505321	IV
	%	69,89	9,79	5,37	54,73		
Янутсыман эт	га	62468,4372	4270,449	40021,0582	18176,93	85,52114091	III
	%	33,60	2,30	21,52	9,78		
Бурсык	га	54515,9083	32649,9483	3515,985	18349,975	161,2251446	II (III)
	%	29,32	17,56	1,89	9,87		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	21776,576	5,8637	9982,5128	11788,1995	54,0	IV
	%	11,71	0,00	5,37	6,34		
Сусар	га	21776,576	20,52295	8,79555	21747,2575	15,3	V
	%	11,71	0,01	0,00	11,70		
Су күсесе	га	1042,395181	403,531162	125,077995	513,786024	116,1722374	III
	%	0,015366	0,005949	0,001844	0,007574		
Кондыз	га	3573,512831	1032,022684	2142,733807	398,756340	102,7530338	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	0,052678	0,015213	0,031586	0,005878		
Чәшке	га	1042,395181	518,560846	125,077995	398,756340	142,1047975	II
	%	0,015366	0,007644	0,001844	0,005878		
Суер	га	25949,353	55,281	920,349	24973,723	18,5153362	V
	%	13,96	0,03	0,49	13,43		
Көртлек	га	40495,0193	6783,3054	28730,2853	4981,4286	114,6703073	III
	%	21,78	3,65	15,45	2,68		
Соры кыр тавыгы	га	129961,1665	18199,9965	9992,07	101769,1	54,44505321	IV
	%	69,89	9,79	5,37	54,73		
Бożыр	га	26620,0442	17,5911	20877,52	5724,9331	81,81893896	III (IV)
	%	14,32	0,01	11,23	3,08		
Киек су кошлары	га	8666,008531	1388,860134	2229,148396	5048	465,6884345	I
	%	0,00	0,75	1,20	2,71		

42 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Мөслим районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	29860,9176	2044,5586	19971,7816	7844,5774	87,94058194	III
	%	20,42	1,40	13,66	5,37		
Кыр кәҗәсе	га	43157,9847	6678,0836	18135,3112	18344,5899	87,08054592	III (V)
	%	29,52	4,57	12,40	12,55		
Кабан дуңгызы	га	33466,2574	9630,378	23785,6934	50,186	143,0371067	II (III)
	%	22,89	6,59	16,27	0,03		
Ак куян	га	29860,9176	2058,8738	22879,408	4922,6358	96,32988596	III
	%	20,42	1,41	15,65	3,37		
Соры куян	га	108118,5042	2154,1282	4471,276	101493,1	23,19728865	V
	%	73,94	1,47	3,06	69,41		
Янутсыман эт	га	45097,5372	3412,904	23548,8382	18135,795	77,16933032	III
	%	30,84	2,33	16,11	12,40		
Бурсык	га	43157,9847	28763,6767	10981,404	3412,904	193,2493649	II (III)
	%	29,52	19,67	7,51	2,33		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	106068,927	104,551	4471,276	101493,1	18,8147642	V
	%	72,54	0,07	3,06	69,41		
Тиен	га	27766,173	0	11475,492	16290,681	50,1	IV
	%	18,99	0,00	7,85	11,14		
Сусар	га	27766,173	0	0	27766,173	15	V
	%	18,99	0,00	0,00	18,99		
Су күсесе	га	874,573897	130,378014	341,573135	402,622748	83,23042627	III
	%	0,012892	0,001922	0,005035	0,005935		
Кондыз	га	1396,085954	311,912758	828,668206	255,504990	80,94203643	III
	%	0,020580	0,004598	0,012216	0,003766		
Чәшке	га	824,387897	227,309772	176,778135	420,299990	98,02394804	III
	%	0,012152	0,003351	0,002606	0,006196		
Суер	га	29188,374	0	50,186	29138,188	15,14614757	V
	%	19,96	0,00	0,03	19,93		
Көртлек	га	43157,9847	4777,6786	28599,5357	9780,7704	97,34200531	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	29,52	3,27	19,56	6,69		
Соры кыр тавыгы	га	108118,5042	2154,1282	4471,276	101493,1	23,19728865	V
	%	73,94	1,47	3,06	69,41		
Божыр	га	29860,9176	0	18013,632	11847,2856	66,27634524	IV (V)
	%	20,42	0,00	12,32	8,10		
Киек су кошлары	га	6088,085954	249,9650025	1146,120952	4692	213,4483006	I
	%	0,00	0,17	0,78	3,21		

43 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Түбән Кама районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	52734,1768	3399,6728	44144,6644	5189,8396	101,3049327	III
	%	30,20	1,95	25,28	2,97		
Кыр кәҗәсе	га	63562,362	4833,0904	47585,942	11143,3296	96,50391444	III (V)
	%	36,41	2,77	27,26	6,38		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	53475,646	1413,332	51727,084	335,23	103,4315668	III (IV)
	%	30,63	0,81	29,63	0,19		
Ак куян	га	52734,1768	3399,6728	44568,664	4765,84	101,9883599	III
	%	30,20	1,95	25,53	2,73		
Соры куян	га	103931,4798	9152,5038	14577,946	80201,03	47,61729564	IV
	%	59,53	5,24	8,35	45,94		
Янутсыман эт	га	71967,7972	1773,669	26332,1302	43861,998	51,89210154	IV
	%	41,22	1,02	15,08	25,12		
Бурсык	га	63562,362	53539,432	4525,317	5497,613	218,995227	I (II)
	%	36,41	30,67	2,59	3,15		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	45275,33	0	22284,332	22990,998	56,8	IV
	%	25,93	0,00	12,76	13,17		
Сусар	га	45275,33	0	0	45275,33	15	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	25,93	0,00	0,00	25,93		
Су күсесе	га	3524,205569	250,216827	2652,149025	621,839717	95,65182801	III
	%	0,051951	0,003688	0,039096	0,009167		
Кондыз	га	4525,072876	445,895367	1438,872159	2640,305350	43,24084144	IV
	%	0,066705	0,006573	0,021211	0,038921		
Чәшке	га	4189,842876	1361,749501	187,788025	2640,305350	95,18752128	III
	%	0,061763	0,020074	0,002768	0,038921		
Суер	га	48722,545	0	335,23	48387,315	15,58483296	V
	%	27,9 1	0,00	0,19	27,71		
Көртлек	га	59838,418	4550,424	53539,432	1748,562	108,9229603	III
	%	34,27	2,61	30,67	1,00		
Соры кыр тавыгы	га	103931,4798	9152,5038	14577,946	80201,03	47,61729564	IV
	%	59,53	5,24	8,35	45,94		
Божыр	га	49010,2328	0	43861,998	5148,2348	91,07125323	III (IV)
	%	28,07	0,00	25,12	2,95		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	11715,07288	879,3227009	3645,750175	7190	59,09102743	IV
	%	6,71	0,50	2,09	4,12		

44 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Яңа Чишмә районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	15594,9298	1694,9608	13899,969	0	116,3029987	III
	%	11,93	1,30	10,64	0,00		
Кыр кәҗәсе	га	26116,6884	6271,952	13899,969	5944,7674	116,6746857	III (V)
	%	19,99	4,80	10,64	4,55		
Кабан дуңгызы	га	21219,4818	0	21219,4818	0	100	III (IV)
	%	16,24	0,00	16,24	0,00		
Ак куян	га	15594,9298	1694,9608	13899,969	0	116,3029987	III
	%	11,93	1,30	10,64	0,00		
Соры куян	га	61142,6348	1784,1498	5148,615	54209,87	29,01489289	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	46,79	1,37	3,94	41,48		
Янутсыман эт	га	32061,4558	5721,239	12440,2478	13899,969	89,91588164	III
	%	24,53	4,38	9,52	10,64		
Бурсык	га	26116,6884	19844,7364	550,713	5721,239	195,3568503	II (III)
	%	19,99	15,19	0,42	4,38		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	13899,969	0	6949,9845	6949,9845	57,5	IV
	%	10,64	0,00	5,32	5,32		
Сусар	га	13899,969	0	0	13899,969	15	V
	%	10,64	0,00	0,00	10,64		
Су күсесе	га	562,729280	36,059388	158,173345	368,496547	53,95068439	IV
	%	0,008295	0,000532	0,002332	0,005432		
Кондыз	га	706,966834	63,820317	331,641287	311,505230	38,20503042	IV
	%	0,010421	0,000941	0,004889	0,004592		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	706,966834	244,117259	151,344345	311,505230	114,3424611	III
	%	0,010421	0,003599	0,002231	0,004592		
Суер	га	14450,682	0	0	14450,682	15	V
	%	11,06	0,00	0,00	11,06		
Көртлек	га	26116,6884	6271,952	19844,7364	0	136,0226682	II
	%	19,99	4,80	15,19	0,00		
Соры кыр тавыгы	га	61142,6348	1784,1498	5148,615	54209,87	29,01489289	V
	%	46,79	1,37	3,94	41,48		
Божыр	га	15594,9298	0	13899,969	1694,9608	90,76163408	III
	%	11,93	0,00	10,64	1,30		
Киек су кошлары	га	4244,966834	88,7263776	618,2404564	3538	173,0720805	II
	%	0,00	0,07	0,47	2,71		

45 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Нурлат районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	98678,8976	1587,6164	43086,8542	54004,427	55,8949893	IV
	%	42,74	0,69	18,66	23,39		
Кыр кәҗәсе	га	111535,6168	3762,57745	95972,28055	11800,7588	96,06692559	III (V)
	%	48,31	1,63	41,57	5,11		
Кабан дуңгызы	га	103176,1656	50504,223	52671,9426	0	173,4242585	II (III)
	%	44,69	21,88	22,81	0,00		
Ак куян	га	98678,8976	2093,5394	68868,122	27717,2362	79,30728639	III
	%	42,74	0,91	29,83	12,01		
Соры куян	га	114809,1446	4377,1826	11954,242	98477,72	32,80997923	IV
	%	49,73	1,90	5,18	42,65		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	111535,6168	108102,1078	1068,06	2365,449	243,5797234	I (II)
	%	48,31	46,82	0,46	1,02		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	97230,681	46,4666	35942,81815	61241,39625	46,5	IV
	%	42,11	0,02	15,57	26,53		
Сусар	га	97230,681	162,6331	69,6999	96998,348	15,5	V
	%	42,11	0,07	0,03	42,01		
Су күсесе	га	1173,196309	160,047820	229,865520	783,282969	63,71291065	IV
	%	0,017294	0,002359	0,003388	0,011546		
Кондыз	га	1813,387591	135,293789	1007,719622	670,374180	31,65811828	IV
	%	0,026731	0,001994	0,014855	0,009882		
Чәшке	га	1813,387591	935,532891	207,480520	670,374180	145,9626661	II
	%	0,026731	0,013791	0,003058	0,009882		
Суер	га	98298,741	464,666	0	97834,075	16,11086377	V
	%	42,58	0,20	0,00	42,38		
Көртлек	га	111535,6168	4556,3119	52306,3218	54672,9831	64,46196388	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	48,31	1,97	22,66	23,68		
Соры кыр тавыгы	га	114809,1446	4377,1826	11954,242	98477,72	32,80997923	IV
	%	49,73	1,90	5,18	42,65		
Божыр	га	98678,8976	139,3998	91474,452	7065,0458	94,12621202	III (IV)
	%	42,74	0,06	39,62	3,06		
Киек су кошлары	га	8761,387591	261,3626693	1552,024922	6948	192,6933941	II
	%	0,00	0,11	0,67	3,01		

46 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Питрәч районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	18264,677	525,011	997,0036	16742,6624	26,39483009	V
	%	13,71	0,39	0,75	12,57		
Кыр кәҗәсе	га	28819,7147	1405,53785	13445,68155	13968,4953	66,11724185	IV
	%	21,63	1,06	10,09	10,49		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Кабан дуңгызы	га	21488,0004	17487,377	4000,6234	0	222,0730874	I (II)
	%	16,13	13,13	3,00	0,00		
Ак куян	га	18264,677	543,1193	8905,436	8816,1217	63,43201418	IV
	%	13,71	0,41	6,69	6,62		
Соры куян	га	106075,388	749,722	15891,906	89433,76	29,39539095	V
	%	79,63	0,56	11,93	67,14		
Янутсыман эт	га	23636,1131	0	23383,8241	252,289	99,09272033	III
	%	17,74	0,00	17,55	0,19		
Бурсык	га	28819,7147	24027,8817	4791,833	0	225,0596091	I (II)
	%	21,63	18,04	3,60	0,00		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	17739,666	0	4497,98875	13241,67725	36,6	IV
	%	13,32	0,00	3,38	9,94		
Сусар	га	17739,666	0	0	17739,666	15	V

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	13,32	0,00	0,00	13,32		
Су күсесе	га	665,689952	79,687309	120,563485	465,439158	58,52538865	IV
	%	0,009813	0,001175	0,001777	0,006861		
Кондыз	га	984,439189	113,076798	519,000031	352,362360	45,57144332	IV
	%	0,014512	0,001667	0,007651	0,005194		
Чәшке	га	984,439189	51 1,513344	120,563485	352,362360	147,515582	II
	%	0,014512	0,007540	0,001777	0,005194		
Суер	га	18264,677	0	0	18264,677	15	V
	%	13,71	0,00	0,00	13,71		
Көртлек	га	28819,7147	579,3359	10626,2437	17614,1351	51,06470993	IV
	%	21,63	0,43	7,98	13,22		
Соры кыр тавыгы	га	106075,388	749,722	15891,906	89433,76	29,39539095	V
	%	79,63	0,56	11,93	67,14		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Киек су кошлары	га	5734,439189	138,2875735	846,1516155	4750	182,1813867	II
	%	0,00	0,10	0,64	3,57		

47 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Балык Бистәсе районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	56133,484	4090,762	17785,5754	34257,1466	59,05753577	IV
	%	27,26	1,99	8,64	16,63		
Кыр кәҗәсе	га	67752,6741	3030,88515	29852,81385	34868,9751	62,96485498	IV (V)
	%	32,90	1,47	14,50	16,93		
Кабан дуңгызы	га	56610,9482	26621,02	29965,8342	24,094	170,5005858	II (III)
	%	27,49	12,93	14,55	0,01		
Ак куян	га	56133,484	5552,44085	21901,2295	28679,81365	71,40890039	III
	%	27,26	2,70	10,63	13,93		
Соры куян	га	120305,8154	4676,7124	15575,403	100053,7	35,13981337	IV

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	58,42	2,27	7,56	48,58		
Янутсыман эт	га	55412,9462	24,094	30011,9872	25376,865	61,13869461	IV
	%	26,91	0,01	14,57	12,32		
Бурсык	га	67752,6741	38754,3751	9546,374	19451,925	161,395992	II (III)
	%	32,90	18,82	4,64	9,44		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	51997,885	1667,7655	17675,922	32654,1975	51,4	IV
	%	25,25	0,81	8,58	15,86		
Сусар	га	51997,885	5837,17925	2501,64825	43659,0575	45,5	IV
	%	25,25	2,83	1,21	21,20		
Су күсесе	га	685,387703	94,921570	268,259430	322,206703	80,8147502	III
	%	0,010103	0,001399	0,003954	0,004750		
Кондыз	га	1065,073982	156,811563	742,867279	165,395140	53,86008401	IV
	%	0,015700	0,002312	0,010951	0,002438		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Чәшке	га	1040,979982	607,325412	268,259430	165,395140	174,0074029	II
	%	0,015345	0,008953	0,003954	0,002438		
Суер	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Көртлек	га	65002,4981	1426,4233	20101,4191	43474,6557	46,44233158	IV
	%	31,56	0,69	9,76	21,11		
Соры кыр тавыгы	га	120305,8154	4676,7124	15575,403	100053,7	35,13981337	IV
	%	58,42	2,27	7,56	48,58		
Бөҗыр	га	53383,308	5003,2965	26918,204	21461,8075	79,88586315	III (IV)
	%	25,92	2,43	13,07	10,42		
Киек су кошлары	га	6683,073982	175,6527831	889,4211989	5618	32,48883916	IV
	%	3,24	0,09	0,43	2,73		

48 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Саба районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	27087,216	50,217	18408,412	8628,587	73,20147833	III
	%	24,64	0,05	16,75	7,85		
Кыр кәҗәсе	га	34565,6951	50,217	9058,185	25457,2931	37,61625921	IV (V)
	%	31,45	0,05	8,24	23,16		
Кабан дуңгызы	га	28343,0002	8628,587	19714,4132	0	145,6651745	II (III)
	%	25,79	7,85	17,94	0,00		
Ак куян	га	27087,216	4544,9205	4743,8915	17798,404	69,31665975	IV
	%	24,64	4,14	4,32	16,19		
Соры куян	га	74835,008	115,315	6213,823	68505,87	22,41997622	V
	%	68,09	0,10	5,65	62,33		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Бурсык	га	34565,6951	16536,6641	50,217	17978,814	127,5504491	III (IV)
	%	31,45	15,05	0,05	16,36		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	27036,999	1797,8814	9563,47135	15675,64625	60,7	IV
	%	24,60	1,64	8,70	14,26		
Сусар	га	27036,999	6292,5849	2696,8221	18047,592	78,2	III
	%	24,60	5,73	2,45	16,42		
Су күсесе	га	357,045063	16,015880	162,727755	178,301428	64,28114907	IV
	%	0,005263	0,000236	0,002399	0,002628		
Кондыз	га	421,108583	78,678418	242,807155	99,623010	68,94134345	IV
	%	0,006208	0,001160	0,003579	0,001469		
Чәшке	га	421,108583	158,757818	162,727755	99,623010	136,441235	II
	%	0,006208	0,002340	0,002399	0,001469		
Суер	га	27087,216	0	17978,814	9108,402	71,4177282	III (IV)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	24,64	0,00	16,36	8,29		
Көртлек	га	34565,6951	50,217	7908,0771	26607,401	34,78804553	IV
	%	31,45	0,05	7,20	24,21		
Соры кыр тавыгы	га	74835,008	115,315	6213,823	68505,87	22,41997622	V
	%	68,09	0,10	5,65	62,33		
Божыр	га	27087,216	5393,6442	9058,185	12635,3868	90,21821777	III (IV)
	%	24,64	4,91	8,24	11,50		
Киек су кошлары	га	3621,108583	50,1187983	370,9897847	3200	26,96099159	V
	%	3,29	0,05	0,34	2,91		

49 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Сарман районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	8739,665	48,113	8349,848	341,704	97,50243402	III
	%	6,34	0,03	6,05	0,25		
Кыр кәҗәсе	га	20787,254	132,509	8269,572	12385,173	50,3126601	IV (V)
	%	15,07	0,10	6,00	8,98		
Кабан дуңгызы	га	9254,263	426,1	8828,163	0	106,9065467	III (IV)
	%	6,71	0,31	6,40	0,00		
Ак куян	га	8739,665	48,113	8478,502	213,05	98,75369365	III (IV)
	%	6,34	0,03	6,15	0,15		
Соры куян	га	120524,003	92,224	2528,879	117902,9	16,96332141	V
	%	87,38	0,07	1,83	85,48		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	20787,254	20317,161	470,093	0	246,6078276	I (II)
	%	15,07	14,73	0,34	0,00		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	8691,552	0	4239,251	4452,301	56,5	IV
	%	6,30	0,00	3,07	3,23		
Сусар	га	8691,552	0	0	8691,552	15	V
	%	6,30	0,00	0,00	6,30		
Су күсесе	га	498,381247	77,212906	138,767430	282,400911	75,07502216	III
	%	0,007347	0,001138	0,002046	0,004163		
Кондыз	га	807,232871	94,705001	524,831960	187,695910	44,54995614	IV
	%	0,011900	0,001396	0,007737	0,002767		
Чәшке	га	807,232871	480,769531	138,767430	187,695910	169,5725847	II
	%	0,011900	0,007087	0,002046	0,002767		
Суер	га	8739,665	0	0	8739,665	15	V
	%	6,34	0,00	0,00	6,34		
Көртлек	га	20787,254	48,113	20313,041	426,1	98,60483977	III
	%	15,07	0,03	14,73	0,31		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры кыр тавыгы	га	120524,003	92,224	2528,879	117902,9	16,96332141	V
	%	87,38	0,07	1,83	85,48		
Божыр	га	8739,665	0	8269,572	470,093	95,42798208	III (IV)
	%	6,34	0,00	6,00	0,34		
Киек су кошлары	га	4488,241291	115,8305821	656,4107089	3716	33,49613059	IV
	%	3,25	0,08	0,48	2,69		

50 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Спас районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	24489,7554	890,7241	8027,397	15571,6343	51,40905734	IV
	%	12,18	0,44	3,99	7,75		
Кыр кәҗәсе	га	36457,6256	1248,85725	17516,48175	17692,2866	63,88915208	IV (V)
	%	18,14	0,62	8,71	8,80		
Кабан дуңгызы	га	22195,6552	9160,043	12827,3642	208,248	161,1067958	II (III)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	11,04	4,56	6,38	0,10		
Ак куян	га	24489,7554	2463,2844	7647,615	14378,856	65,18094664	IV
	%	12,18	1,23	3,80	7,15		
Соры куян	га	124472,8302	5517,2822	9544,848	109410,7	31,93440563	IV
	%	61,92	2,74	4,75	54,43		
Янутсыман эт	га	40147,6715	250,48	29886,8865	10010,305	79,74218941	III
	%	19,97	0,12	14,87	4,98		
Бурсык	га	36457,6256	25554,4786	788,798	10114,349	181,5591272	II (III)
	%	18,14	12,71	0,39	5,03		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	19170,348	554,9954	6740,16785	11875,18475	51,7	IV
	%	9,54	0,28	3,35	5,91		
Сусар	га	19170,348	1942,4839	832,4931	16395,371	42,5	IV
	%	9,54	0,97	0,41	8,16		
Су күсесе	га	610,728419	239,261577	65,680770	305,786072	116,2059275	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	0,009003	0,003527	0,000968	0,004508		
Кондыз	га	1567,774728	231,766282	1261,988656	74,019790	52,44917786	IV
	%	0,023111	0,003416	0,018603	0,001091		
Чәшке	га	610,728419	262,779859	65,680770	282,267790	125,2554429	III
	%	0,009003	0,003874	0,000968	0,004161		
Суер	га	20167,394	311,599	5446,603	14409,192	41,58682723	IV (V)
	%	10,03	0,16	2,71	7,17		
Көртлек	га	32143,7106	1666,6845	13608,9206	16868,1055	63,17207098	IV
	%	15,99	0,83	6,77	8,39		
Соры кыр тавыгы	га	124472,8302	5517,2822	9544,848	109410,7	31,93440563	IV
	%	61,92	2,74	4,75	54,43		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Киек су кошлары	га	2931,774728	463,8314614	1103,943267	1364	84,18525122	III
	%	1,46	0,23	0,55	0,68		

51 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Тәтеш районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	27633,3426	105,7476	4654,8006	22872,7944	30,21744014	IV
	%	16,69	0,06	2,81	13,82		
Кыр кәҗәсе	га	38383,079	4795,6706	4253,592	29333,8164	53,78109703	IV (V)
	%	23,19	2,90	2,57	17,72		
Кабан дуңгызы	га	29308,407	27511,017	1797,39	0	240,8009842	I (II)
	%	17,70	16,62	1,09	0,00		
Ак куян	га	27633,3426	105,7476	13755,5085	13772,0865	58,21116435	IV
	%	16,69	0,06	8,31	8,32		
Соры куян	га	107268,4656	271,7116	8133,214	98863,54	22,04005051	V
	%	64,80	0,16	4,91	59,72		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	38383,079	14951,628	23370,97	60,481	158,2966081	II
	%	23,19	9,03	14,32	0,04		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Сусар	га	27511,017	0	0	27511,017	15	V
	%	16,62	0,00	0,00	16,62		
Су күсесе	га	522,686575	33,377008	217,693290	271,616277	65,40788838	IV
	%	0,007705	0,000492	0,003209	0,004004		
Кондыз	га	656,194607	127,386457	384,578330	144,229820	71,24213877	III
	%	0,009673	0,001878	0,005669	0,002126		
Чәшке	га	522,686575	160,763465	217,693290	144,229820	122,6808677	III
	%	0,007705	0,002370	0,003209	0,002126		
Суер	га	27607,984	0	0	27607,984	15	V
	%	16,68	0,00	0,00	16,68		
Көртлек	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры кыр тавыгы	га	107268,4656	271,7116	8133,214	98863,54	22,04005051	V
	%	64,80	0,16	4,91	59,72		
Божыр	га	27616,7646	0	4237,014	23379,7506	28,04085382	V
	%	16,68	0,00	2,56	14,12		
Киек су кошлары	га	5342,194607	82,3079647	573,8866423	4686	27,75182604	V
	%	3,23	0,05	0,35	2,83		

52 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Тукай районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	25635,0232	230,3692	21742,2522	3662,4018	89,20427062	III
	%	12,76	0,11	10,82	1,82		
Кыр кәҗәсе	га	37051,7082	468,0872	25287,8928	11295,7282	75,98157115	III (V)
	%	18,44	0,23	12,58	5,62		
Кабан дуңгызы	га	25659,4974	1722,538	23936,9594	0	110,0695932	III (IV)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	12,77	0,86	11,91	0,00		
Ак куян	га	25635,0232	308,21	22681,362	2645,4512	93,03172653	III
	%	12,76	0,15	11,29	1,32		
Соры куян	га	114660,4702	1955,4112	6629,459	106075,6	23,92221744	V
	%	57,06	0,97	3,30	52,79		
Янутсыман эт	га	46797,1522	151,196	24436,6592	22209,297	60,14477896	IV
	%	23,29	0,08	12,16	11,05		
Бурсык	га	37051,7082	35227,5632	200,13	1624,015	238,8894994	I (II)
	%	18,44	17,53	0,10	0,81		
Байбак	га	112957,282	252,223	6629,459	106075,6	20,51338001	V
	%	56,21	0,13	3,30	52,79		
Тиен	га	23931,835	0	11535,283	12396,552	56	IV
	%	11,91	0,00	5,74	6,17		
Сусар	га	23931,835	0	0	23931,835	15	V
	%	11,91	0,00	0,00	11,91		
Су күсесе	га	1750,762626	216,701756	1373,712990	160,347880	110,7814122	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	0,025808	0,003194	0,020250	0,002364		
Кондыз	га	2617,569648	157,561030	1307,340768	1152,667850	27,67314264	V
	%	0,038586	0,002323	0,019272	0,016992		
Чәшке	га	2617,569648	1241,069808	223,831990	1152,667850	133,6891528	II
	%	0,038586	0,018295	0,003300	0,016992		
Суер	га	24131,965	0	0	24131,965	15	V
	%	12,01	0,00	0,00	12,01		
Көртлек	га	35578,8892	584,8484	32726,6172	2267,4236	97,04870646	III
	%	17,71	0,29	16,29	1,13		
Соры кыр тавыгы	га	114660,4702	1955,4112	6629,459	106075,6	23,92221744	V
	%	57,06	0,97	3,30	52,79		
Бөжыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Киек су кошлары	га	8179,569648	370,1078426	2247,461805	5562	48,98829137	IV
	%	4,07	0,18	1,12	2,77		

53 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Теләче районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	12853,4838	431,9438	9092,239	3329,301	83,02413428	III
	%	15,45	0,52	10,93	4,00		
Кыр кәҗәсе	га	19444,1983	617,347	10009,915	8816,9363	66,21935626	IV (V)
	%	23,37	0,74	12,03	10,60		
Кабан дуңгызы	га	14427,2076	3329,301	11097,9066	0	134,6148169	II (III)
	%	17,34	4,00	13,34	0,00		
Ак куян	га	12853,4838	1034,85005	8345,2645	3473,36925	89,10732056	III
	%	15,45	1,24	10,03	4,17		
Соры куян	га	64485,0568	443,5318	6930,015	57111,51	25,75103725	V
	%	77,51	0,53	8,33	68,64		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	19444,1983	16415,2263	385,593	2643,379	215,07786	I (III)
	%	23,37	19,73	0,46	3,18		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Тиен	га	12421,54	241,1625	5137,28225	7043,09525	54,7	IV
	%	14,93	0,29	6,17	8,47		
Сусар	га	12421,54	844,06875	361,74375	11215,7275	33,4	IV
	%	14,93	1,01	0,43	13,48		
Су күсесе	га	398,450114	31,446286	120,247875	246,755953	59,19862334	IV
	%	0,005874	0,000464	0,001773	0,003637		
Кондыз	га	524,235256	81,715153	277,479303	165,040800	59,27856853	IV
	%	0,007728	0,001205	0,004090	0,002433		
Чәшке	га	398,450114	113,161439	120,247875	165,040800	107,3930153	III
	%	0,005874	0,001668	0,001773	0,002433		
Суер	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Көртлек	га	19444,1983	617,347	13085,9253	5740,926	79,6660858	III
	%	23,37	0,74	15,73	6,90		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры кыр тавыгы	га	64485,0568	443,5318	6930,015	57111,51	25,75103725	V
	%	77,51	0,53	8,33	68,64		
Божыр	га	12853,4838	723,4875	10009,915	2120,0813	94,42300729	III (IV)
	%	15,45	0,87	12,03	2,55		
Киек су кошлары	га	3834,235256	68,1466684	456,0885876	3310	29,2875941	V
	%	4,61	0,08	0,55	3,98		

54 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Чирмешән районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	36362,9428	231,4308	26877,7814	9253,7306	79,32366241	III
	%	26,75	0,17	19,77	6,81		
Кыр кәҗәсе	га	45878,0338	2503,7314	26600,885	16773,4174	77,10928996	III (V)
	%	33,75	1,84	19,57	12,34		
Кабан дуңгызы	га	37643,9396	11159,856	26484,0836	0	144,4687357	II (III)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	27,69	8,21	19,48	0,00		
Ак куян	га	36362,9428	231,4308	30551,584	5579,928	87,91133978	III
	%	26,75	0,17	22,47	4,10		
Соры куян	га	91720,5888	231,4308	4574,108	86915,05	19,83190769	V
	%	67,47	0,17	3,36	63,94		
Янутсыман эт	га	44983,0792	457,719	19553,7042	24971,656	54,33987743	IV
	%	33,09	0,34	14,38	18,37		
Бурсык	га	45878,0338	35749,8008	9670,514	457,719	216,0373182	I (II)
	%	33,75	26,30	7,11	0,34		
Байбак	га	91489,158	0	4574,108	86915,05	19,24967492	V
	%	67,30	0,00	3,36	63,94		
Тиен	га	36131,512	0	15275,792	20855,72	50,9	IV
	%	26,58	0,00	11,24	15,34		
Сусар	га	36131,512	0	0	36131,512	15	V
	%	26,58	0,00	0,00	26,58		
Су күсесе	га	513,095593	85,683001	116,925045	310,487547	73,6131209	III

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	0,007564	0,001263	0,001724	0,004577		
Кондыз	га	855,827596	103,598377	545,340049	206,889170	45,99380726	IV
	%	0,012616	0,001527	0,008039	0,003050		
Чәшке	га	513,095593	189,281378	116,925045	206,889170	121,0616255	III
	%	0,007564	0,002790	0,001724	0,003050		
Суер	га	36271,399	0	0	36271,399	15	V
	%	26,68	0,00	0,00	26,68		
Көртлек	га	45878,0338	597,606	34120,5718	11159,856	81,27760087	III
	%	33,75	0,44	25,10	8,21		
Соры кыр тавыгы	га	91720,5888	231,4308	4574,108	86915,05	19,83190769	V
	%	67,47	0,17	3,36	63,94		
Божыр	га	36362,9428	0	26600,885	9762,0578	77,18075466	III
	%	26,75	0,00	19,57	7,18		
Киек су кошлары	га	4657,827596	128,42426	727,403336	3802	34,75362608	IV
	%	3,43	0,09	0,54	2,80		

55 нче таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Чистай районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	20323,61	107,169	6636,644	13579,797	43,99580611	IV
	%	11,21	0,06	3,66	7,49		
Кыр кәҗәсе	га	33744,7912	107,169	20216,441	13421,1812	66,66966924	IV (V)
	%	18,61	0,06	11,15	7,40		
Кабан дуңгызы	га	14769,2884	6173,593	8595,6954	0	162,7003092	II (III)
	%	8,14	3,40	4,74	0,00		
Ак куян	га	20323,61	107,169	9723,4405	10493,0005	56,90580106	IV
	%	11,21	0,06	5,36	5,79		
Соры куян	га	141725,185	7596,843	9175,942	124952,4	33,09991058	IV
	%	78,15	4,19	5,06	68,90		
Янутсыман эт	га	41609,7387	0	34973,0947	6636,644	86,44272332	III
	%	22,94	0,00	19,28	3,66		
Бурсык	га	33744,7912	26231,4182	107,169	7406,204	197,9465355	II (III)
	%	18,61	14,46	0,06	4,08		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Байбак	га	134211,812	83,47	9175,942	124952,4	20,9575272	V
	%	74,00	0,05	5,06	68,90		
Тиен	га	12810,237	0	4861,72025	7948,51675	47,3	IV
	%	7,06	0,00	2,68	4,38		
Сусар	га	12810,237	0	0	12810,237	15	V
	%	7,06	0,00	0,00	7,06		
Су күсесе	га	563,480365	184,854666	199,001565	179,624134	122,1128354	III
	%	0,008306	0,002725	0,002934	0,002648		
Кондыз	га	1302,899031	63,623244	1123,274897	116,000890	18,42671472	V
	%	0,019206	0,000938	0,016558	0,001710		
Чәшке	га	627,103609	248,477910	199,001565	179,624134	135,0877189	II
	%	0,009244	0,003663	0,002934	0,002648		
Суер	га	12917,406	0	0	12917,406	15	V
	%	7,12	0,00	0,00	7,12		
Көртлек	га	26338,5872	107,169	20057,8252	6173,593	80,68688912	III
	%	14,52	0,06	11,06	3,40		

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Соры кыр тавыгы	га	141725,185	7596,843	9175,942	124952,4	33,09991058	IV
	%	78,15	4,19	5,06	68,90		
Божыр	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Киек су кошлары	га	4632,899031	222,7172363	1080,181795	3330	46,11529134	IV
	%	2,55	0,12	0,60	1,84		

56 нчы таблица

Аучылык ресурсларының төп төрләре өчен Ютазы районы яшәү тирәлегенә бәяләмә

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
Поши	га	9156,637	560,796	7708,531	887,31	100,9499175	III
	%	12,12	0,74	10,20	1,17		
Кыр кәҗәсе	га	15801,5428	1102,752	8595,841	6102,9498	77,63902313	III (V)
	%	20,92	1,46	11,38	8,08		
Кабан дуңгызы	га	10563,5006	887,31	9676,1906	0	112,5996585	III (IV)

Төрләр	Үлчәү берәмлеге	Төр яши торган мәйдан	Биләмәләр категорияләре			Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече	Исәпләү бонитеты
			яхшы	уртача	начар		
	%	13,98	1,17	12,81	0,00		
Ак куян	га	9156,637	560,796	8152,186	443,655	105,0683155	III
	%	12,12	0,74	10,79	0,59		
Соры куян	га	61590,294	693,004	4192,33	56704,96	23,42996447	V
	%	81,52	0,92	5,55	75,06		
Янутсыман эт	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-		
Бурсык	га	15801,5428	14698,7908	425,307	677,445	235,8877308	I (II)
	%	20,92	19,46	0,56	0,90		
Байбак	га	61029,498	132,208	4192,33	56704,96	21,34802747	V
	%	80,78	0,17	5,55	75,06		
Тиен	га	8595,841	0	4076,093	4519,748	55,3	IV
	%	11,38	0,00	5,40	5,98		
Сусар	га	8595,841	0	0	8595,841	15	V
	%	11,38	0,00	0,00	11,38		
Су күсесе	га	411,382898	106,920574	106,656880	197,805444	98,11519469	III

<table>
<tr><th rowspan="2">Төрләр</th><th rowspan="2">Үлчәү берәмлеге</th><th rowspan="2">Төр яши торган мәйдан</th><th colspan="3">Биләмәләр категорияләре</th><th rowspan="3">Биләмәләр сыйфатының уртача күрсәткече</th><th rowspan="3">Исәпләү бонитеты</th></tr>
<tr><th>яхшы</th><th>уртача</th><th>начар</th></tr>
<tr><td></td><td>%</td><td>0,006064</td><td>0,001576</td><td>0,001572</td><td>0,002916</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Кондыз</td><td>га</td><td>411,382898</td><td>44,763074</td><td>213,577454</td><td>153,042370</td><td rowspan="2">43,66421537</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,006064</td><td>0,000660</td><td>0,003148</td><td>0,002256</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Чәшке</td><td>га</td><td>411,382898</td><td>151,683648</td><td>106,656880</td><td>153,042370</td><td rowspan="2">123,6858308</td><td rowspan="2">III</td></tr>
<tr><td>%</td><td>0,006064</td><td>0,002236</td><td>0,001572</td><td>0,002256</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Суер</td><td>га</td><td>9021,148</td><td>0</td><td>0</td><td>9021,148</td><td rowspan="2">15</td><td rowspan="2">V</td></tr>
<tr><td>%</td><td>11,94</td><td>0,00</td><td>0,00</td><td>11,94</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Көртлек</td><td>га</td><td>15801,5428</td><td>1102,752</td><td>13811,4808</td><td>887,31</td><td rowspan="2">105,6951053</td><td rowspan="2">III</td></tr>
<tr><td>%</td><td>20,92</td><td>1,46</td><td>18,28</td><td>1,17</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Соры кыр тавыгы</td><td>га</td><td>61590,294</td><td>693,004</td><td>4192,33</td><td>56704,96</td><td rowspan="2">23,42996447</td><td rowspan="2">V</td></tr>
<tr><td>%</td><td>81,52</td><td>0,92</td><td>5,55</td><td>75,06</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Бөҗыр</td><td>га</td><td>9156,637</td><td>0</td><td>8595,841</td><td>560,796</td><td rowspan="2">94,79419573</td><td rowspan="2">III</td></tr>
<tr><td>%</td><td>12,12</td><td>0,00</td><td>11,38</td><td>0,74</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Киек су кошлары</td><td>га</td><td>3008,065193</td><td>137,3668062</td><td>701,6983868</td><td>2169</td><td rowspan="2">45,55969749</td><td rowspan="2">IV</td></tr>
<tr><td>%</td><td>3,98</td><td>0,18</td><td>0,93</td><td>2,87</td></tr>
</table>

Татарстан Республикасында аучылык хайваннарының төп төрләре яшәү тирәлегенә муниципаль районнар яссылыгында бәяләмә тәфсиллерәк итеп 57 нче таблицада бирелгән.

57 нче таблица

Татарстан Республикасында аучылык хайваннарының төп төрләре яшәү тирәлегенә муниципаль районнар яссылыгында бәяләмә

Аучылык ресурслары-ның төре	Әгерже	Азнакай	Аксу-бай	Актаныш	Алексеевск	Әлки	Әлмәт	Апас	Арча	Әтнә	Баулы	Балтач	Бөгелмә	Буа
Поши	III	III	III	III	IV	V	IV	V	III	III	III	IV	III	IV
Кыр кәҗәсе	-	III	III (IV)	IV	III	III (IV)	III	IV	-	-	III (IV)	-	III (IV)	IV (V)
Кабан дуңгызы	III	III	III	III	I (II)	I (II)	II (III)	I (II)	II (III)	II (III)	II (III)	II (III)	III	I (II)
Ак куян	III	III	III	IV	IV	IV	III	IV	III	III	III	IV	III (IV)	-
Соры куян	IV	V	V	IV	IV	IV	V	V	V	IV	IV	V	V	V
Янутсыман эт	-	IV	IV	III	-	-	-	III	IV	III	-	III	-	-
Бурсык	III (IV)	I (II)	I (II)	III	I (II)	I (II)	II (III)	I (II)	II (III)	II (III)	I (II)	I (II)	I (II)	I (II)
Байбак	-	V	-	-	V	-	V	-	-	-	IV	-	V	V
Тиен	IV	IV	IV	-	IV	IV	IV	-	IV	IV	-	IV	IV	IV
Сусар	V	V	V	IV	V	V	V	V	III	IV	V	IV	V	V

Аучылык ресурслары-ның төре	Әгерҗе	Азнакай	Аксу-бай	Актаныш	Алексеевск	Әлки	Әлмәт	Апас	Арча	Әтнә	Баулы	Балтач	Бөгелмә	Буа
Су күсесе	III	III	III	III	III	III	IV	II	III	IV	III	IV	III	III
Кондыз	V	IV	IV	IV	V	II	III	IV	IV	III	V	IV	IV	IV
Чәшке	II	II	II	II	II	II	III	I	II	II	II	III	II	II
Суер	IV	V	V	III (IV)	V	V	V	V	III (IV)	IV	V	-	V	V
Көртлек	IV	III	III	III	IV	IV	IV	-	IV	III	III	IV	III	-
Соры кыр тавыгы	IV	V	V	IV	IV	IV	V	V	V	IV	IV	V	V	V
Бөдбыр	III	-	III	IV (V)	III (IV)	III (IV)	IV	-	III	III (IV)	-	III	III	III (IV)
Киек су кошлары	IV	III	III	II	IV	IV	IV	IV	IV	V	IV	V	IV	IV

57 нче таблицаның дәвамы

Аучылык ресурслары-ның төре	Югары Ослан	Биек-тау	Чүпрә-ле	Алабу-га	Зәй	Зелено-дольск	Кай-быч	Кама Тамагы	Кукма-ра	Лаеш	Лени-но-горск	Мама-дыш	Менделе-евск	Минзәлә
Поши	IV	IV	IV	III	III	III	IV	IV	IV	IV	IV	III	III	III
Кыр кәҗәсе	III (IV)	IV (V)	IV (V)	III (V)	III (V)	IV	III (IV)	III (V)	IV	IV (V)	III (V)	III (V)	V	III (V)

Аучылык ресурслары-ның төре	Югары Ослан	Биек-тау	Чүпрә-ле	Алабу-га	Зәй	Зелено-дольск	Кай-быч	Кама Тамагы	Кукма-ра	Лаеш	Лени-но-горск	Мама-дыш	Менделе-евск	Минзәлә
Кабан дуңгызы	I (II)	II (III)	II (III)	III (IV)	II (III)	II (III)	I (II)	I (II)	II (III)	II (III)	II (III)	III (IV)	III (IV)	III (IV)
Ак куян	-	IV	-	III	III	III	IV	-	III	IV	III	III	-	III
Соры куян	IV	V	V	IV	V	III	IV	IV	V	III	V	III	V	III
Янутсыман эт	-	-	-	-	IV	IV	-	III	IV	III	-	IV	-	III
Бурсык	I (II)	I (II)	I (II)	II (III)	I (II)	III	I (II)	I (II)	I (II)	II (III)	II (III)	II (III)	II (III)	II (III)
Байбак	-	V	-	-	V	-	-	-	-	-	V	-	-	-
Тиен	IV	IV	IV	IV	IV	IV	-	-	IV	IV	IV	IV	IV	IV
Сусар	V	IV	IV	V	V	III	V	V	IV	IV	V	IV	III	V
Су күсесе	III	IV	III	III	IV	III	III	III	III	IV	IV	III	IV	III
Кондыз	IV	IV	III	V	IV	V	IV	III	III	II	III	V	IV	III
Чәшке	II	II	-	II	II	III	II	III	III	III	III	III	III	II
Суер	-	IV	IV	-	V	II (III)	-	V	IV (V)	IV (V)	V	IV (V)	III (IV)	V
Көртлек	-	IV	-	III	III	IV	-	III	IV	IV	IV	III	IV	III
Соры кыр тавыгы	IV	V	V	IV	V	III	IV	IV	V	III	V	III	V	III

Ачылык ресурсларының төре	Югары Ослан	Биек-тау	Чүпрә-ле	Алабу-га	Зәй	Зелено-дольск	Кай-быч	Кама Тамагы	Кукма-ра	Лаеш	Лени-но-горск	Мама-дыш	Менделе-евск	Минзәлә
Божыр	-	III	III	-	III	III (IV)	-	III	III (IV)	III	IV	III	III (IV)	III (IV)
Киек су кошлары	IV	II	II (III)	I	II	I	II	II	II	I	II	I	II	I

57 нче таблицаның дәвамы

Ачылык ресурсларының төре	Мөс-лим	Түбән Кама	Яңа Чишмә	Нур-лат	Пит-рәч	Балык Бистәсе	Саба	Сарман	Спас	Тәтеш	Тукай	Теләче	Чирмешән	Чистай	Ютазы
Поши	III	III	III	IV	V	IV	III	III	IV	IV	III	III	III	IV	III
Кыр кәҗәсе	III (V)	III (V)	III (V)	III (V)	IV	IV (V)	IV (V)	IV (V)	IV (V)	IV (V)	III (V)	IV (V)	III (V)	IV (V)	III (V)
Кабан дуңгызы	II (III)	III (IV)	III (IV)	II (III)	I (II)	II (III)	II (III)	III (IV)	II (III)	I (II)	III (IV)	II (III)	II (III)	II (III)	III (IV)
Ак куян	III	III	III	III	IV	III	IV	III (IV)	IV	IV	III	III	III	IV	III
Соры куян	IV	III	IV	IV	IV	IV	V	V	IV	V	IV	IV	V	III	IV
Янутсыман эт	III	IV	III	-	III	IV	-	-	III	-	IV	-	IV	III	-
Бурсык	II (III)	I (II)	II (III)	I (II)	I (II)	II (III)	III (IV)	I (II)	II (III)	II	I (II)	I (II)	I (II)	II (III)	I (II)
Байбак	V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	V	-	V	V	V

Аучылык ресурслары-ның төре	Мөс-лим	Түбән Кама	Яңа Чишмә	Нур-лат	Пит-рәч	Балык Бистәсе	Саба	Сарман	Спас	Тәтеш	Тукай	Теләче	Чирмешән	Чистай	Ютазы
Тиен	IV	IV	IV	IV	IV	IV	IV	IV	IV	-	IV	IV	IV	IV	IV
Сусар	V	V	V	V	V	IV	III	V	IV	V	V	IV	V	V	V
Су күсесе	III	III	IV	IV	IV	III	IV	III	III	IV	III	IV	III	III	III
Кондыз	III	IV	IV	IV	IV	IV	IV	IV	IV	III	V	IV	IV	V	IV
Чәшке	III	III	III	II	II	II	II	II	III	III	II	III	III	II	III
Суер	V	V	V	V	V	-	III (IV)	V	IV (V)	V	V	-	V	V	V
Көртлек	III	III	II	IV	IV	IV	IV	III	IV	-	III	III	III	III	III
Соры кыр тавыгы	IV	III	IV	IV	IV	IV	V	V	IV	V	IV	IV	V	III	IV
Божыр	IV (V)	III (IV)	III	III (IV)	-	III (IV)	III (IV)	III (IV)	-	V	-	III (IV)	III	-	III
Киек су кошлары	I	IV	II	II	II	IV	V	IV	III	V	IV	V	IV	IV	IV

Шулай итеп, кабан дуңгызы өчен иң яхшы яшәү тирәлеге республиканың Алексеевск, Баулы, Чирмешән районнарында күзәтелә; соры куян өчен яхшы яшәү шартлары Актаныш һәм Чүпрәле районнарында, начарлары – Бөгелмә, Менделеевск, Тәтеш районнарында. Бурсык өчен яхшы яшәү шартлары Татарстан Республикасы территориясенең барлык җирендә дә, аеруча Азнакай, Алексеевск, Бөгелмә районнарында күзәтелә. Суер яшәү өчен иң яхшы шартлар Зеленодольск районында билгеләнде, бу төр яшәү өчен Аксубай, Алексеевск, Баулы, Чистай районнарында шартлар юк диярлек. Киек су кошлары яшәү өчен шартлар Биектау, Нурлат, Минзәлә районнарында бонитетның иң югары классына ия. Теләче һәм Тәтеш районнарында бу төр яшәү өчен шартлар юк диярлек.

Кайбер төрләр өчен республиканың күп кенә районнарында бонитет классы төшерелде. Мәсәлән, кабан дуңгызы өчен республиканың күпчелек районнарында бонитет бер класска төшерелде. Бу – төргә абиотик һәм антропоген факторларның югары йогынтысы белән бәйле. Шулай итеп, кар катламының биеклеге һәм температураның еш үзгәрүе, кыш көннәрендә каты кар катламы барлыкка килүгә этәргеч бирүче җепшек көннәр хайваннар өчен күчеп йөрүне һәм азык табуны кыенлаштырып кына калмый, моннан тыш аларның ерткычлар өчен җиңел табыш булуына да сәбәпче була. Республикада кабан дуңгызына антропоген йогынты бу төргә ау рәвешендә генә түгел, ә шулай ук күп итеп җиләк, гөмбә җыюда, урманнарны кисүдә дә чагылыш таба. Болар барысы да кабан дуңгызы өчен бонитетны аерым районнарда гына түгел, ә тулаем республика буенча бер класска төшерергә нигез булып тора.

5. Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурслары саны һәм аларның таралуы сыйфатламасы

5.1. Аучылык ресурслары саны һәм аларның таралуы турында мәгълүмат

Кыр кәҗәсе.

Тикшерелә торган 11 ел эчендә, уздырылган исәпкә алу мәгълүматлары буенча, әлеге төрнең саны арта һәм ул 11 ел эчендә 7 тапкырга үсте. Дөрес, 2015 елда саны 2 тапкырга диярлек кимегән иде, әмма соңыннан ул тиз арада үсә башлады. Барыннан да элек, бу төрне саклау, 2017 елда «Кыр кәҗәсен коткар» программасын оештыру һәм аңа старт бирү, шулай ук биотехник чараларны интенсив үткәрү белән бәйле. Карала торган 11 ел эчендә төбәктә кыр кәҗәсенең саны арту, гомумән, Идел буе федераль округында әлеге төрнең саны арту тенденцияләренә туры килә.

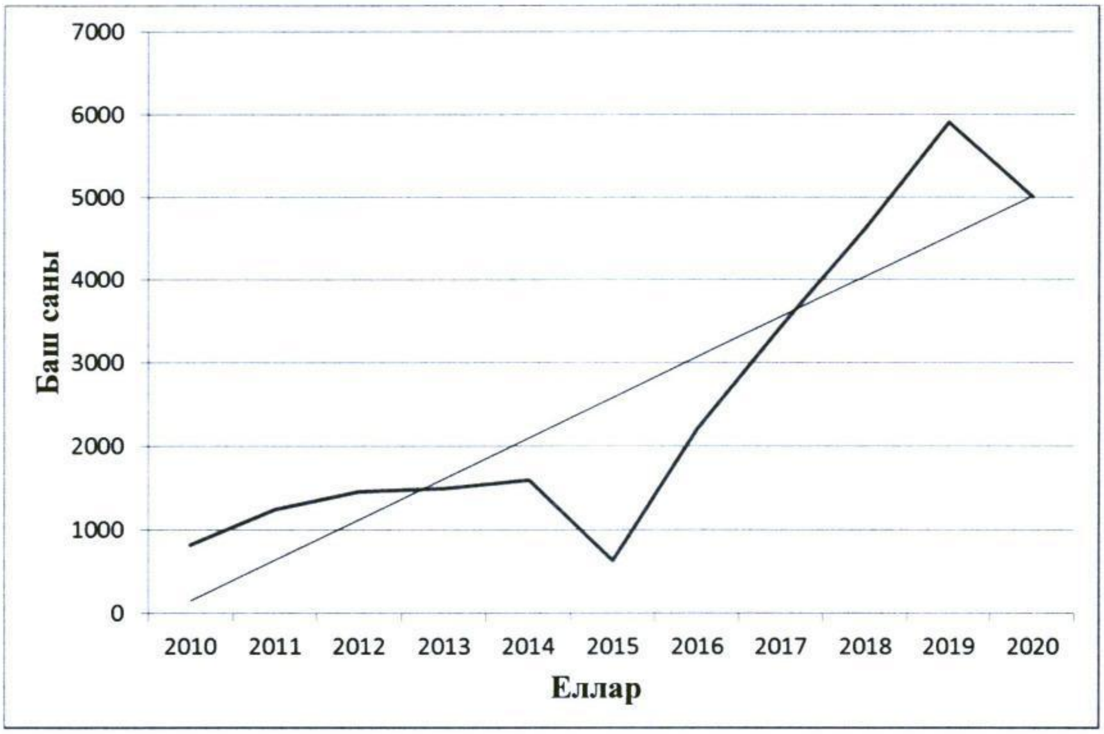

1 нче рәсем. 2010–2020 елларда кыр кәҗәсе баш саны динамикасы.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында кыр кәҗәсенең баш саны 58 нче таблицада бирелгән.

58 нче таблица

2010 – 2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында кыр кәҗәсенең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерже	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Азнакай	90	214	209	110	207	7	149	191	208	220	186
3	Аксубай	0	13	17	18	26	31	46	67	197	286	272
4	Актаныш	0	0	27	23	5	3	70	39	0	86	26
5	Алексеевск	21	42	76	75	98	35	94	282	202	271	190
6	Әлки	47	55	29	68	88	65	55	120	268	205	364
7	Әлмәт	14	24	31	27	79	26	256	317	270	293	243
8	Апас	20	8	0	2	20	0	6	13	41	9	69
9	Арча	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Әтнә	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
11	Баулы	23	0	117	247	185	98	358	396	393	468	408
12	Балтач	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Бөгелмә	137	166	233	318	218	37	289	337	398	417	257
14	Буа	4	33	0	6	8	6	7	18	60	91	56
15	Югары Ослан	24	17	4	4	21	9	40	25	66	77	34
16	Биектау	0	0	0	2	4	0	0	0	0	0	0
17	Чүпрәле	0	0	0	2	1	0	2	8	35	45	24
18	Алабуга	0	33	8	27	8	0	0	0	87	87	72
19	Зәй	3	0	11	1	0	0	25	105	121	289	151
20	Зеленодольск	12	52	66	3	3	2	12	13	35	34	12
21	Кайбыч	0	0	3	2	17	0	0	6	20	38	51
22	Кама Тамагы	0	0	12	13	0	12	14	31	79	82	41
23	Кукмара	0	0	0	4	0	0	0	11	4	4	12
24	Лаеш	92	141	169	70	75	33	59	66	74	105	74
25	Лениногорск	0	0	0	32	50	35	84	145	146	292	222
26	Мамадыш	16	53	27	5	17	1	0	51	23	52	76
27	Менделеевск	0	0	0	9	5	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	11	15	42	51	40	50	99	58	120	116	222
29	Мөслим	48	37	48	26	35	19	89	111	132	505	242
30	Түбән Кама	11	14	16	1	17	2	10	17	135	283	167
31	Яңа Чишмә	0	0	0	11	17	0	9	2	38	111	55
32	Нурлат	18	0	34	61	104	3	130	421	400	459	534
33	Питрәч	33	25	17	41	30	5	22	92	38	18	49
34	Балык Бистәсе	0	11	22	4	15	0	0	0	0	0	0
35	Саба	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	50	33	22	3	29	0	0	77	118	129	107
37	Спас	73	210	167	86	0	57	58	136	122	165	118
38	Тәтеш	0	0	0	18	0	0	5	13	407	231	212

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
39	Тукай	15	8	22	9	0	0	43	66	51	37	38
40	Теләче	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	0	0	0	25	27	5	48	55	178	242	263
42	Чистай	39	18	0	49	73	46	94	95	127	164	116
43	Ютазы	14	20	26	38	69	39	31	43	44	0	39

Кабан дуңгызы.

Татарстан Республикасында кабан дуңгызы санын аларның кышкы маршруты вакытында исәпкә алалар. Кабан дуңгызларының кышкы маршруты вакытында алынган санына аныклык һәм төзәтмәләр кертү өчен өстәмә тукландыру урыннарында, куып алып бару вакытында исәпкә алу нәтиҗәләрен, сорашулар мәгълүматларын, шулай ук төбәк белгечләренең эксперт бәяләмәләрен файдаланырга мөмкин.

Татарстан Республикасы территориясендә кабан дуңгызының саны тотрыклы. 2014 елда әзрәк кимеп китә, ләкин 2020 елга баш саны тагын арта. Төбәктә кабан дуңгызының саны артуның гомуми тенденциясе 2 нче рәсемдә туры сызык белән бирелгән тренд рәвешендә яхшы күренә.

Кабан дуңгызының саны арту, мөгаен, азык табу өчен шартлар яхшы булу (төбәктә авыл хуҗалыгы үсеше, хуҗалыкларда өстәмә тукландыру), ерткычлар һөҗүме кимү һәм һава торышы белән бәйле.

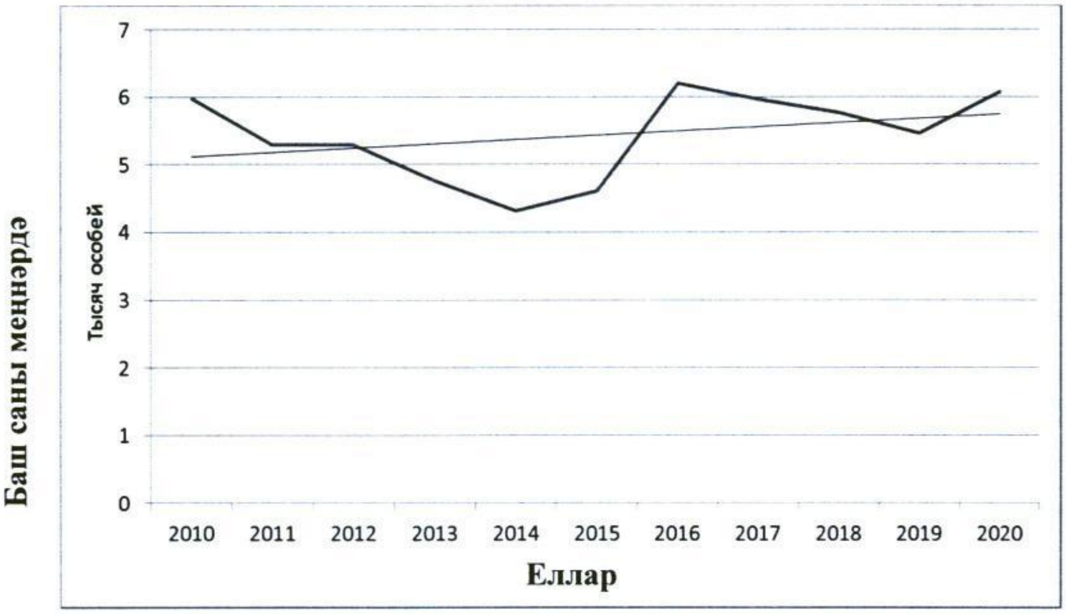

2 нче рәсем. 2010–2020 елларда кабан дуңгызының баш саны динамикасы.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында кабан дуңгызы баш саны 59 нчы таблицада бирелгән.

59 нчы таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында кабан дуңгызы баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	91	33	94	171	129	115	144	62	125	218	141
2	Азнакай	274	115	62	35	21	4	31	15	12	13	49
3	Аксубай	28	51	56	109	72	184	263	244	198	202	191
4	Актаныш	45	169	168	124	108	96	102	86	88	96	117
5	Алексеевск	252	157	67	45	9	30	64	56	138	186	223
6	Әлки	233	100	22	69	75	81	102	102	172	155	151
7	Әлмәт	92	153	138	140	137	222	237	199	217	202	236
8	Апас	87	44	7	23	9	38	16	27	79	19	37
9	Арча	105	164	124	107	69	49	45	92	112	86	94
10	Әтнә	0	7	24	36	23	12	15	17	24	0	17
11	Баулы	15	41	81	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Балтач	31	14	1	35	92	89	111	101	14	15	25
13	Бөгелмә	13	26	25	37	10	3	17	14	8	23	30
14	Буа	74	88	108	71	80	57	87	72	58	34	46
15	Югары Ослан	345	327	256	398	359	277	1130	1099	560	592	465
16	Биектау	277	205	94	44	21	101	84	178	145	192	185
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0
18	Алабуга	29	74	36	160	170	197	287	230	252	299	268
19	Зәй	254	266	270	418	427	350	385	422	474	451	508
20	Зеленодольск	183	245	265	125	134	184	124	139	105	0	0
21	Кайбыч	50	68	122	77	58	78	91	93	92	106	143
22	Кама Тамагы	271	283	209	116	68	45	104	98	266	220	424
23	Кукмара	224	96	145	68	21	28	37	6	11	11	9
24	Лаеш	163	264	218	196	167	140	149	175	187	206	217
25	Лениногорск	0	0	41	19	39	31	60	59	89	74	68
26	Мамадыш	259	299	299	294	265	374	359	323	456	413	462
27	Менделеевск	11	26	18	16	13	17	15	15	0	0	0
28	Минзәлә	382	353	309	272	219	243	251	302	269	249	256
29	Мөслим	213	237	279	162	277	174	186	132	142	120	96
30	Түбән Кама	289	261	307	357	339	336	315	306	293	307	313
31	Яңа Чишмә	108	89	97	27	43	41	45	62	58	59	63
32	Нурлат	315	226	436	292	161	136	120	106	119	109	129
33	Питрәч	97	45	35	83	59	83	131	124	157	159	197
34	Балык Бистәсе	262	119	110	134	234	444	470	410	225	234	262
35	Саба	163	75	22	146	74	30	69	42	45	41	73
36	Сарман	40	70	44	26	0	0	22	22	25	18	21
37	Спас	148	46	75	41	8	32	23	25	41	41	46

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
38	Тәтеш	277	251	206	93	45	56	110	15	11	14	19
39	Тукай	82	19	33	2	59	0	145	208	200	8	235
40	Теләче	45	47	49	0	21	85	123	129	159	128	123
41	Чирмешән	47	30	149	105	102	89	59	62	62	64	73
42	Чистай	95	92	164	86	73	39	47	81	77	93	64
43	Ютазы	9	18	22	6	22	4	14	15	0	0	0

Поши

Пошиның гомуми саны исәпләү материалын һәм эксперт бәяләмәләрен бергәләп комплексны анализлау нәтиҗәсендә алынган мәгълүматлар ул.

Татарстан Республикасы территориясендә 2010–2020 еллар дәвамында пошиларның саны арту тенденциясе күзәтелә.

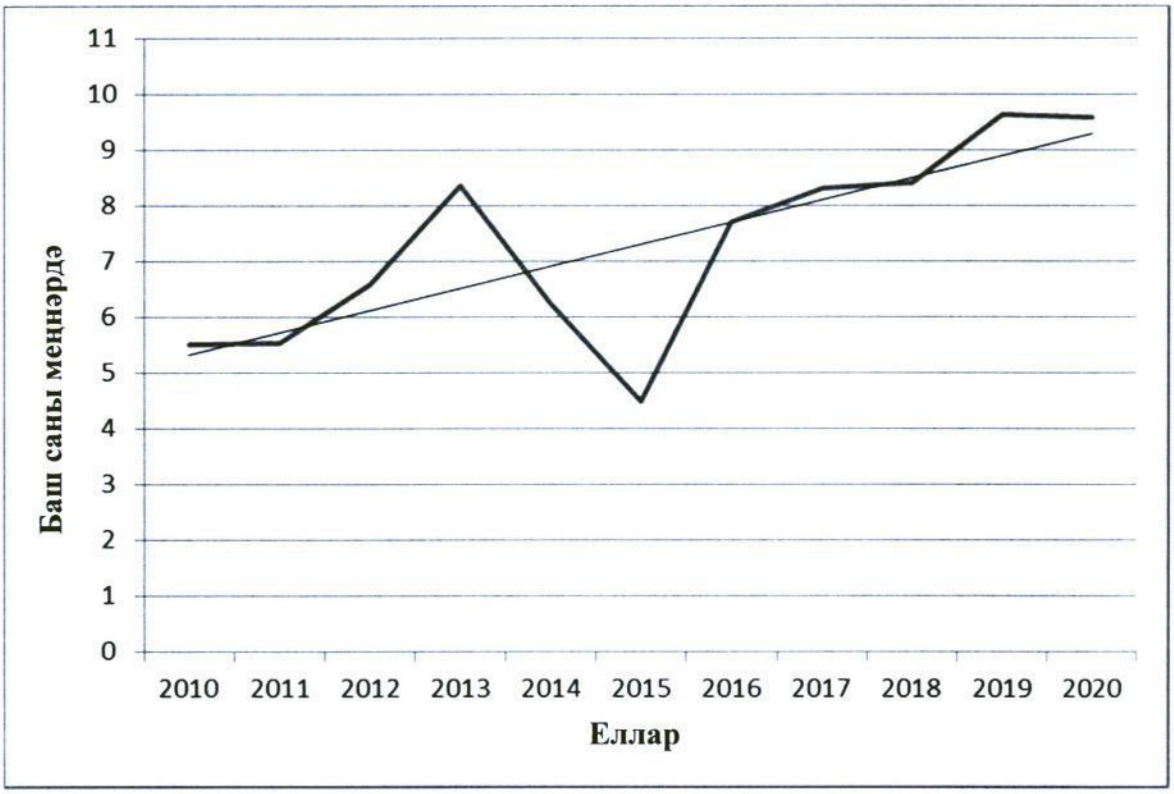

3 нче рәсем. 2010–2020 елларда төбәк буенча тулаем пошиларның баш саны динамикасы.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында пошиларның баш саны 60 нчы таблицада бирелгән.

60 нчы таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында пошиларның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	242	121	350	460	398	169	327	306	329	377	359
2	Азнакай	104	247	190	81	54	18	92	226	239	152	216
3	Аксубай	113	175	157	202	234	235	304	383	360	349	407
4	Актаныш	163	234	147	153	154	105	118	123	104	352	347
5	Алексеевск	125	112	156	117	34	4	81	73	45	50	64
6	Әлки	82	63	74	96	64	26	64	93	186	110	179
7	Әлмәт	291	318	297	300	242	345	507	540	557	511	535
8	Апас	30	24	24	45	84	64	48	57	66	11	53
9	Арча	125	146	130	160	150	149	109	307	250	230	255
10	Әтнә	0	0	0	20	15	18	23	17	28	29	35
11	Баулы	33	43	85	96	33	18	130	180	118	160	160
12	Балтач	96	72	56	82	68	20	87	0	37	20	18
13	Бөгелмә	107	135	146	129	36	13	102	138	90	122	122
14	Буа	53	63	66	53	77	50	62	74	84	78	67
15	Югары Ослан	139	117	85	276	177	155	196	186	183	204	233
16	Биектау	135	118	76	221	98	77	191	103	166	244	274
17	Чүпрәле	0	0	0	17	0	0	17	21	24	0	0
18	Алабуга	46	91	84	275	100	1	110	133	111	121	105
19	Зәй	253	259	275	404	368	255	559	558	579	584	610
20	Зеленодольск	158	213	242	278	138	107	241	223	251	278	263
21	Кайбыч	56	51	94	95	70	57	78	94	102	93	102
22	Кама Тамагы	84	86	136	91	120	120	59	183	181	202	230
23	Кукмара	168	148	208	183	90	41	102	132	110	166	122
24	Лаеш	106	167	177	553	299	126	171	141	175	247	205
25	Лениногорск	346	370	415	308	380	307	347	266	341	277	318
26	Мамадыш	290	276	437	446	40	286	501	649	538	811	646
27	Менделеевск	32	29	33	64	56	14	50	62	63	0	49
28	Минзәлә	273	152	249	377	440	359	341	340	324	392	413
29	Мөслим	119	141	236	248	290	82	204	220	173	305	320
30	Түбән Кама	237	191	234	322	282	210	357	383	391	898	468
31	Яңа Чишмә	74	54	65	69	70	59	27	28	28	65	34
32	Нурлат	253	252	351	422	356	23	381	390	344	351	405
33	Питрәч	51	77	47	120	10	54	79	124	80	86	141
34	Балык Бистәсе	333	334	365	303	200	333	567	570	508	457	563
35	Саба	150	66	130	243	250	195	366	330	415	402	412
36	Сарман	28	50	36	61	121	50	0	62	56	54	47
37	Спас	40	97	69	52	23	61	44	41	44	41	45
38	Тәтеш	176	165	215	237	195	46	176	185		233	250

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
39	Тукай	174	69	181	157	37	63	72	167	131	165	75
40	Теләче	36	36	34	152	77	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	144	138	169	222	263	118	334	125	242	308	319
42	Чистай	6	6	35	136	30	16	67	28	49	86	77
43	Ютазы	37	25	29	17	18	44	19	47	50	0	45

Селәүсен.

Селәүсеннең баш санына мониторингның төп чарасы булып, аларны кышкы маршрут вакытында исәпкә алу тора. Татарстан Республикасында селәүсеннең баш санын билгеләгәндә материаллар җитеп бетмәү сәбәпле (эзләрнең аз очравы), очраклылык зур роль уйный. Шуңа күрә селәүсеннең чынлыкта баш санының күпме икәнен билгеләү өчен тиешле елда алынган күрсәткечләрдән тыш, күп еллар дәвамында күзәтелгән динамика трендының торышы (4 нче рәсем), шулай ук селәүсеннең үрчү күрсәткечләре һәм төп корбаннарның күплеге күздә тотыла.

Республика территориясендә селәүсеннәрнең баш саны тирбәлүгә дучар. Шул ук вакытта төбәктә, тулаем Идел буе федераль округындагы кебек үк, төрнең саны акрынлап арта бара.

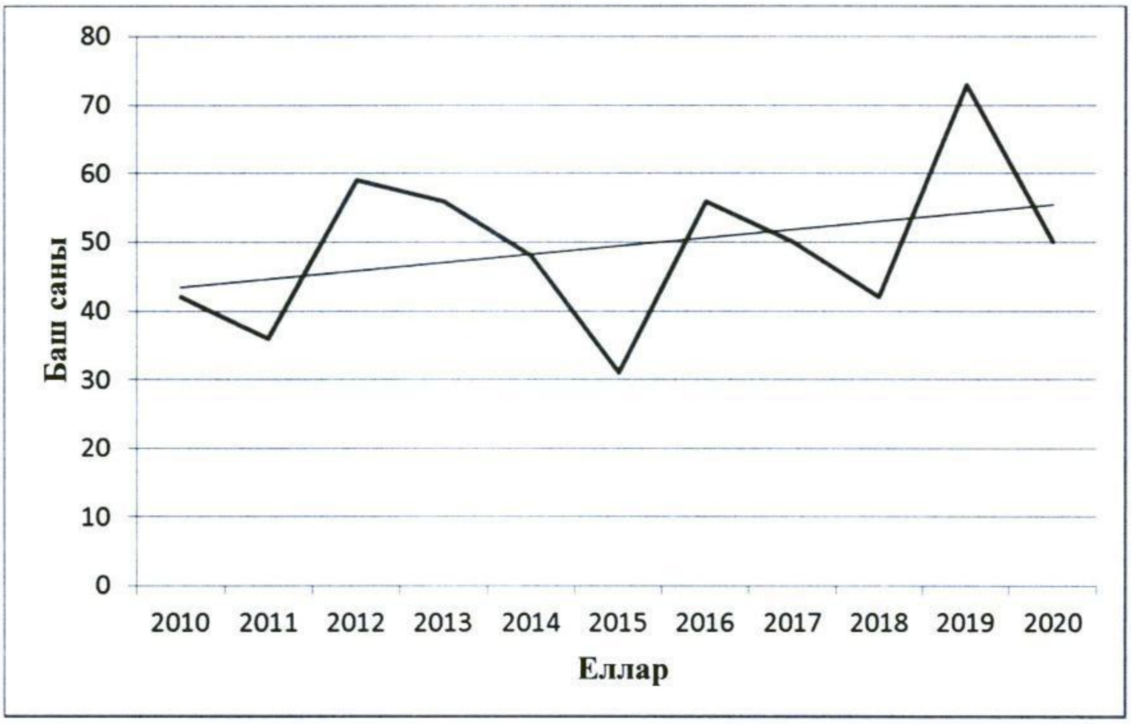

4 нче рәсем. 2010–2020 елларда селәүсеннең баш саны динамикасы.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында селәүсеннең баш саны 61 нче таблицада бирелгән.

61 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында селәүсеннең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	5	1	19	10	11	9	11	9	7	17	12
2	Азнакай	3	8	0	4	3	0	1	0	1	10	9
3	Аксубай	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Актаныш	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0
5	Алексеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Әлки	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	7	6	12	8	10	10	15	7	9	9	5
8	Апас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Арча	0	1	0	2	1	0	0	0	0	0	1
10	Әтнә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Баулы	0	0	0	0	1	0	8	11	5	16	9
12	Балтач	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
13	Бөгелмә	1	0	0	0	1	2	6	8	5	11	7
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0
16	Биектау	0	0	1	2	0	0	1	1	1	1	0
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	1	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	6	6	7	2	2	2	1	1	2	0	1
20	Зеленодольск	2	2	0	2	0	0	1	0	0	0	0
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	2	1	1	3	0	1	1	1	1	1	1
24	Лаеш	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0
25	Лениногорск	0	0	0	3	2	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	9	5	6	7	2	0	5	5	2	4	2
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	2	0	0	2	2	0	1	0	0	0	0
29	Мөслим	0	1	1	0	2	1	2	0	0	0	0
30	Түбән Кама	0	0	0	2	3	3	0	4	4	0	0
31	Яңа Чишмә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Нурлат	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	1	0	3	5	3	2	1	1	0	0	1
35	Саба	2	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
36	Сарман	1	0	1	0	2	0	0	0	1	0	0
37	Спас	0	0	0	0	0	↑	0	0	0	0	0

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
38	Тәтеш	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	3	0	0	0	0	0	1	2	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	0	1	0	2	1	0	0	0	0	1	0
42	Чистай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
43	Ютазы	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	2

Кондыз.

Татарстан Республикасында 2010–2019 елларда кондызның баш саны 62 нче таблицада бирелгән.

62 нче таблица

Татарстан Республикасында 2010–2019 елларда кондызның баш саны

Ел	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Баш саны	12583	13836	13514	13768	17215	16064	15097	17505	16838	16122

5 нче рәсемдә республикада кондызның баш саны үсешенең уңай динамикасы күренә.

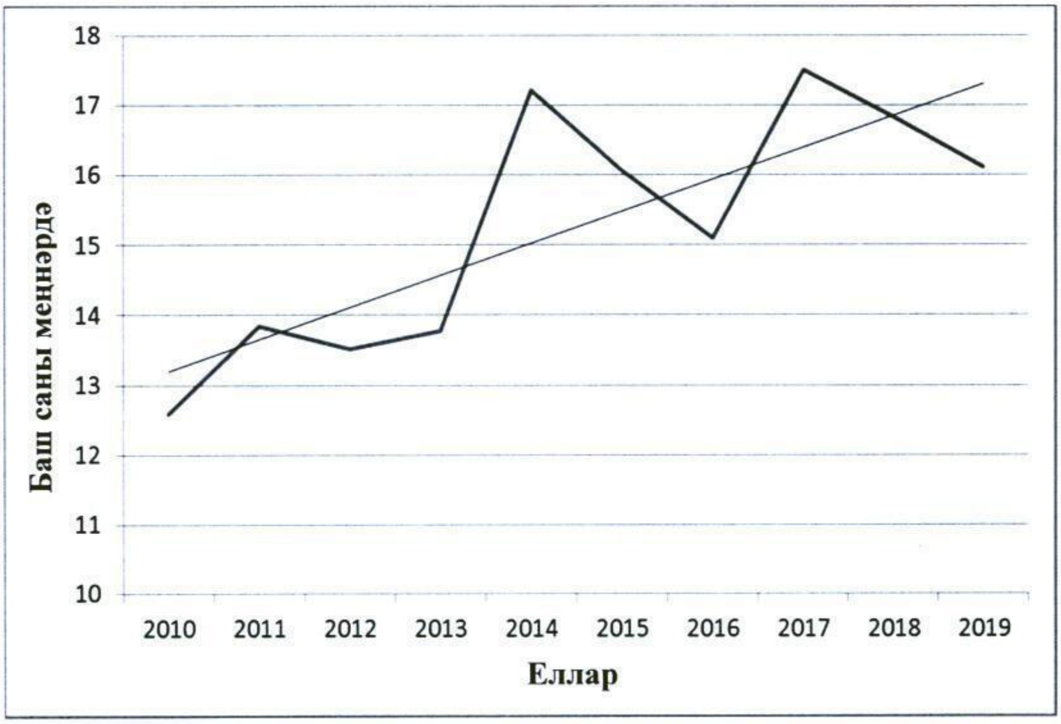

5 нче рәсем. 2010–2019 елларда кондызның баш саны динамикасы.

Ләкин мондый тенденция гел булып тормый һәм булырга тиеш тә түгел. Кондызның баш саны максималь күрсәткечләргә җиткәч, үзеннән-үзе көйләнә торган табигый механизмнар эшли башлый һәм ул үз чиратында бу тармакка негатив йогынты ясарга мөмкин. Татарстан Республикасында мондый хәлне булдырмас өчен бу төрне аулауны активлаштырырга кирәк.

63 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында кондызның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Әгерҗе	1184	1151	924	1115	859	1466
2	Азнакай	714	439	425	874	497	751
3	Аксубай	152	229	236	129	425	254
4	Актаныш	193	301	374	463	630	582
5	Алексеевск	460	236	159	219	250	276
6	Әлки	130	303	354	562	372	172
7	Әлмәт	476	488	448	461	324	422
8	Апас	719	458	468	463	423	405
9	Арча	68	227	258	121	192	303
10	Әтнә	415	81	120	105	6	86
11	Баулы	0	362	402	456	322	225
12	Балтач	116	212	0	175	210	251
13	Бөгелмә	372	391	286	493	316	498
14	Буа	689	1100	405	405	396	401
15	Югары Ослан	131	137	160	172	370	241
16	Биектау	291	521	536	486	306	416
17	Чүпрәле	0	559	337	418	306	351
18	Алабуга	193	535	576	656	400	418
19	Зәй	407	515	654	636	398	508
20	Зеленодольск	319	361	312	561	431	412
21	Кайбыч	123	84	77	96	78	108
22	Кама Тамагы	249	249	218	230	369	275
23	Кукмара	202	101	110	109	120	116
24	Лаеш	529	571	411	266	274	333
25	Лениногорск	429	335	252	164	103	140
26	Мамадыш	768	691	530	627	574	496
27	Менделеевск	108	91	50	62	58	323
28	Минзәлә	1799	321	1461	1589	2232	2021
29	Мөслим	955	438	322	600	632	396
30	Түбән Кама	550	483	407	411	771	234
31	Яңа Чишмә	1575	650	736	708	434	212
32	Нурлат	113	72	74	44	60	156
33	Питрәч	472	336	305	520	554	478

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
34	Балык Бистәсе	547	246	236	196	129	155
35	Саба	96	312	172	192	264	78
36	Сарман	225	465	579	614	806	448
37	Спас	140	111	164	151	178	266
38	Тәтеш	427	667	314	499	210	287
39	Тукай	192	465	387	419	496	336
40	Теләче	115	0	135	38	75	36
41	Чирмешән	246	331	272	421	516	219
42	Чистай	146	235	238	294	188	282
43	Ютазы	180	204	213	285	284	289

Гади тиен.

Гади тиеннең баш саны турында мәгълүмат алуның төп методы булып аларның кышкы маршрут вакытында исәбен алу тора. Кышкы маршрут вакытында тиеннәрнең исәбен алганда бу төрнең биологик үзенчәлекләренә бәйле төгәлсезлекләр килеп чыгарга мөмкин, чөнки тиен күбесенчә агачта яши. Карда табылган эзләр саны шулай ук һава торышыннан, кар капламының нинди булуыннан, азык таба алу өчен шартлардан һ.б. торырга мөмкин.

6 нчы рәсемдә тиеннәрнең баш саны аз гына кимү стадиясендә. Соңгы унъеллыкта ул 2010 елда 4536 баштан 2020 елда 4094 башка кадәр кимегән.

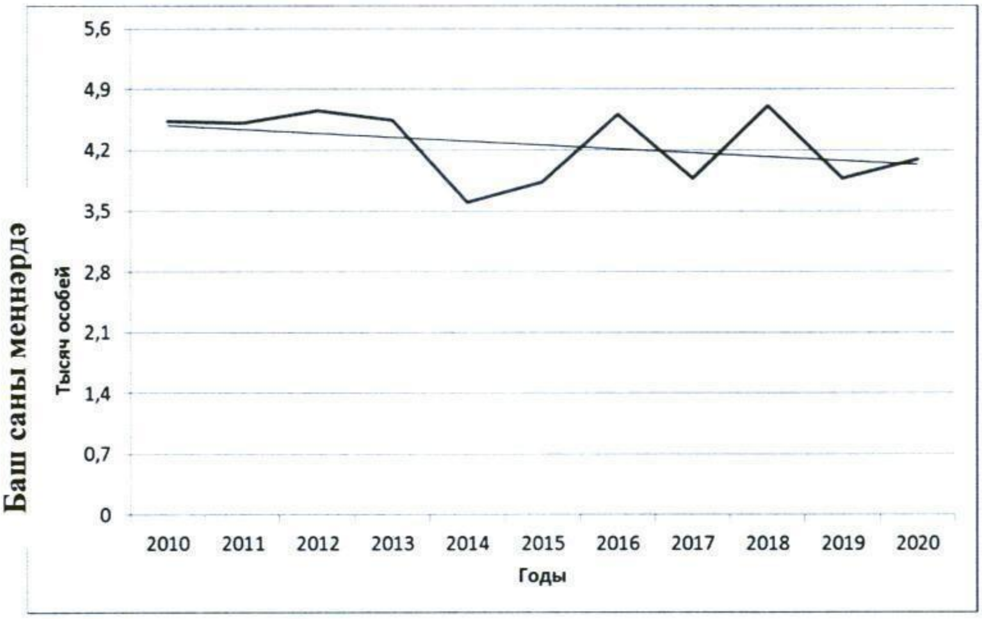

6 нчы рәсем. 2010–2020 елларда тиеннәрнең баш саны динамикасы.
Еллар

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында тиеннең баш саны 64 нче таблицада бирелгән.

64 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында тиеннең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	208	100	450	334	74	251	186	228	316	304	344
2	Азнакай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Аксубай	0	13	72	148	199	235	119	272	484	457	329
4	Актаныш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Алексеевск	0	0	0	0	0	0	0	95	82	0	39
6	Әлки	66	85	26	0	52	33	5	46	164	0	147
7	Әлмәт	0	0	0	0	0	144	0	0	0	80	0
8	Апас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Арча	163	228	173	240	320	615	102	493	628	418	408
10	Әтнә	0	0	0	39	0	90	21	16	54	29	61
11	Баулы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Балтач	322	374	402	123	252	246	81	0	269	0	106
13	Бөгелмә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	511	569	305	434	184	62	178	100	271	173	358
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	42	243	0	26	0	0	61	44	32	33	0
19	Зәй	156	156	139	49	31	52	20	0	41	81	41
20	Зеленодольск	595	916	670	546	184	268	193	102	256	139	228
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	622	459	617	321	300	344	215	183	204	155	139

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
24	Лаеш	31	60	70	168	0	0	0	0	0	0	0
25	Лениногорск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	376	712	613	789	300	642	1050	895	1001	761	737
27	Менделеевск	0	0	0	6	0	0	28	21	0	0	0
28	Минзәлә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29	Мөслим	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	103	69	69	39	31	26	0	0	0	0	0
31	Яңа Чишмә	15	15	15	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Нурлат	867	353	556	408	1055	206	1090	572	117	322	267
33	Питрәч	0	0	27	81	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	227	85	260	535	293	38	479	219	111	70	76
35	Саба	232	79	93	258	323	494	659	546	549	701	555
36	Сарман	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
37	Спас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	0	103	0	0	0	0	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	0	0	0	0	0	85	130	43	129	157	259
42	Чистай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
43	Ютазы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Ак куян.

Төрнең саны Идел буе федераль округы буенча кими. Республикада 2010–2020 елларда ак куянның саны шулай ук кимү стадиясендә булган.

Табигый биотопларны бозу, ягъни урман мәйданнарының азык һәм яклау шартларының начарлануына китерә торган кимүе, әлеге төрнең кимүенең төп сәбәпләреннән берсе булып тора. Шулай ук браконьерлык ак куянның санына да йогынты ясый. Республикада сан кимү сәбәпле, ул республиканың Кызыл китабына кертелгән.

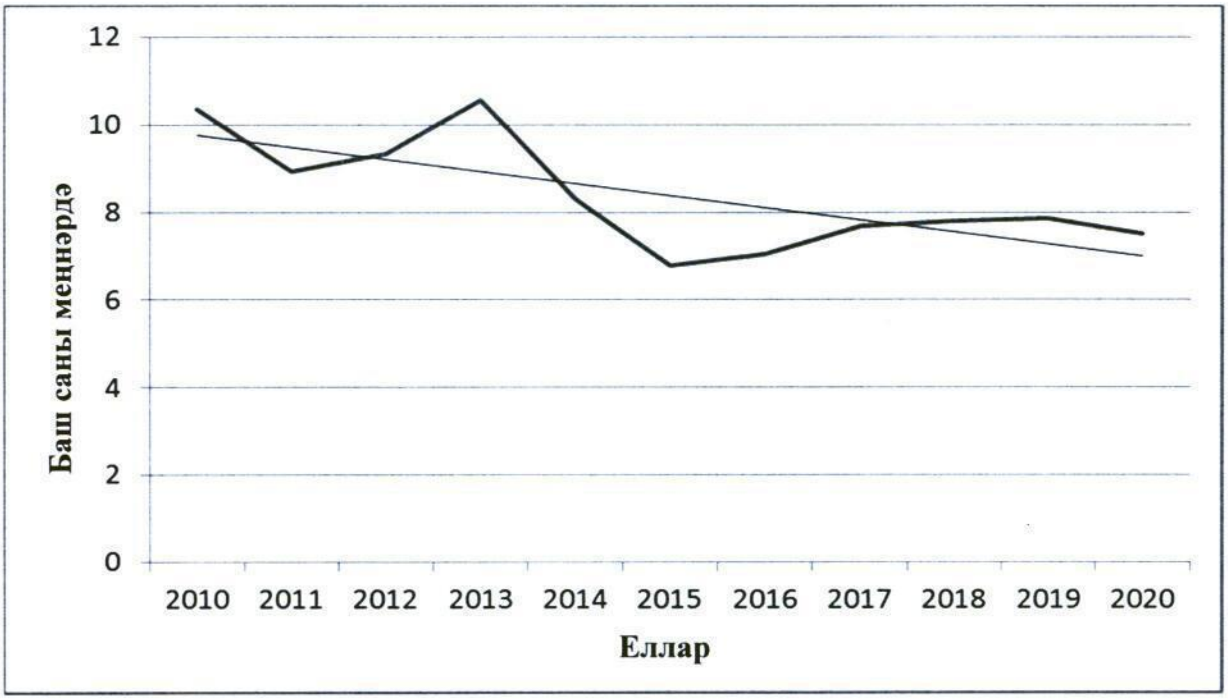

7 нче рәсем. 2010–2020 елларда ак куяннарның баш саны динамикасы.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында ак куянның баш саны 65 нче таблицада бирелгән.

65 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында ак куянның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	347	543	558	605	381	91	134	178	171	169	196
2	Азнакай	204	326	367	539	174	147	183	201	282	427	369
3	Аксубай	138	274	216	435	430	232	294	388	484	392	497
4	Актаныш	352	283	161	143	153	122	76	164	152	116	113
5	Алексеевск	125	133	226	395	141	0	13	0	0	0	36
6	Әлки	182	115	132	129	287	23	50	101	78	45	161
7	Әлмәт	609	654	561	590	660	772	704	581	611	517	452
8	Апас	45	16	5	11	12	29	0	16	9	0	18
9	Арча	75	68	83	135	110	165	47	163	122	182	147
10	Әтнә	0	23	20	30	25	12	10	7	20	5	11
11	Баулы	51	27	65	144	130	152	246	221	210	155	172
12	Балтач	79	64	72	69	60	36	38	0	50	27	21
13	Бөгелмә	106	209	115	193	131	246	193	170	161	118	131
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	20	12	0	22
15	Югары Ослан	0	0	0	0	26	58	24	6	10	8	2
16	Биектау	98	107	70	171	100	39	82	40	97	31	64
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	6	4	0	6
18	Алабуга	6	0	0	0	0	2	3	6	3	3	0
19	Зәй	578	478	523	679	680	763	488	548	571	388	553
20	Зеленодольск	269	259	340	197	111	164	94	70	97	106	110
21	Кайбыч	65	80	21	23	12	35	44	62	46	24	11
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	7	7	10	8	1
23	Кукмара	379	325	457	331	169	201	141	126	133	127	113

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
24	Лаеш	0	11	0	79	50	0	1	0	0	0	0
25	Лениногорск	1120	822	905	572	659	763	822	1123	962	1524	807
26	Мамадыш	739	756	947	794	20	383	688	618	654	626	598
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	2	3	0	0	40
28	Минзәлә	925	558	524	579	580	654	306	555	367	367	418
29	Мөслим	155	123	86	330	185	28	45	111	82	206	206
30	Түбән Кама	758	541	574	541	615	446	421	647	498	528	372
31	Яңа Чишмә	153	103	113	165	150	0	32	47	36	38	26
32	Нурлат	1038	503	898	844	896	335	928	784	904	804	801
33	Питрәч	9	27	38	38	0	7	2	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	437	357	332	541	50	250	321	262	192	157	326
35	Саба	141	145	87	112	130	170	166	129	241	231	219
36	Сарман	140	109	126	95	133	101	0	40	104	101	81
37	Спас	0	0	0	34	6	32	17	16	54	27	34
38	Тәтеш	88	11	32	0	0	0	0	0	0	25	0
39	Тукай	408	362	291	247	200	72	47	30	65	55	40
40	Теләче	3	49	5	0	38	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	336	277	173	411	571	191	323	192	217	307	259
42	Чистай	117	100	94	232	130	11	11	5	16	14	3
43	Ютазы	92	97	113	113	87	45	38	42	59	0	77

Соры куян.

Соры куянның баш санына мониторинг уздыру нигездә аларның кышкы маршрут вакытында исәбен алу мәгълүматларына таянып эшләнә.

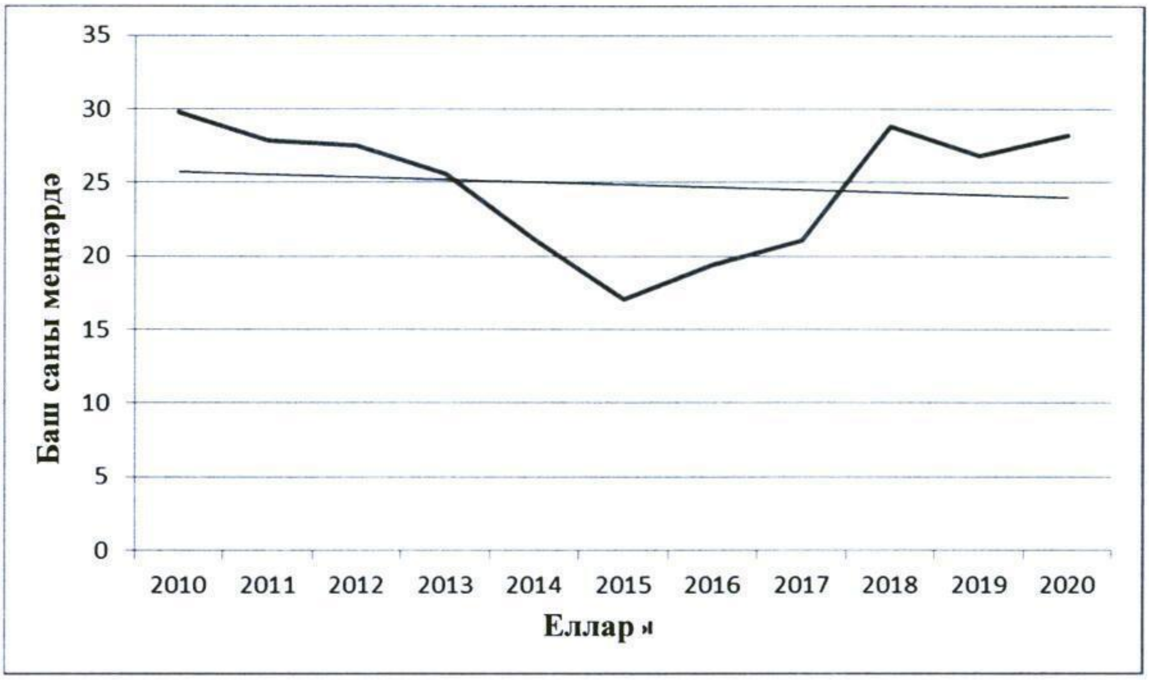

8 нче рәсем. 2020–2020 елларда соры куянның баш саны динамикасы.

Татарстан Республикасы территориясендә соры куян санының кимү тенденциясе сизелә. Бигрәк тә 2015 елда аның саны кимү күзәтелә. Санның сызыкча тренды (рәсем 8) бу тенденцияне раслый. Мөгаен, бу төр хайванның саны кимүе аның артык тоту белән бәйле. Шуңа күрә 2015–2016 еллар сезонында кайбер аучылык хуҗалыкларында соры куянга ауны яптылар.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында соры куянның баш саны 66 нчы таблицада бирелгән.

66 нчы таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында соры куянның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	368	309	479	440	472	97	147	163	132	158	146
2	Азнакай	1270	1350	785	821	766	465	308	326	401	1161	936
3	Аксубай	602	751	643	489	380	406	332	761	597	674	638
4	Актаныш	1029	732	755	327	592	641	363	735	271	1115	1145
5	ўлексеевск	977	917	1142	820	566	456	616	776	1443	964	743
6	Әлки	550	803	572	490	407	532	6	162	956	385	438
7	Әлмәт	890	1010	963	750	838	820	1019	1005	1020	995	883
8	Апас	627	404	225	350	400	379	637	441	874	480	651
9	Арча	968	1056	1106	789	634	633	677	998	1049	1016	970
10	Әтнә	0	430	199	310	239	323	321	211	213	295	347
11	Баулы	376	456	633	439	300	172	325	386	490	359	464
12	Балтач	517	555	240	474	634	103	16	0	458	80	345
13	Бөгелмә	372	452	462	507	310	353	397	477	607	445	567
14	Буа	1079	980	1227	913	850	923	976	675	1337	938	993
15	Югары Ослан	409	284	224	294	393	314	829	232	573	381	424
16	Биектау	1022	839	527	601	480	216	639	420	416	604	661
17	Чүпрәле	1012	628	628	613	552	779	692	478	949	882	931
18	Алабуга	607	529	594	571	570	305	601	630	315	408	324
19	Зәй	954	909	969	861	865	563	992	1181	1361	1338	1445
20	Зеленодольск	622	534	524	437	480	254	560	301	558	495	468
21	Кайбыч	350	360	306	308	308	288	306	411	384	374	460
22	Кама Тамагы	432	390	404	473	340	183	310	300	741	493	517
23	Кукмара	457	549	651	474	350	38	39	35	59	43	50

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
24	Лаеш	403	569	486	1333	880	588	591	665	678	727	695
25	Лениногорск	1127	1120	1168	668	715	733	609	630	787	757	861
26	Мамадыш	896	1281	1129	709	20	447	759	646	1073	784	721
27	Менделеевск	223	180	177	258	306	200	370	337	331	0	232
28	Минзәлә	1355	596	1553	1300	1289	452	613	950	832	754	627
29	Мөслим	538	488	488	741	770	286	253	177	251	514	540
30	Түбән Кама	766	703	682	722	974	635	767	779	589	770	576
31	Яңа Чишмә	882	569	330	632	630	503	666	697	527	690	445
32	Нурлат	433	294	650	453	420	197	441	499	1039	990	998
33	Питрәч	559	535	468	734	50	157	292	315	346	249	313
34	Балык Бистәсе	888	900	940	542	147	424	359	482	701	450	1268
35	Саба	394	242	231	257	230	523	403	593	1248	1130	1196
36	Сарман	959	823	660	537	418	552	0	795	681	705	614
37	Спас	856	807	655	409	353	458	404	668	1102	981	949
38	Тәтеш	801	754	699	706	411	581	562	684	1102	798	790
39	Тукай	940	531	727	570	500	509	145	352	428	687	809
40	Теләче	385	298	210	219	158	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	329	290	179	526	307	119	250	135	833	898	1049
42	Чистай	1227	1277	1371	1376	600	282	713	439	874	836	654
43	Ютазы	321	419	412	315	255	202	119	126	155	0	351

Дала төлкесе.

Дала төлкесенең баш санын исәпкә алу аларның кышкы маршрут вакытында исәбен алу мәгълүматларына таянып башкарыла.

Дала төлкесенең таралуына климат шартлары бик нык тәэсир итә. Дала төлкесе йомшак карда бата һәм 15-20 см биеклектәге кар капламында авырлык белән хәрәкәт итә. Азык аз булган елларда төр акрын үрчи һәм еш кына массакүләм авырулар башлана.

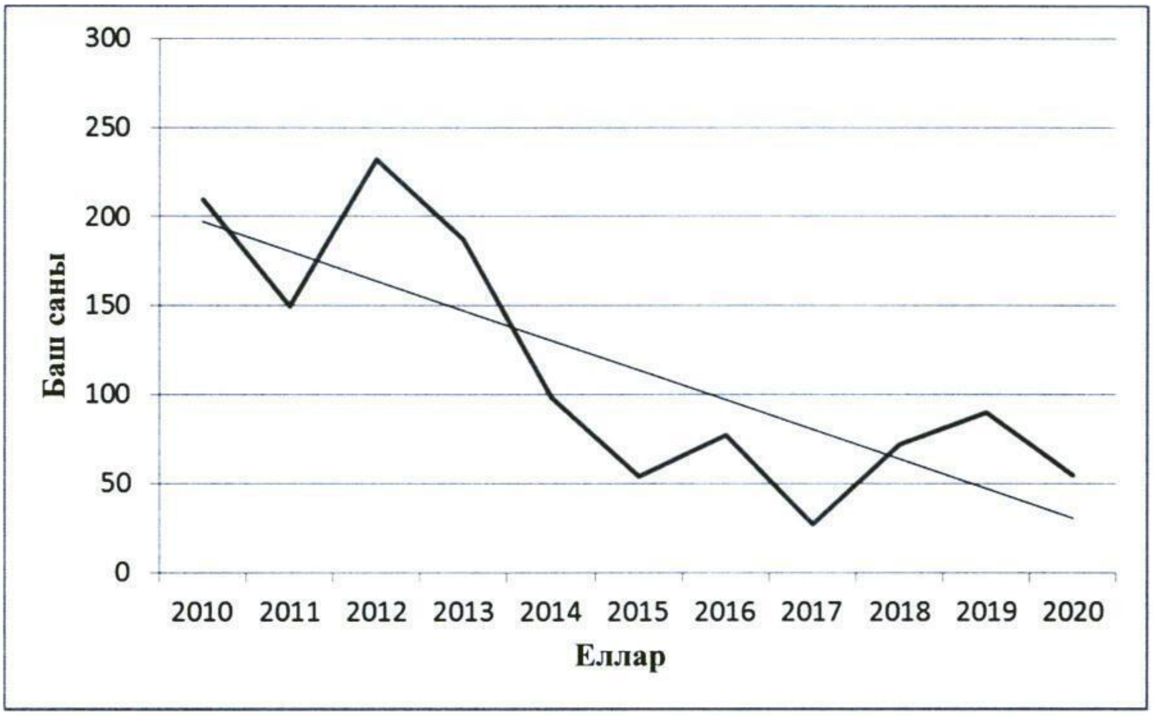

9 нчы рәсем. 2010–2020 елларда Татарстан Республикасында дала төлкесе баш санының динамикасы.

Исәпкә алу эшләре материалларын анализлау шуны күрсәтә, 2010–2020 елларда дала төлкесенең баш саны кими бара. 2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында дала төлкесенең баш саны 67 нче таблицада бирелгән.

67 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында дала төлкесенең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Азнакай	102	39	68	62	38	23	0	8	12	67	14
3	Аксубай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Актаныш	0	0	0	10	29	0	3	7	17	6	10
5	Алексеевск	0	0	0	0	0	0	4	0	0	1	1
6	Әлки	0	0	0	0	4	14	0	0	8	0	0
7	Әлмәт	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Апас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Арча	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Әтнә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Баулы	15	4	15	0	0	0	8	3	0	1	3
12	Балтач	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Бөгелмә	0	0	4	0	0	0	10	4	0	1	3
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20	Зеленодольск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24	Лаеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	0	13	22	1	11	0	0	0	0	0	0
29	Мөслим	3	0	11	35	2	0	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	0	0	0	0	0	0	7	0	0	0	0
31	Яңа Чишмә	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	1
32	Нурлат	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
35	Саба	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	0	0	0	3	0	0	0	0	3	0	0
37	Спас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	94	112	74	8	17	35	2	27	12	16
40	Теләче	90	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
42	Чистай	0	0	0	0	0	0	4	0	0	2	2
43	Ютазы	0	0	0	2	6	0	0	3	5	0	5

Урман сусары.

Урман сусары баш санын исәпкә алу өчен аларны кышкы маршрут вакытында исәпкә алу методы кулланыла. Бу методны кулланганда әлеге төрнең санын тулысынча исәпкә алу мөмкин түгел, чөнки сусарлар агач башыннан йөри.

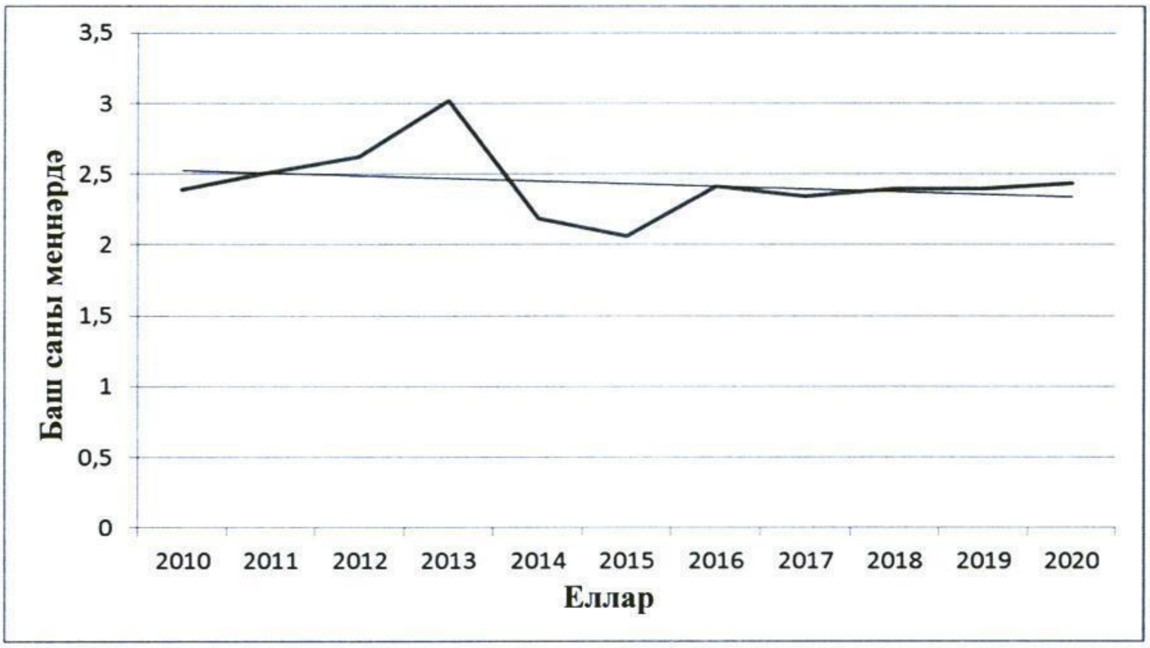

10 нчы рәсем. 2010–2020 елларда сусарлар баш санының динамикасы.

Исәпкә алу материалларын анализлау шуны күрсәтә: сусарның баш саны тотрыклы.

Төрнең баш санының тотрыклы булуына һәм аларның таралуына тәэсир итүче факторлар булып төп азык базасының торышы һәм һава торышының азык базасына йогынтысы тора: начар һава шартлары хайваннарның азык запаслары һәм үсемлек азыклары кимүгә китерә. Әлеге төрнең төп яшәү урыны булып торган урман массивларының торышы да мөһим роль уйный.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында сусарларның баш саны 68 нче таблицада бирелгән.

68 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында сусарларның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	51	49	104	112	93	50	69	79	87	71	64
2	Азнакай	86	83	63	85	31	35	28	28	29	103	69
3	Аксубай	36	69	63	129	72	42	38	66	75	73	66
4	Актаныш	7	15	45	40	43	25	15	33	16	19	17
5	Алексеевск	135	128	136	172	88	84	87	88	68	70	58
6	Әлки	78	98	100	75	55	16	4	44	106	42	91
7	Әлмәт	137	101	120	104	101	102	104	104	112	74	59
8	Апас	26	15	9	16	29	25	31	33	46	16	25
9	Арча	42	41	36	73	52	76	29	39	59	44	45
10	Әтнә	0	7	7	16	8	10	6	4	6	3	2
11	Баулы	45	40	51	47	26	7	88	89	83	90	85
12	Балтач	11	16	17	38	19	8	23	0	23	3	11
13	Бөгелмә	39	68	47	63	29	19	69	68	64	69	66
14	Буа	11	39	35	26	25	24	40	43	59	20	32
15	Югары Ослан	25	24	14	5	20	54	36	22	39	34	23
16	Биектау	81	72	63	79	52	1	51	23	35	19	10
17	Чүпрәле	0	0	0	11	9	6	11	13	17	32	15
18	Алабуга	9	63	62	73	26	20	43	50	34	30	26
19	Зәй	100	77	86	94	95	175	148	132	67	60	88
20	Зеленодольск	61	89	101	88	56	63	61	47	61	55	65
21	Кайбыч	42	34	38	33	28	43	51	47	45	54	67
22	Кама Тамагы	10	11	15	27	22	16	11	23	39	33	23
23	Кукмара	56	47	73	75	66	32	37	19	34	25	26
24	Лаеш	30	42	36	129	70	45	65	39	40	28	27

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	58	45	39	52	98	82	159	111	144	234	164
26	Мамадыш	124	140	149	155	15	152	180	95	163	126	138
27	Менделеевск	19	15	11	20	13	14	19	23	27	0	24
28	Минзәлә	44	26	69	111	55	68	74	68	83	96	79
29	Мөслим	27	34	26	94	45	39	42	44	27	38	82
30	Түбән Кама	183	150	143	75	122	159	117	149	81	86	59
31	Яңа Чишмә	80	70	68	69	65	18	9	11	5	7	6
32	Нурлат	203	163	160	216	227	66	174	157	172	200	182
33	Питрәч	41	41	40	42	25	13	31	17	18	31	28
34	Балык Бистәсе	97	197	178	109	66	54	118	110	65	66	140
35	Саба	50	27	23	45	66	98	122	105	107	100	111
36	Сарман	25	31	14	31	43	12	0	43	47	58	49
37	Спас	34	49	54	61	22	24	35	21	35	43	44
38	Тәтеш	48	51	63	72	44	61	53	64	39	35	50
39	Тукай	61	76	121	81	10	76	16	21	14	20	8
40	Теләче	26	16	16	2	9	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	47	57	51	37	55	52	42	52	78	99	92
42	Чистай	88	88	67	120	78	90	71	114	44	88	104
43	Ютазы	14	13	8	18	10	10	6	6	6	0	15

Төлке.

Төрнең баш саны аның кышкы маршрут вакытында исәбен алу методы ярдәмендә шактый төгәл билгеләнә.

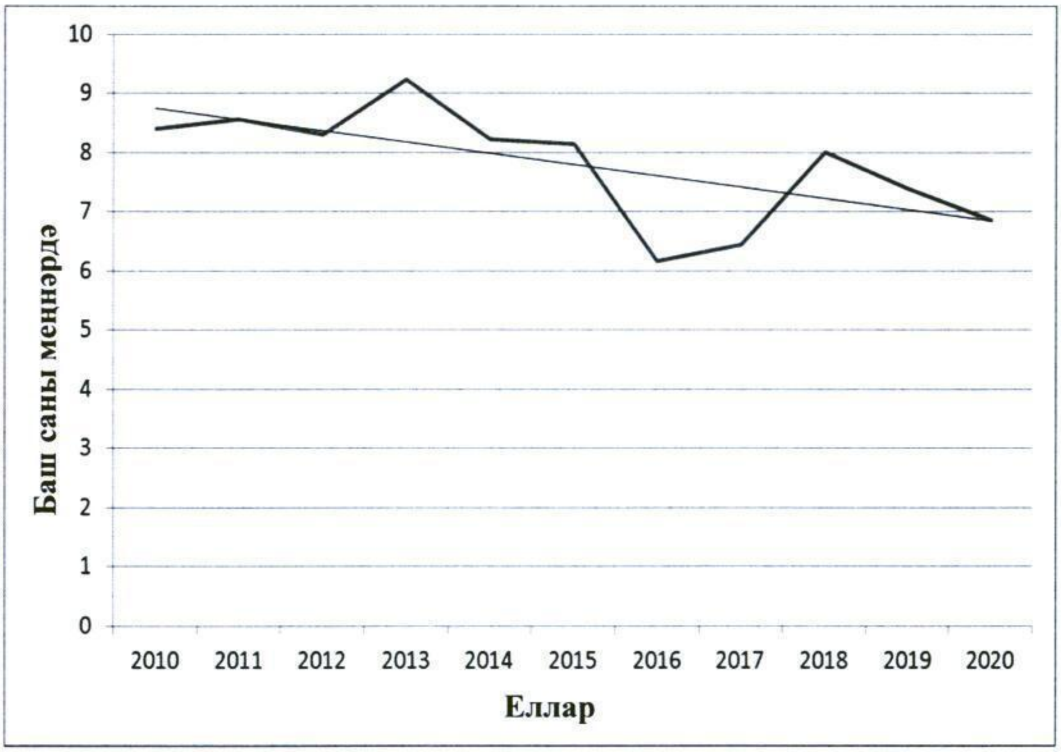

11 нче рәсем. 2010–2020 елларда төлкеләр баш санының динамикасы.

Төлкеләрнең баш саны соңгы ун ел эчендә 6,4 меңнән алып 9,2 мең тирәсе.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында төлкеләрнең баш саны 69 нчы таблицада бирелгән.

69 нчы таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында төлкеләрнең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	103	112	142	167	149	52	89	112	118	114	109
2	Азнакай	304	329	199	255	357	165	164	141	112	216	130
3	Аксубай	165	175	154	277	155	165	127	163	244	200	258
4	Актаныш	265	340	373	378	354	581	256	197	292	385	394
5	Алексеевск	458	348	388	377	307	324	131	468	574	435	315
6	Әлки	156	513	395	210	216	572	8	47	285	229	313
7	Әлмәт	366	275	270	175	259	197	188	126	159	146	143
8	Апас	71	76	72	95	71	76	165	212	267	169	139
9	Арча	171	185	165	208	101	74	145	131	113	123	130
10	Әтнә	0	92	93	92	91	52	66	60	50	55	57
11	Баулы	273	189	250	204	215	106	147	108	83	108	137
12	Балтач	100	136	196	124	101	24	10	0	191	83	107
13	Бөгелмә	261	172	145	237	221	196	167	126	99	126	156
14	Буа	135	162	175	261	202	265	251	320	404	252	210
15	Югары Ослан	40	47	46	153	350	282	214	90	137	131	123
16	Биектау	236	215	145	217	263	78	143	135	113	140	147
17	Чүпрәле	100	66	100	175	105	392	173	219	277	226	168
18	Алабуга	196	209	191	267	212	84	97	109	90	117	119
19	Зәй	190	263	223	256	250	210	229	263	335	364	317
20	Зеленодольск	316	333	317	181	263	174	142	210	223	206	153
21	Кайбыч	61	48	41	87	70	53	32	41	37	41	52
22	Кама Тамагы	40	42	60	103	101	32	78	114	172	162	149
23	Кукмара	166	260	340	139	185	28	10	15	17	14	13
24	Лаеш	157	240	145	361	208	212	162	97	115	152	131

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	361	273	282	206	347	453	375	329	376	373	242
26	Мамадыш	339	309	317	232	10	190	122	149	182	160	126
27	Менделеевск	152	100	94	115	129	101	58	58	110	0	73
28	Минзәлә	199	105	195	404	165	112	172	153	150	146	154
29	Мөслим	121	189	122	237	149	97	83	24	32	46	26
30	Түбән Кама	100	123	107	212	244	179	244	281	243	321	189
31	Яңа Чишмә	290	281	191	323	329	336	189	226	188	204	141
32	Нурлат	346	201	357	280	265	143	308	180	263	222	234
33	Питрәч	235	198	204	203	53	102	79	74	71	78	88
34	Балык Бистәсе	182	194	242	172	189	197	137	197	164	165	247
35	Саба	96	166	110	175	176	365	279	172	263	201	185
36	Сарман	279	274	241	183	129	284	0	292	267	236	226
37	Спас	364	327	282	274	309	358	288	179	419	358	358
38	Тәтеш	135	131	102	155	162	189	166	219	263	227	178
39	Тукай	309	365	337	199	157	270	148	146	146	158	111
40	Теләче	65	125	193	111	87	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	53	70	78	162	114	81	106	68	89	93	115
42	Чистай	390	257	191	506	287	278	149	143	226	207	145
43	Ютазы	53	46	36	90	118	27	59	51	41	0	47

Себер бурсыгы.

Татарстан Республикасында себер бурсыкларының баш санын исәпкә алуның төп методы булып аларның кышкы маршрут вакытында исәбен алу санала. Ләкин себер бурсыгының баш саны аз булганлыктан һәм алар территория буенча тигез таралып яшәмәгәнгә күрә, кышкы маршрут вакытында алынган мәгълүмат бәлки бик төгәл дә булмаска мөмкин.

Себер бурсыгының баш санына йогынты ясый торган мөһим факторларның берсе: кыш ахырында – яз башында буаз хайваннарга һәм яшь җәнлекләргә азык җитмәү.

Себер бурсыгының дошманнары булып бүре, аю, селәүсен тора. Ерткычлар һөҗүменнән, нигездә, яшь җәнлекләр вафат була. Бүреләр һөҗүм итеп, себер бурсыкларының 2% вафат булуы турында мәгълүмат бар.

Татарстан Республикасы территориясендә ел саен себер бурсыгы бары тик берике тапкыр гына очрый.

Көзәннәр (кара һәм ачык төстәге).

Көзәннәрнең баш санын билгеләү өчен нигездә аларның кышкы маршруты вакытында исәбен алу методын кулланалар. Эзләре буенча кара һәм ачык төстәге көзәннәр бер-берсеннән аерылмый, шуңа күрә түбәндә бу ике төрнең гомуми саны бирелә. Кайбер шартлар аркасында (каты карда эзләр начар күренә, каты салкыннарда эз активлыгы кими) кышкы маршрут вакытында көзәннәрнең санын алуда төгәлсезлек китәргә мөмкин булуга да карамастан, бу метод белән алынган нәтиҗәләр реаль нәтиҗәләргә якын булырга мөмкин.

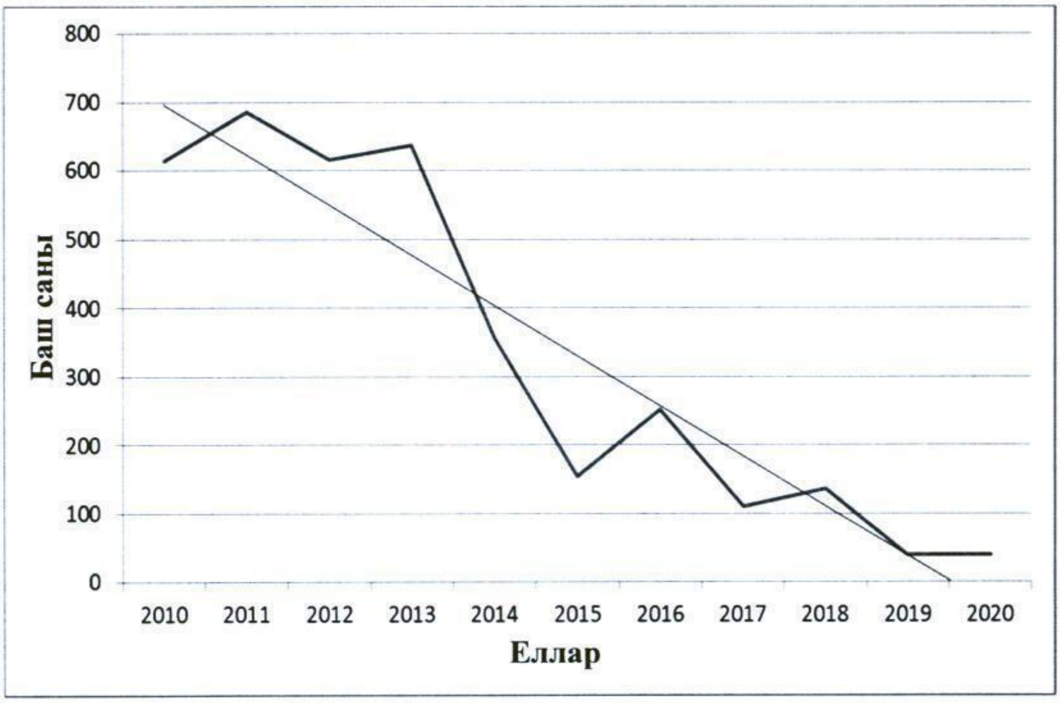

12 нче рәсем. 2010–2020 елларда көзәннәр баш санының динамикасы.

Соңгы 10 ел эчендә яз көне уртача баш саны 330 тирәсе. Көзәннәрнең баш саны кискен кимүгә бара. Шулай итеп, аларның баш саны 2010 елда 614 баштан 2020 елда 39 башка кадәр кимеде.

Кара һәм ачык төстәге көзәннәрнең яшәү урыннары төрле булганга күрә, аларның баш саны үзгәрүнең сәбәпләре дә төрле.

Урман көзәненең баш саны үзгәрү, гадәттә, азык табу өчен шартларның үзгәрүе белән, ә шулай ук конкурентлар саны арту (чәшке, ас, төлке, янутсыман эт, карчыга, ябалак, кара елан) белән бәйле. Урман көзәне йогышлы һәм паразитар авырулар белән бик еш авырый.

Дала көзәненең баш саны кимүнең төп сәбәпләре – ачлыктан һәм авырулардан һәлак булу, шулай ук ояларын кар суы басу, конкурентларның саны арту. Йогышлы авырулардан дала көзәне кимерүчеләр чумасы, туляремиягә һәм этләр чумасына аз бирешә. Суалчан инвазияләре таралган.

2010-2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында көзәннәрнең баш саны 70 нче таблицада бирелгән.

70 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында көзәннәрнең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	0	0	0	0	0	9	15	11	15	7	6
2	Азнакай	0	238	19	24	0	0	0	0	0	0	0
3	Аксубай	31	0	11	18	5	0	3	0	0	0	0
4	Актаныш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Алексеевск	68	50	6	4	0	0	10	0	0	0	0
6	Әлки	84	22	35	38	15	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	89	59	117	88	76	44	40	33	29	23	22
8	Апас	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0
9	Арча	4	10	5	3	0	0	4	0	0	0	0
10	Әтнә	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0
11	Баулы	17	0	41	25	0	0	0	2	0	0	0
12	Балтач	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
13	Бөгелмә	5	0	0	28	0	0	0	2	0	0	0
14	Буа	3	14	19	8	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0	16	5	3	1	2
16	Биектау	0	0	0	12	0	0	8	0	0	0	0
17	Чүпрәле	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	5	20	14	0	0	0	0	0	0	0	0
20	Зеленодольск	4	0	4	9	0	0	6	1	1	0	1
21	Кайбыч	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	5	5	3	1	1
23	Кукмара	0	0	13	7	2	0	0	0	0	0	0
24	Лаеш	0	4	0	5	3	0	0	0	0	0	0

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	62	18	19	47	23	23	100	26	82	4	0
26	Мамадыш	11	21	19	10	0	0	0	0	0	0	0
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	0	4	0	47	22	0	4	0	0	0	0
29	Мөслим	0	0	0	5	20	0	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	6	11	10	0	1	0	3	3	0	0	0
31	Яңа Чишмә	5	6	0	4	3	0	2	3	0	0	0
32	Нурлат	31	10	0	10	10	0	5	0	0	0	0
33	Питрәч	12	9	21	5	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	0	0	18	7	3	7	0	5	3	0	3
35	Саба	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	0	0	0	4	38	0	0	0	0	0	0
37	Спас	99	60	217	159	108	45	9	15	0	4	4
38	Тәтеш	0	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	21	53	16	4	21	21	0	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	14	12	4	37	4	5	2	0	0	0	0
42	Чистай	21	28	0	4	0	0	12	0	0	0	0
43	Ютазы	15	27	8	10	0	0	0	0	0	0	0

Бүре.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында бүренең баш саны шактый үзгәрешләргә дучар булды.

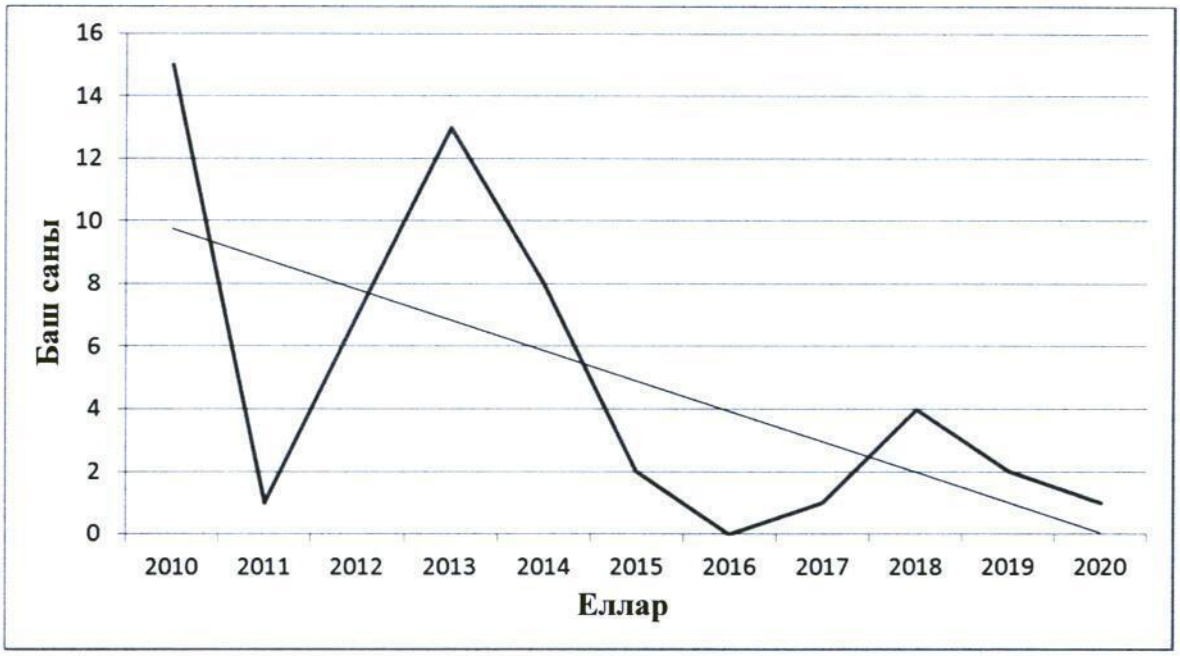

13 нче рәсем. 2010–2020 елларда бүренең баш саны динамикасы.

Бүренең баш санын исәпкә алу күрсәткечләренең туры сызык рәвешендә бирелгән тренды, гомумән, төбәк буенча аның баш саны кимүен күрсәтә. Ләкин шул ук вакытта, бүренең кышкы маршруты вакытында баш саны исәбен алу күрсәткечләренең кимрәк булу мөмкинлеген һәм бүренең тиз хәрәкәтләнүчән хайван икәнлеген күз алдында тотарга кирәк

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында бүреләрнең баш саны 71 нче таблицада бирелгән.

71 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында бүреләрнең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Азнакай	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Аксубай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Актаныш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Алексеевск	0	0	4	1	0	0	0	0	0	0	0
6	Әлки	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Апас	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
9	Арча	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Әтнә	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
11	Баулы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Балтач	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Бөгелмә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0
16	Биектау	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20	Зеленодольск	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0
21	Кайбыч	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
23	Кукмара	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
24	Лаеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
25	Лениногорск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29	Мөслим	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
31	Яңа Чишмә	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0
32	Нурлат	5	0	3	4	5	0	0	0	0	0	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
35	Саба	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
37	Спас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
42	Чистай	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
43	Ютазы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Бурсык.

Татарстан Республикасында 2014–2019 елларда бурсыкның баш саны буенча мәгълүмат 72 нче таблицада бирелгән.

72 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында бурсыкның баш саны

Ел	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Баш саны	2598	2889	2826	3122	3529	3318

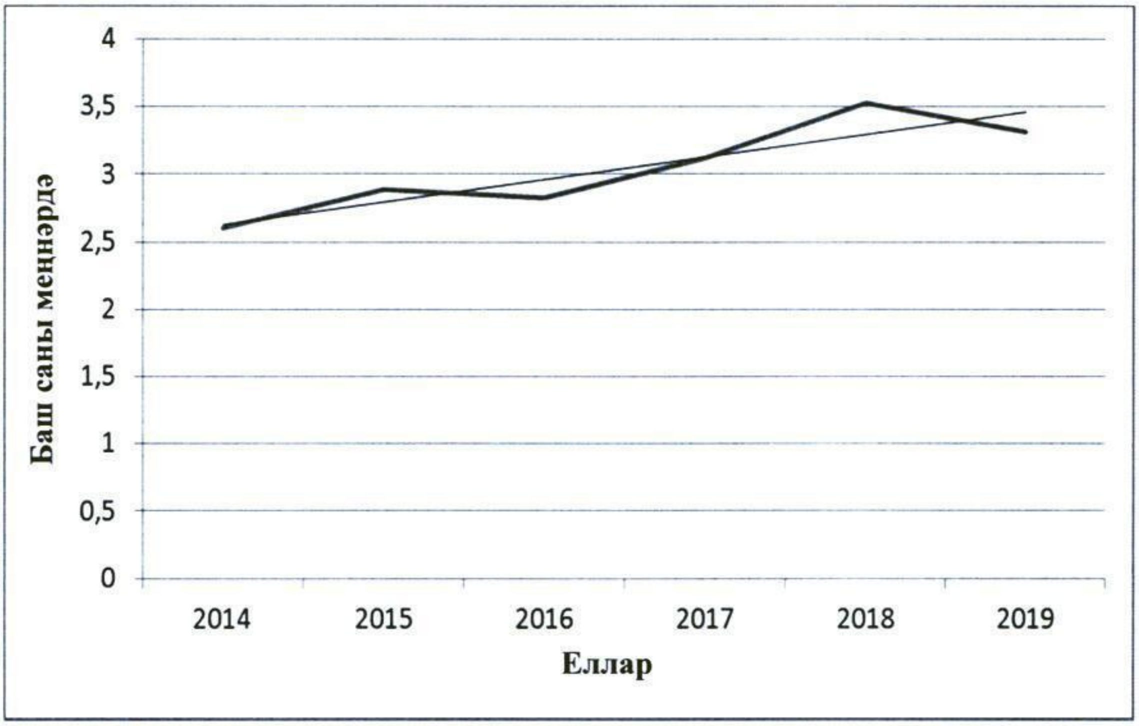

14 нче рәсем. 2014–2019 елларда бурсыкның баш саны динамикасы.

Шулай итеп, республика территориясендә бурсыкның баш саны, еллар буенча аз гына үзгәрешләр белән, тотрыклы дип санарга кирәк.

Бурсыкның баш санына йогынты ясаучы төп факторлар:

ерткычлар: аю, бүре, селәүсен, себер бурсыгы, кыргый этләр. П.К. Горшковның тикшеренүләре күрсәткәнчә, Татарстан Республикасында бурсыкларга кабан дуңгызы ягыннан да негатив йогынты барлыгы ачыкланды: азык өчен конкурентлык, хайванның ояларын яки үзен юк итү (Горшков, 1997);

табигый (климат, азык, конкурентлар һ.б.) һәм антропоген факторлар: турыдан-туры юк итү, оя ясау урыннарын бетерү, әлеге төр өчен яшәү урыны булып торучы табигый ландшафтларны үзгәртү (Гептнер һ.б., 1967; Горшков, 1997).

Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында 2014-2019 елларга бурсыкларның баш саны 73 нче таблицада бирелгән.

73 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында бурсыкларның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Әгерҗе	204	242	265	306	415	314
2	Азнакай	136	267	122	95	98	181
3	Аксубай	50	79	111	120	110	137
4	Актаныш	40	34	56	81	88	57
5	Алексеевск	49	55	112	73	117	111
6	Әлки	27	30	51	61	69	47
7	Әлмәт	121	111	170	118	144	187
8	Апас	25	26	35	7	4	10
9	Арча	43	22	40	23	27	48
10	Әтнә	15	11	4	7	8	0
11	Баулы	5	0	30	72	44	98
12	Балтач	25	51	59	45	42	10
13	Бөгелмә	50	64	74	85	93	94
14	Буа	51	36	25	34	33	29
15	Югары Ослан	38	53	60	85	108	78
16	Биектау	27	25	7	79	79	48
17	Чүпрәле	0	0	2	4	4	15
18	Алабуга	32	62	46	63	59	69
19	Зәй	184	215	207	220	242	223
20	Зеленодольск	45	21	21	28	28	32
21	Кайбыч	32	31	30	34	29	23
22	Кама Тамагы	62	59	31	66	93	107
23	Кукмара	24	4	20	18	19	16
24	Лаеш	25	27	32	27	28	24
25	Лениногорск	65	66	80	90	78	89
26	Мамадыш	104	146	112	101	114	135
27	Менделеевск	32	18	9	15	6	0
28	Минзәлә	138	150	164	160	219	201
29	Мөслим	279	303	166	200	213	143
30	Түбән Кама	63	76	55	77	89	79
31	Яңа Чишмә	36	24	12	18	31	56
32	Нурлат	45	132	106	94	88	85
33	Питрәч	60	49	63	66	85	69
34	Балык Бистәсе	80	56	66	62	66	76
35	Саба	50	81	17	23	19	43
36	Сарман	64	0	90	103	111	90
37	Спас	42	58	32	71	83	74

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
38	Тәтеш	29	44	35	44	66	41
39	Тукай	16	21	26	44	48	0
40	Теләче	96	0	30	31	33	25
41	Чирмешән	39	88	108	103	116	82
42	Чистай	23	28	20	43	54	37
43	Ютазы	27	24	25	26	29	35

Янутсыман эт.

Янутсыман эт турында булган мәгълүматлар түбәктә анын баш саны кимү күрсәтә.

74 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында янутсыман этнең баш саны

Ел	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Баш саны	900	543	473	599	656	519

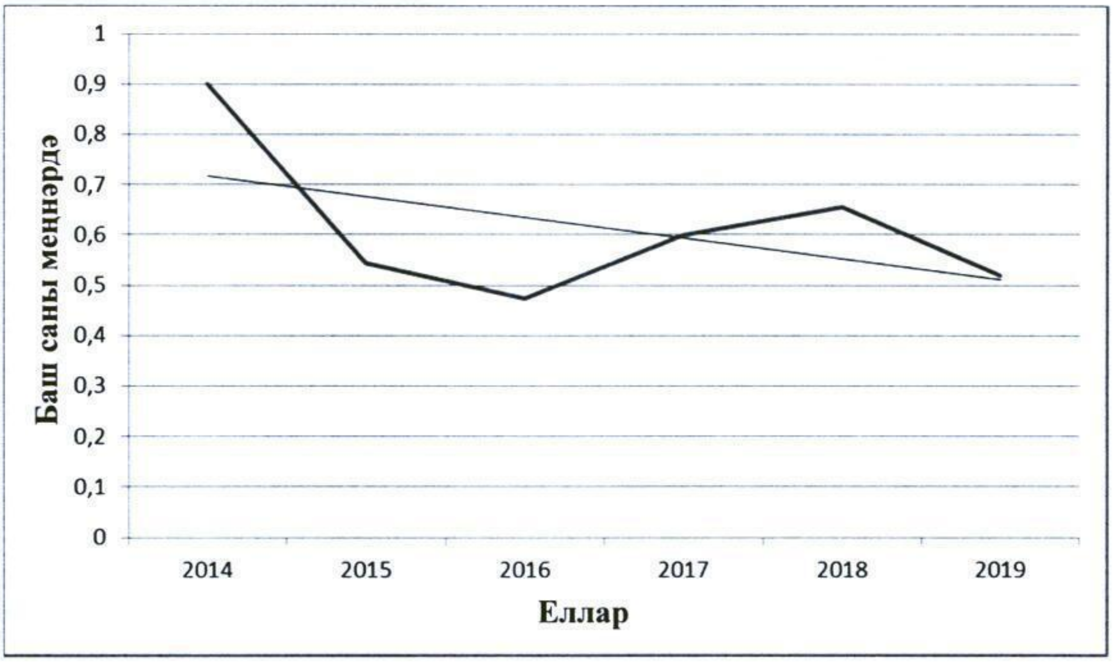

15 нче рәсем. 2014–2019 елларда янутсыман этнең баш саны динамикасы.

Янутсыман этнең таралуына начар йогынты ясаучы мөһим факторлар:

кар капламының биеклеге (50 см кар капламы аның өчен бик начар);

аулау (озын йонлы кыйммәтле мехларга сорау төшкәнгә күрә, ау кимеде);

дошманнар: бүре, кыргый этләр, төлке, сирәгрәк кенә аю, селәүсен, көндез һәм төнлә ауга чыгучы ерткыч кошлар;

ташкыннар (язгы, җәйге һәм көзге).

Аның баш санына яңгырлы, бер катыра, бер җебетә торган озын көз, салкын яисә артык җылы һәм җепшек кыш тискәре йогынты ясый.

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында янутсыман этнең баш саны 75 нче таблицада бирелгән.

75 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында янутсыман этләрнең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Әгерҗе	25	0	0	0	0	0
2	Азнакай	18	0	18	0	0	0
3	Аксубай	30	58	55	35	59	58
4	Актаныш	109	0	21	56	69	90
5	Алексеевск	20	0	0	39	34	51
6	Әлки	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	0	0	0	0	0	0
8	Апас	0	0	0	0	0	0
9	Арча	6	7	10	8	3	4
10	Әтнә	0	0	7	3	2	0
11	Баулы	0	0	0	0	0	0
12	Балтач	1	2	0	0	0	0
13	Бөгелмә	0	22	0	0	0	0
14	Буа	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	0	0	0	0	0	0
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	0	0	0	0	4	0
19	Зәй	47	49	41	48	31	13
20	Зеленодольск	15	14	2	7	9	8
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	0	0	0	0	0	0
24	Лаеш	44	46	46	39	43	24
25	Лениногорск	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	18	0	0	0	2	0
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	213	32	84	108	126	154
29	Мөслим	26	0	17	17	39	0
30	Түбән Кама	95	132	84	111	84	10
31	Яңа Чишмә	0	0	0	0	0	0
32	Нурлат	0	21	0	0	0	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	83	46	24	16	17	14

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
35	Саба	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	0	0	0	0	0	0
37	Спас	117	96	37	82	99	87
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	6	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	12	0	15	13	16	0
42	Чистай	21	12	12	17	19	6
43	Ютазы	0	0	0	0	0	0

Су күсесе.

Су күсесенең баш санын исәпкә алуның төп методы – аларның ояларын санау. Су күсесенең баш саны үзгәрүгә йогынты ясаучы төп фактор – су режимы, беренче чиратта, ул яши торган җирләрдә суның сезонга бәйле рәвештә күтелмәгән яки күп еллар дәвамында кимүе.

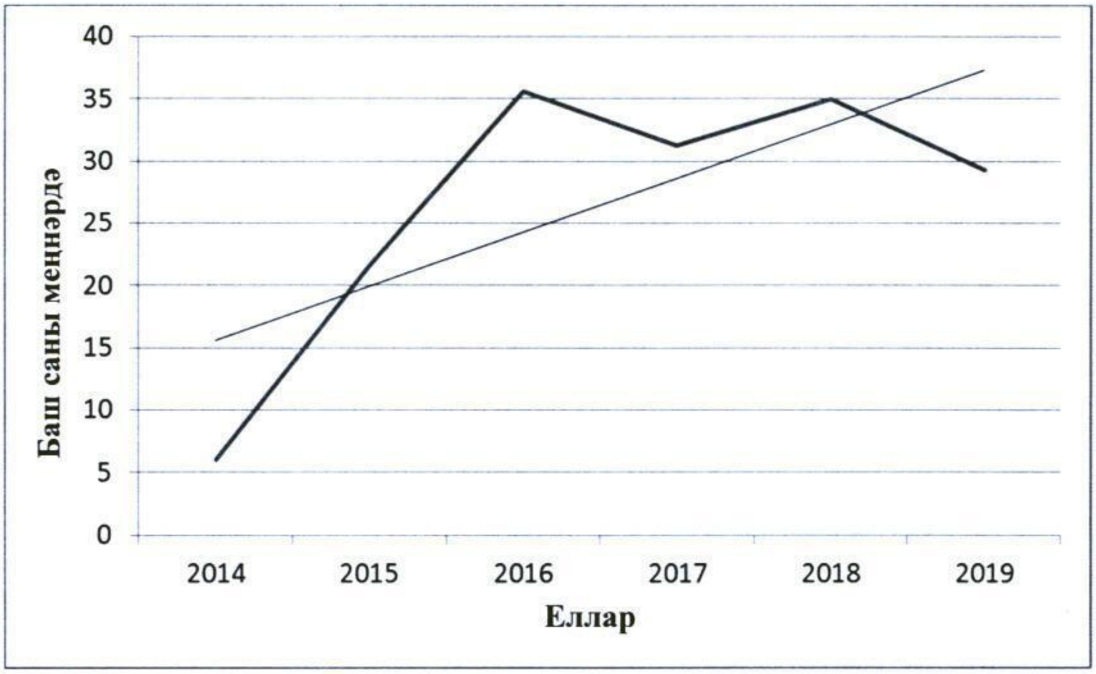

16 нчы рәсем. 2014–2019 елларда су күселәре баш санының динамикасы.

Татарстан Республикасы территориясендә сү күселәренең баш саны үсә бара.

Су күсесенең баш санына йогынты ясый торган конкрет факторларны бер төрле генә бәяләү мөмкин түгел, чөнки алар республикабызның төрле районнарында төрлечә.

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында су күселәренең баш саны буенча булган мәгълүматлар 76 нчы таблицада бирелгән.

76 нчы таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында су күселәренең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Әгерҗе	261	1975	2130	1853	1774	1200
2	Азнакай	413	705	1653	1062	1109	475
3	Аксубай	70	411	767	806	751	617
4	Актаныш	154	0	1456	3352	1612	1128
5	Алексеевск	120	195	696	565	290	1174
6	Әлки	36	66	414	1129	1169	1383
7	Әлмәт	175	1061	1765	691	1374	1202
8	Апас	143	468	367	405	336	355
9	Арча	106	542	903	612	776	801
10	Әтнә	117	0	392	356	344	140
11	Баулы	0	0	251	345	277	549
12	Балтач	91	533	768	821	1362	1206
13	Бөгелмә	138	327	378	574	548	586
14	Буа	474	2135	2530	645	705	1890
15	Югары Ослан	78	243	396	43	580	343
16	Биектау	63	385	16	8	0	64
17	Чүпрәле	0	200	315	388	626	665
18	Алабуга	54	1113	999	1021	1015	828
19	Зәй	215	929	1192	1134	975	790
20	Зеленодольск	196	341	901	1065	1498	1399
21	Кайбыч	107	553	616	672	602	553
22	Кама Тамагы	63	102	76	149	128	73
23	Кукмара	77	104	331	165	282	220
24	Лаеш	292	683	524	505	641	637
25	Лениногорск	12	80	83	115	109	107
26	Мамадыш	249	419	1554	1803	2308	1037
27	Менделеевск	68	210	200	227	173	207
28	Минзәлә	315	0	1918	2391	2422	2499
29	Мөслим	76	647	809	648	583	601
30	Түбән Кама	362	1837	1828	1515	2870	583
31	Яңа Чишмә	53	0	324	0	0	115
32	Нурлат	63	495	416	297	360	323
33	Питрәч	160	550	525	441	489	676
34	Балык Бистәсе	207	621	542	458	608	533
35	Саба	64	0	124	35	407	80
36	Сарман	71	444	3652	811	553	435
37	Спас	186	483	1247	773	917	975
38	Тәтеш	127	977	0	1465	1370	1249

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
39	Тукай	40	198	507	558	558	333
40	Теләче	31	0	228	173	232	112
41	Чирмешән	285	835	947	292	1137	517
42	Чистай	57	272	420	442	442	189
43	Ютазы	126	408	399	429	625	485

Америка чәшкесе.

Чәшкенең баш саны климат факторларыннан, елгаларның гидрологик режимыннан, кәсебнең һәм антропоген эшчәнлекнең җитештерүчәнлегеннән тора. Америка чәшкесенең таралуы һәм баш санына йогынты ясый торган антропоген факторлар арасында елгаларга зарарлы матдәләр һәм җитештерү калдыклары ташлау, урманнарны кисү һәм сал агызу нәтиҗәсендә әлеге төрнең яшәү шартларын начарайту, шулай ук елга агымын яки су режимын үзгәртү белән бәйле сугару чараларын уздыру керә. Чәшкенең яшәү шартларына йогынты ясаучы фактор – аның төп азыгы булып торучы тычкансыман кимерүчеләр.

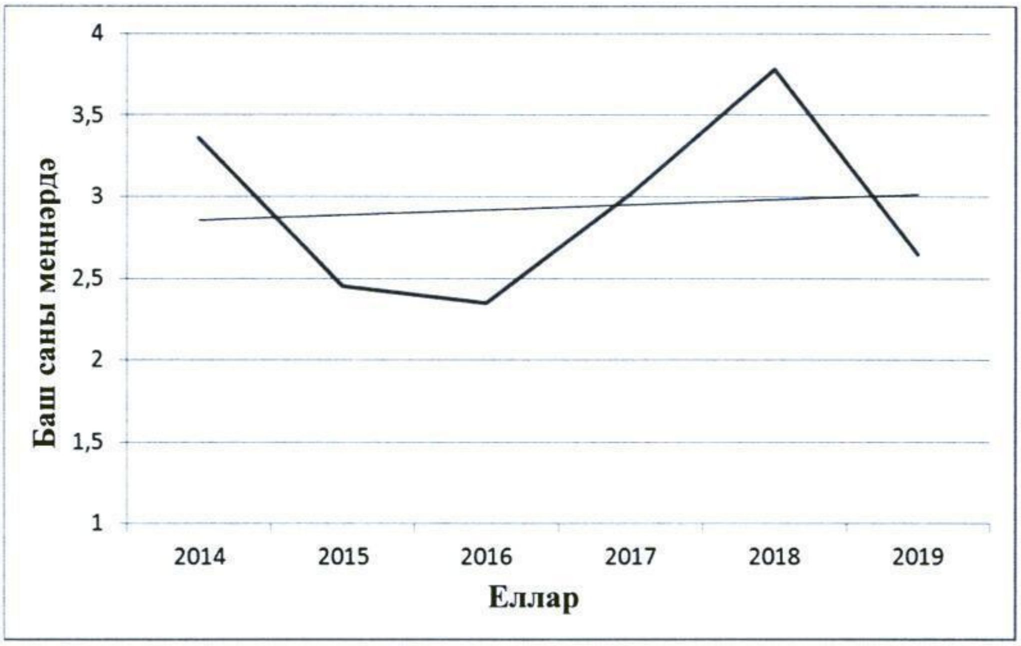

17 нче рәсем. 2014–2019 елларда америка чәшкеләренең баш саныдинамикасы.

Каралган чорда Америка чәшкесенең саны шактый үзгәрүгә дучар булды. 17 рәсемдә линияле тренд санның аз гына артуын күрсәтә.

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында америка чәшкесенең баш саны 77 нче таблицада бирелгән.

77 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында америка чәшкесенең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Әгерҗе	1013	67	166	70	148	148
2	Азнакай	65	87	3	28	58	30
3	Аксубай	85	78	57	53	68	53
4	Актаныш	228	180	208	252	438	104
5	Алексеевск	38	45	58	44	184	143
6	Әлки	77	127	78	334	327	121
7	Әлмәт	85	46	41	42	12	54
8	Апас	88	89	0	0	0	0
9	Арча	63	105	111	60	110	103
10	Әтнә	0	40	45	55	57	39
11	Баулы	0	0	25	40	41	26
12	Балтач	42	56	0	41	116	38
13	Бөгелмә	74	84	82	107	202	104
14	Буа	0	15	18	21	0	20
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	30	7	6	118	11	5
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	22	73	130	111	127	154
19	Зәй	95	116	100	102	80	45
20	Зеленодольск	51	63	60	81	99	38
21	Кайбыч	12	15	15	13	12	4
22	Кама Тамагы	17	21	11	17	24	17
23	Кукмара	62	14	39	33	35	36
24	Лаеш	155	87	54	36	50	37
25	Лениногорск	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	60	191	147	122	170	163
27	Менделеевск	21	23	28	35	38	43
28	Минзәлә	185	83	330	437	474	521
29	Мөслим	45	61	39	23	35	43
30	Түбән Кама	129	129	132	173	172	65
31	Яңа Чишмә	69	53	18	0	45	48
32	Нурлат	40	53	47	51	54	42
33	Питрәч	37	50	0	40	68	43
34	Балык Бистәсе	182	43	42	40	31	44
35	Саба	17	52	27	21	22	29
36	Сарман	0	0	0	0	0	0
37	Спас	120	125	51	51	71	73

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
38	Тәтеш	45	31	0	3	26	56
39	Тукай	22	10	26	23	40	37
40	Teләче	0	0	38	24	35	10
41	Чирмешән	46	37	27	52	45	43
42	Чистай	24	72	62	239	236	27
43	Ютазы	19	23	26	26	24	41

Дала байбагы.

Бу төр аучылык ресурсларының баш санын исәпкә алу методы бик яхшы эшләнгән. Байбаклар ачыклык җирләрдә яшәүчеләр буларак, көндез актив булалар, шулай ук оя казу нәтиҗәсендә чыгарып ташланган туфрак өемнәре аркасында аларны табу авырлык тудырмый.

78 нче таблица

2014–2020 елларда Татарстан Республикасында дала байбагының баш саны

Ел	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Саны, мең баш	13243	13408	18575	14987	14987	6453	17243

18 нче рәсемдә республикада байбакларның саны үзгәрүе күренә. Республикада бу төргә 2022 елга кадәр һәвәскәрләр һәм спорт аулавын тыйдылар.

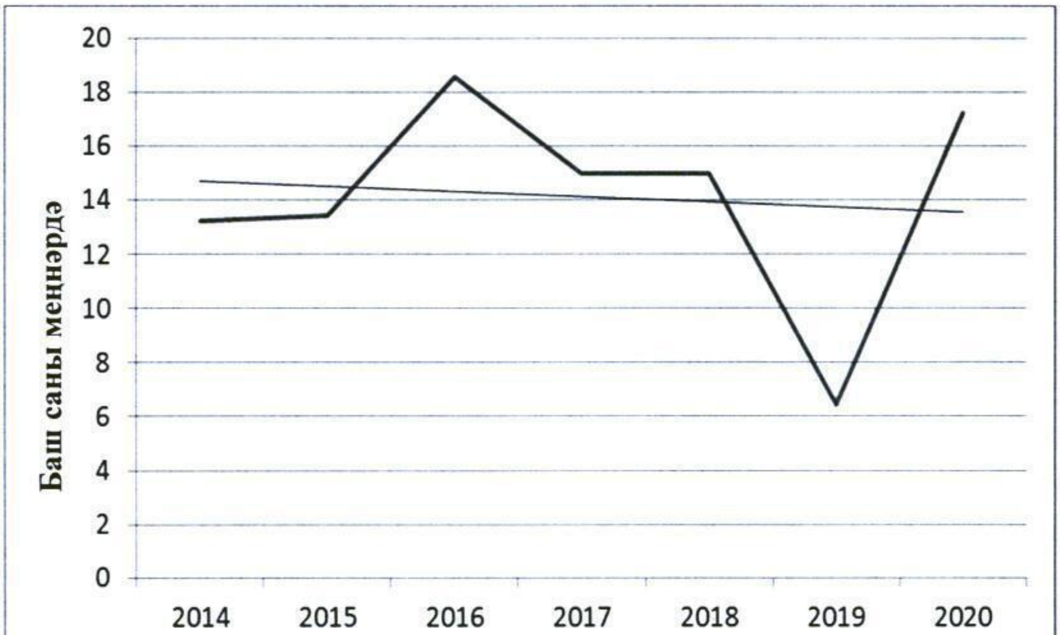

18 нче рәсем. 2014–2020 елларда әлеге төрнең баш саны динамикасы.

2014–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында әлеге төрнең баш саны 79 нчы таблицада бирелгән.

79 нчы таблица

2015–2020 елларда муниципаль районнар яссылыгында байбакларның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	0	0	0	0	0	0
2	Азнакай	3010	6587	2981	2981	0	1246
3	Аксубай	0	0	0	0	0	0
4	Актаныш	0	0	0	0	0	0
5	Алексеевск	0	0	0	0	15	24
6	Әлки	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	602	967	747	747	122	3361
8	Апас	0	0	0	0	0	0
9	Арча	0	0	0	0	0	0
10	Әтнә	0	31	36	36	23	0
11	Баулы	859	1091	1016	1016	411	1432
12	Балтач	0	0	0	0	0	0
13	Бөгелмә	656	545	1269	1269	1099	1486
14	Буа	38	64	28	28	66	134
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	58	123	156	156	0	247
17	Чүпрәле	0	96	412	412	0	555
18	Алабуга	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	161	220	252	252	303	403
20	Зеленодольск	0	7	4	4	20	22
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	0	0	0	0	0	0
24	Лаеш	0	0	0	0	0	0
25	Лениногорск	5312	6143	6312	6312	4052	6548
26	Мамадыш	0	0	0	0	0	0
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	0	0	0	0	13	28
29	Мөслим	272	213	232	232	329	387
30	Түбән Кама	0	0	0	0	0	0
31	Яңа Чишмә	0	0	0	0	0	0
32	Нурлат	0	0	0	0	0	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	0	0	0	0	0	0
35	Саба	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	0	0	0	0	0	0
37	Спас	0	0	10	10	0	13

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2015	2016	2017	2018	2019	2020
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	25	0	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	1855	1769	931	931	0	354
42	Чистай	48	119	133	133	0	120
43	Ютазы	512	600	468	468	0	883

Суер.

Исәпкә алу мәгълүматлары күрсәткәнчә, соңгы еллар эчендә республикада суерның баш саны арту тенденциясе күзәтелә.

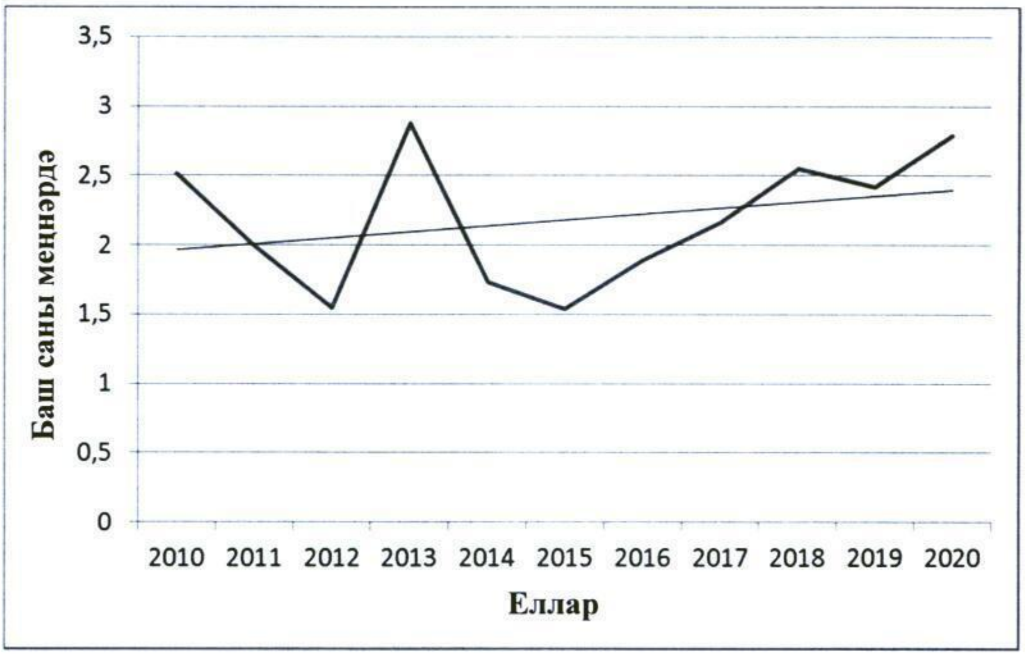

19 нчы рәсем. 2010–2020 елларда суерлар баш саны динамикасы.

Суерга төрле факторлар йогынты ясый: абиотик һәм биологик факторлар һәм шулай ук антропоген факторлар.

Һава торышының роле кошчыклар күкәйдән чыккан вакытта бигрәк тә мөһим. Биологик факторлардан – ерткычлар суерның баш санына иң зур йогынты ясаучы, ләкин көртлекчәләр семьялыгының башка кошларына караганда, ерткычларның тәэсире аларга алай ук зур түгел. Суерның баш санына ерткычларның тәэсире бала чыгару вакытында бик зур була. Суерларның баш саны артуга антропоген факторлар хәлиткеч йогынты ясарга мөмкин; шулар арасында кошларның яшәү урыннарын үзгәртү (урманнарны кисү) һәм ау (аеручa, законсыз ау). Ауның барлык төрләреннән язгы ау – кошларны гөрделдәү чорында аулау аларның таралуына тискәре йогынты ясый. Юлларда һәм елга ярларында кошлар үзенә гастролитлар

запасын җыйган вакытта транспорт чараларын кулланып, законсыз ау оештыру, шулай ук кошларның баш саны кимүгә китерә.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында әлеге төрнең баш саны 80 нче таблицада бирелгән.

80 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында суерларның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	40	0	77	442	168	84	73	102	126	209	114
2	Азнакай	708	625	44	182	174	0	143	260	153	294	251
3	Аксубай	0	59	33	185	202	73	192	375	661	757	956
4	Актаныш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Алексеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Әлки	82	78	0	57	120	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	521	439	439	245	255	384	426	220	160	213	257
8	Апас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Арча	0	0	0	0	0	0	35	0	0	0	0
10	Әтнә	0	0	0	31	20	0	7	26	43	29	51
11	Баулы	16	0	15	191	30	61	292	304	419	224	270
12	Балтач	0	0	0	0	0	0	27	0	0	0	0
13	Бөгелмә	59	66	157	256	31	187	229	233	321	172	206
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	0	87	0	343	116	104	60	157	212	170	304
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	65	80	60	28	20	0	0	0	28	0	0
20	Зеленодольск	579	208	264	432	116	485	65	25	15	0	0
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	20	0	0	0	0	43	11	52	66	60	52
24	Лаеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	191	118	71	53	45	15	0	33	0	0	0
26	Мамадыш	0	0	0	0	0	0	54	250	315	292	272
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	0	0	0	34	0	0	0	0	0	0	0
29	Мөслим	68	147	22	9	0	11	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	18	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
31	Яңа Чишмә	0	0	0	13	0	0	0	0	0	0	0
32	Нурлат	50	0	275	278	195	0	37	73	0	0	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
35	Саба	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
36	Сарман	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
37	Спас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	81	93	93	38	184	95	212	0	0	0	0
42	Чистай	20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
43	Ютазы	0	0	0	38	57	0	30	54	32	0	53

Көртлек.

2010–2020 елларны караганда, гомумән, бу төрнең саны артуы күзәтелә. Аны 20 нче рәсемдә туры сызык рәвешендә бирелгән трендта да күреп була.

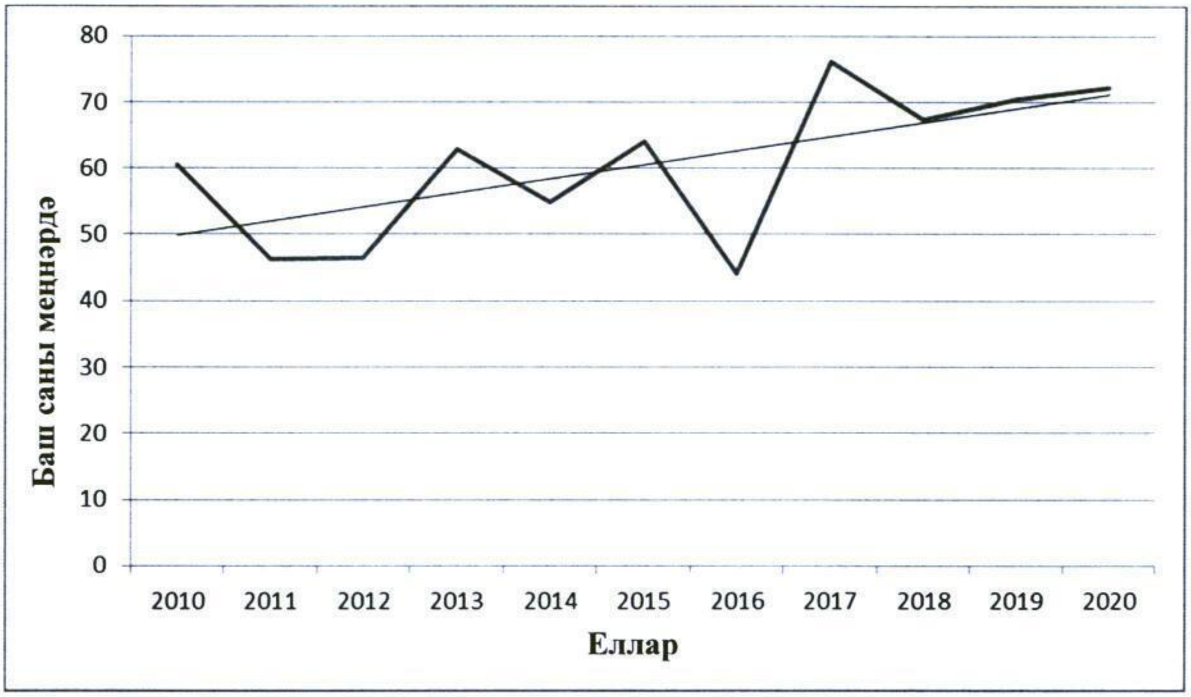

20 нче рәсем. 2010–2020 елларда көртлекнең баш саны динамикасы.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында көртлекнең баш саны 81 нче таблицада бирелгән.

81 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында көртлекләрнең баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	6810	3743	4268	5768	11975	5471	5011	8306	8267	9069	4842
2	Азнакай	2372	2617	909	1229	1060	164	532	2665	1932	1473	1450
3	Аксубай	1897	1310	882	1192	1718	1134	899	1057	1244	1082	1014
4	Актаныш	0	0	115	155	146	921	384	0	373	394	312
5	Алексеевск	571	899	1659	2242	1283	1980	1558	1152	1212	1219	795
6	Әлки	3175	2522	277	374	363	1664	0	0	605	466	539
7	Әлмәт	1789	1783	1234	1668	2378	1853	1552	3495	1551	1283	1906
8	Апас	0	0	0	0	0	0	0	0	579	0	349
9	Арча	115	181	731	988	505	1674	969	1222	498	626	1602
10	Әтнә	0	736	377	510	920	532	422	1062	877	1281	1760
11	Баулы	137	0	938	1268	135	678	1830	2810	2445	1884	1359
12	Балтач	124	497	929	1256	490	0	134	0	242	0	160
13	Бөгелмә	701	547	569	769	142	988	1501	2464	2121	1485	1182
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	886	0	445
15	Югары Ослан	0	0	0	0	1581	8721	2982	3288	2151	2679	4408
16	Биектау	4413	3844	3453	4667	1841	627	1030	2592	1857	3008	4088
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	629	882	1087
18	Алабуга	1871	1492	6262	8463	2205	1154	3004	4564	2470	3830	4890
19	Зәй	3701	1336	1602	2165	3200	1110	552	1101	1110	813	939
20	Зеленодольск	70	31	503	680	1840	175	1414	1708	1532	1861	2661
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	312	116	0	0	0	2249	1024	4071	2617	3208	5206
23	Кукмара	101	137	365	493	757	230	472	945	1020	925	500
24	Лаеш	295	250	701	947	1560	319	1228	1957	1669	1023	2382

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	1619	853	623	842	1300	1569	1622	1079	703	639	1169
26	Мамадыш	11450	9867	8227	11119	2700	3168	2990	6722	8445	7990	4515
27	Менделеевск	1873	1081	426	576	1500	3237	1839	2428	3566	0	3368
28	Минзәлә	577	0	0	0	456	1776	374	1864	1259	2380	2283
29	Мөслим	365	210	56	76	455	868	44	214	738	1225	929
30	Түбән Кама	203	640	386	522	1692	1838	1025	1594	1099	2403	129
31	Яңа Чишмә	414	369	497	672	600	220	245	300	200	1644	965
32	Нурлат	4395	339	1797	2429	2431	1151	282	413	327	784	438
33	Питрәч	4407	4715	3487	4713	250	0	1944	2163	2106	2639	1171
34	Балык Бистәсе	441	1768	1511	2042	67	4131	1421	3402	3096	2151	2845
35	Саба	277	153	441	596	2829	6747	2666	5805	2254	3025	3628
36	Сарман	1481	595	748	1011	1189	892	0	702	1342	1874	1364
37	Спас	262	1250	680	919	62	1059	524	359	441	582	776
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	354	0	465	0	1063	135
39	Тукай	0	165	0	0	455	0	0	0	50	0	191
40	Теләче	0	0	0	0	1100	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	307	233	356	481	1786	477	805	606	505	427	239
42	Чистай	3224	1229	869	1175	1270	4868	1783	2926	3003	3224	3945
43	Ютазы	777	708	623	842	530	0	125	559	405	0	304

Божыр.

Божырның баш саны зур булмаган үзгәрүләргә дучар һәм исәпкә алу мәгълүматларына караганда, ул уртача 5033 мең башны тәшкил итә.

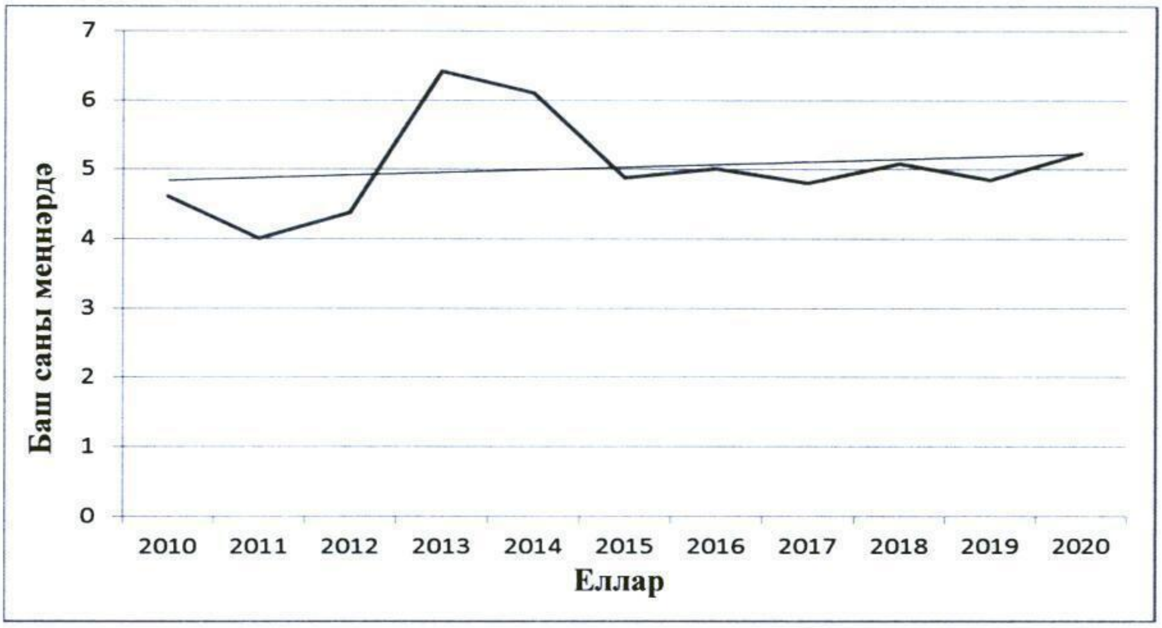

21 нче рәсем. 2010–2020 елларда божырлар баш санының динамикасы.

Божырның баш саны үзгәрүгә йогынты ясаучы факторлар арасында, беренче чиратта, һава торышын, ерткычлар (кошлар һәм имезүчеләр) һөҗүмен һәм авыруларны билгеләп үтәргә кирәк.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында божырларның баш саны 82 нче таблицада бирелгән.

82 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында божырларның баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	0	0	160	262	493	643	520	505	327	247	141
2	Азнакай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Аксубай	673	804	487	879	440	857	690	1699	2137	2191	2820
4	Актаныш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Алексеевск	229	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Әлки	0	0	158	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Әлмәт	998	1428	1200	1092	1224	1587	1591	966	1108	1406	1132
8	Апас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Арча	0	0	0	47	330	146	48	0	278	48	0
10	Әтнә	0	0	0	52	98	0	10	0	0	0	0
11	Баулы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Балтач	0	0	0	24	39	0	38	0	0	0	0
13	Бөгелмә	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Буа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Югары Ослан	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Биектау	0	0	0	582	190	0	83	0	0	0	0
17	Чүпрәле	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Алабуга	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зәй	268	125	125	203	250	238	182	294	193	0	0
20	Зеленодольск	244	275	0	732	202	263	91	54	0	23	0
21	Кайбыч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Кама Тамагы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Кукмара	588	152	419	100	107	387	43	45	61	82	73
24	Лаеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	0	306	0	167	130	0	0	0	0	0	0
26	Мамадыш	122	228	113	245	177	0	211	220	303	402	385
27	Менделеевск	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Минзәлә	0	0	0	82	0	0	0	0	0	0	0
29	Мөслим	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	45	33	67	162	218	228	245	315	448	0	0
31	Яңа Чишмә	46	71	142	150	60	0	19	23	33	0	0
32	Нурлат	1303	363	1145	1319	783	113	490	401	147	152	0
33	Питрәч	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Балык Бистәсе	0	0	208	166	175	0	0	0	0	0	0
35	Саба	45	136	0	36	107	268	0	210	11	192	647
36	Сарман	0	0	0	0	640	0	0	0	0	0	0
37	Спас	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
38	Тәтеш	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Тукай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
40	Теләче	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	50	78	156	120	447	142	756	70	35	99	0
42	Чистай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	36
43	Ютазы	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Соры кыр тавыгы.

Соңгы 11 ел эчендә соры кыр тавыгының уртача баш саны 117 мең баш тирәсе тәшкил итә. Иң күп баш саны 2010 елда күзәтелде.

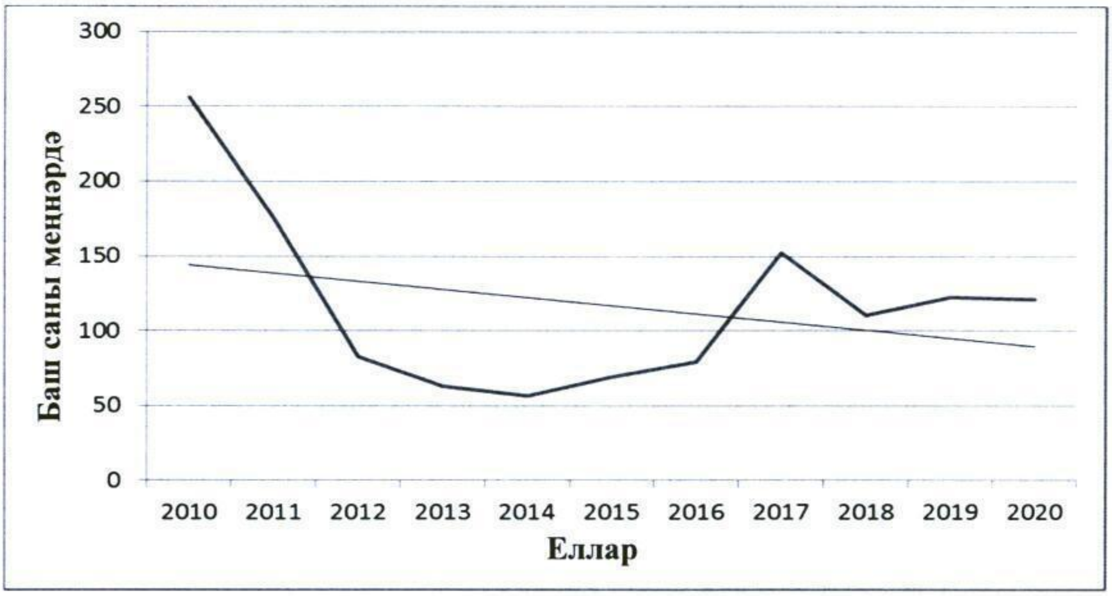

22 нче рәсем. 2010–2020 елларда соры кыр тавыгы баш санының динамикасы.

2015 елда бу төрнең саны кимүгә бәйле рәвештә, 2017 елга кадәр аны аулауга га тыю кертелде, ә 2019 елда җәйге-көзге ау чорына республиканың 12 һәркемгә керергә рөхсәт ителгән аучылык җир-суларында ау тыелды. Төбәк территориясендә соры кыр тавыгының баш саны үзгәрүгә йогынты ясаучы факторларга үрчү чорында төрле климат шартлары, шулай ук ерткычлар һөҗүмен кертеп карарга мөмкин.

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында соры кыр тавыгының баш саны турында мәгълүмат 83 нче таблицада бирелгән.

83 нче таблица

2010–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында соры кыр тавыгының баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Әгерҗе	0	0	0	0	0	0	677	0	0	720	0
2	Азнакай	12400	14799	4874	4490	2962	0	1205	4088	4182	5387	5362
3	Аксубай	2646	5015	2135	3126	1577	835	2167	4404	2694	2249	3092
4	Актаныш	404	0	1410	1174	1416	1836	719	1118	485	1386	2336
5	Алексеевск	1924	539	2480	2980	311	2750	5127	10222	6443	5989	3997
6	Әлки	9044	11266	4403	2593	262	5037	0	4346	3005	3041	4131
7	Әлмәт	11595	14915	1105	1568	2906	3581	5027	7612	3745	4430	5198
8	Апас	9130	3221	669	985	2394	4970	3588	6404	7021	6080	2055
9	Арча	1120	1187	558	522	424	1989	2498	1995	1445	1896	2621
10	Әтнә	0	2322	1076	755	941	943	1186	1488	878	1080	1307
11	Баулы	1541	0	913	1131	1148	2119	3272	8031	2814	2281	2562
12	Балтач	450	1027	1273	314	405	0	60	583	345	0	206
13	Бөгелмә	6860	6693	0	3009	1149	1845	3996	9935	3482	2823	3144
14	Буа	2680	2528	2108	1826	2007	2786	5494	9800	10744	4472	3134
15	Югары Ослан	396	0	0	298	379	6733	5380	5181	4014	6915	7783
16	Биектау	6839	7345	2667	1438	1893	0	2359	2955	1450	1648	2508
17	Чүпрәле	2172	8148	0	1262	1480	2826	3897	6956	7626	4875	3874
18	Алабуга	6123	881	0	150	0	0	0	0	1320	1698	2358
19	Зәй	7179	4276	4498	3355	3500	1011	1246	1931	2231	2041	1460
20	Зеленодольск	8157	10690	18239	1653	1884	1177	2874	7722	5246	6546	7071
21	Кайбыч	4995	2538	0	827	2394	3661	2083	4927	2643	2582	1842
22	Кама Тамагы	1704	774	292	311	1500	4836	2009	6691	5184	8931	9770
23	Кукмара	11834	4561	0	492	300	0	67	214	164	231	124
24	Лаеш	3610	3527	1738	1885	2040	300	407	1801	1494	1265	3083

Т/с	Муниципаль район	Еллар										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
25	Лениногорск	8683	2901	2544	2413	2840	1875	1501	2130	1926	4236	1810
26	Мамадыш	16542	10036	6010	720	514	721	1295	3908	3741	4223	1755
27	Менделеевск	7677	1706	1484	70	0	0	0	0	0	0	3404
28	Минзәлә	680	1308	875	858	489	0	1726	282	0	0	707
29	Мөслим	9776	1595	1153	514	488	0	0	1251	1012	2517	1214
30	Түбән Кама	4720	662	482	472	2703	1560	2479	2597	1735	3726	1622
31	Яңа Чишмә	1389	1232	431	881	2800	4065	2153	2322	1553	3333	1801
32	Нурлат	3427	792	3668	3159	3180	542	1634	2777	1396	2153	331
33	Питрәч	10032	8676	3598	2113	150	0	706	2172	1811	1626	2194
34	Балык Бистәсе	6135	2625	741	554	1077	1674	446	2606	0	2010	4509
35	Саба	2429	550	0	217	300	0	0	1055	0	616	4853
36	Сарман	15091	11244	2024	470	1453	0	0	774	3852	2668	1342
37	Спас	4537	7985	979	2376	972	4714	2568	4580	4684	2657	3337
38	Тәтеш	11710	827	0	3526	1629	744	1041	6283	4329	5646	6496
39	Тукай	11003	4753	385	411	488	321	0	0	0	0	654
40	Теләче	333	0	0	224	500	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	2467	2319	506	1912	1577	1259	1628	1289	941	1273	486
42	Чистай	23605	7014	4777	4567	310	2393	5934	7818	3023	6915	3791
43	Ютазы	3122	2861	2287	1247	1481	0	466	1579	1616	0	2010

Суда йөзүче киекләр.

Татарстан Республикасы территориясендә киек су кошларының баш санын исәпкә алуның төп чарасы булып оялар буенча санау тора. Күчмә кошларның санын исәпкә алуда төгәл мәгълүматлар булмау сәбәпле, республика территориясендә аларның баш санын билгеләү кыенрак.

Киек су кошларының баш саны үзгәрү табигый сәбәпләр аркасында да, шулай ук кеше йогынтысы белән дә килеп чыга.

Антропоген характердагы негатив факторлар – территорияләрне хуҗалык алып бару өчен файдалану, агулы химикатлар куллану, сулыкларны сәнәгать һәм көнкүреш калдыклары торган сулар белән пычрату, кошларның тынычлыгын бозу, оя кору урыннарын гына түгел, шулай ук кошларны һәм аларның ояларын юк итү. Табигый факторлар – оя кору һәм кыш чыгу урыннарында су режимының һәм климат факторларының гел үзгәреп торуы. Су аз булган елларда сулыкларның мәйданы һәм аларда азык табу өчен шартлар кими; кошлар ерткычлар һәм кеше өчен җиңел табыш була. Су күп елларда оялар ташкыннардан һәлак була.

Еркычлар һөҗүме кеше үзләштергән урыннарда кискен беленә. Суның биеклеге һәм ерткычлардан үзләренең территорияләрен саклап, колониаль оя ясый торган кошларның – акчарлак, диңгез акчарлагы, шөлди – булуы, киек су кошларының таралуына уңай тәэсир ясый.

Тискәре факторлар үрдәкләрнең төрле төрләренә төрлечә йогынты ясый. Бу аларның экологик үзенчәлекләреннән тора, аерым алганда оя ясау вакыты һәм урынына бәйле. Бу факторлар аеруча елга үрдәкләренә кагыла. Җылы яклардан иртә кайтулары һәм соң гына очып китүләре белән алар төп ау объектына әйләнә. Елга үрдәкләре сулыклар янындагы җирләрдә, кеше тарафыннан сөрүлекләр, печәнлекләр, көтүлекләр буларак кулланылучы, су баса торган, җир өсте ерткычлары җиңел керә алучы урыннарда оя кора.

Бу факторларның чүрәкәй үрдәкләргә йогынтысы азрак. Алар апрель ахырында очып кайта, август уртасында, ау чоры башланганчы, очып китә. Чүрәкәй үрдәкләр куе суүсемнәр белән капланган сулыкларда, сал агызган урыннарда, җир өсте ерткычлары керә алмаган һәм кеше булмаган урыннарда оя кора. Каурыйлы ерткычлардан ояларны куе камышлар, кыяклы үләннәр саклый. Ташкыннар аларның оя кору урыннарына тәэсир итми, чөнки саллар су астында кала, ә үрдәкләр ояларын су киткәч кенә кора башлыйлар.

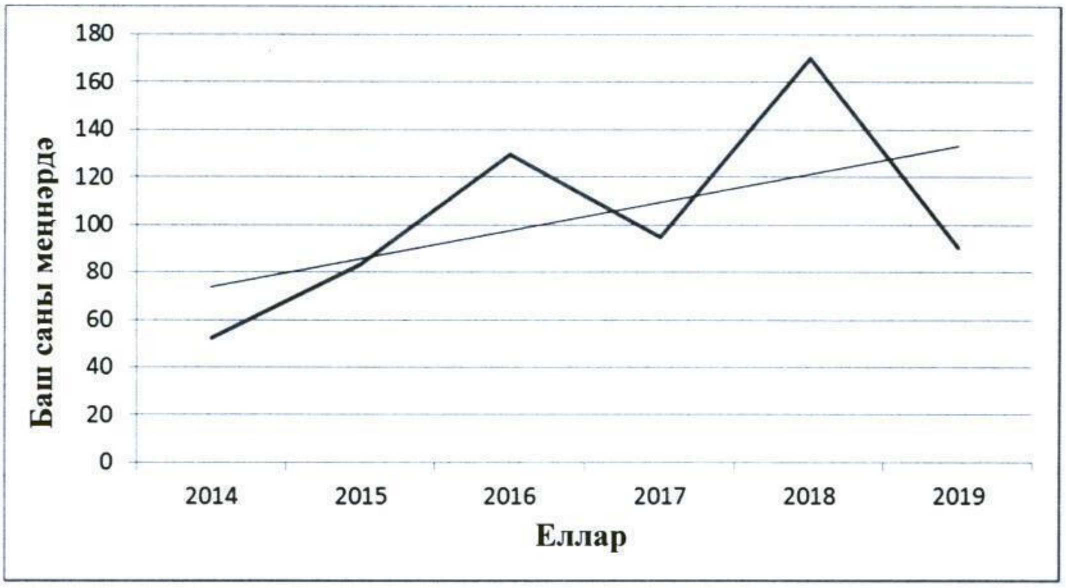

23 нче рәсем. 2014–2019 елларда киек су кошлары санының динамикасы.

Карала торган чорда су йөзүче киекләрнең баш саны үзгәрешләргә дучар булды, шул ук вакытта арту стадиясендә тора. Бу 23 нче рәсемдәге трендта ачык күренә.

2014–2020 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында киек су кошларының баш саны 84 нче таблицада бирелгән.

84 нче таблица

2014–2019 елларда Татарстан Республикасында муниципаль районнар яссылыгында киек су кошларының баш саны

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Әгерҗе	874	1141	2102	2884	2653	3685
2	Азнакай	2544	1845	8458	696	6489	786
3	Аксубай	425	399	882	795	962	1050
4	Актаныш	4850	2674	16915	5771	3803	4279
5	Алексеевск	1754	0	2432	2819	20565	22936
6	Әлки	661	729	1429	1300	857	1285
7	Әлмәт	378	957	2236	1449	1130	859
8	Апас	1227	1134	1131	2057	1748	2092
9	Арча	874	977	2701	1025	733	1607
10	Әтнә	3050	3150	1156	1199	634	889
11	Баулы	0	1343	1908	2413	1751	2420
12	Балтач	1597	1142	987	1294	2106	1177
13	Бөгелмә	1477	1828	1620	1309	907	1398
14	Буа	1786	1786	1662	1799	11079	1980
15	Югары Ослан	625	646	1152	1600	29280	2433
16	Биектау	305	585	1005	1754	6623	482

Т/с	Муниципаль район	Еллар					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
17	Чүпрәле	230	0	468	238	237	267
18	Алабуга	537	1135	1910	1455	1725	869
19	Зәй	405	3240	2400	3467	2794	3349
20	Зеленодольск	2692	2884	2098	2403	917	3659
21	Кайбыч	123	554	436	397	343	76
22	Кама Тамагы	524	455	1128	443	540	670
23	Кукмара	390	655	1038	1148	303	261
24	Лаеш	3759	2971	3234	2590	11843	2848
25	Лениногорск	128	235	702	750	459	754
26	Мамадыш	310	1150	2079	3926	2359	4622
27	Менделеевск	1382	1106	952	614	565	1255
28	Минзәлә	0	32848	42720	24172	22122	5935
29	Мөслим	4254	4406	1388	1536	12222	2299
30	Түбән Кама	1657	2053	6292	5879	6516	3646
31	Яңа Чишмә	740	0	944	458	0	450
32	Нурлат	902	849	1363	1055	851	1551
33	Питрәч	1081	942	763	1419	905	1144
34	Балык Бистәсе	1998	354	776	982	403	757
35	Саба	303	265	530	806	2729	951
36	Сарман	576	558	1133	18	909	540
37	Спас	2785	2590	3884	5683	5125	1317
38	Тәтеш	558	646	958	859	877	253
39	Тукай	1434	1174	2231	1780	1738	1003
40	Теләче	214	116	251	99	406	122
41	Чирмешән	1875	455	765	875	705	663
42	Чистай	391	160	759	452	663	904
43	Ютазы	853	922	710	927	702	1027

5.2. Аучылык ресурсларыннан файдалану динамикасы турында мәгълүмат

Әлеге бүлектә тиешле иллюстрация материалы нигезендә аучылык ресурсларыннан файдалану аспектлары торышы, шул исәптән соңгы еллардагы ау табышы турында барлык мәгълүматлар карала.

Аучылык ресурсларын рациональ файдалану аларның тотрыклы рәвештә таралышына зыян китермичә, күп еллар буена әлеге ресурслар запасларын эксплуатацияләүнең нигезе булып тора, шуңа күрә дә аучылык ресурсларыннан файдалану динамикасы турындагы мәгълүматларны анализлау төбәкнең аучылык хуҗалыгын планлаштыру өчен кирәк.

Тармак белән идарә итүдә дәүләт системасын үзгәртеп кору барышында аучылык ресурсларының аларга ау лимиты чикләнмәгән аерым төрләреннән алынган табыш күләме турындагы кадастр белешмәләренең бер өлеше югалган, шуңа күрә таблицадагы тиешле графалар тутырылмаган (сызыкча тора).

85 нче таблица

Татарстан Республикасында аучылык ресурсларын тоту

Т/с	Төрләр	Табыш, баш саны									
		2010–2011	2011–2012	2012–2013	2013–2014	2014–2015	2015–2016	2016–2017	2017–2018	2018–2019	2019–2020
1	Поши	363	383	444	455	418	263	432	508	481	572
2	Кабан дуңгызы	853	928	1013	1188	1185	1242	1551	1595	1757	1764
3	Кыр кәҗәсе	Ау тыелган	Ау тыелган	15	21	11	8	25	46	75	121
4	Соры куян	7713	6886	5494	2991	5929	1893	3648	3448	6230	5561
5	Ак куян	484	386	481	376	312	Ау тыелган	Ау тыелган	Ау тыелган	Ау тыелган	Ау тыелган
6	Урман сусары	13	13	42	10	96	96	127	159	169	117
7	Төлке	3472	2249	3531	1035	4201	3872	3149	4303	4145	4412
8	Янутсыман эт	-	-	-	30	8	0	0	0	-	-
9	Америка чәшкесе	-	-	-	0	0	0	0	-	-	-
10	Селәүсен	2	1	1	0	0	-	-	-	-	0
11	Көзән (урман, дала)	-	-	-	-	-	0	-	-	-	-
12	Карсак	4	2	2	3	9	12	130	28	14	40
13	Бурсык	19	54	52	36	114	71	95	99	120	121
14	Тиен	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Дала байбагы	-	-	-	63	473	759	638	545	571	Ау тыелган
16	Су күсесе	-	-	-	63	113	151	259	75	67	141
17	Кондыз	82	74	86	21	210	447	609	856	1053	975
18	Бүре	-	-	-	2	0	0	0	9	2	2
19	Тәлләтәвеч	-	630	571	981	888	1069	1368	1511	1450	421
20	Чуллык	-	-	-	-	-	-	47	70	33	96
21	Урман үрдәге	-	-	-	-	-	-	-	28	8	8
22	Шөлдиләр (төрен	-	-	-	-	-	-	-	150	286	110

Т/с	Төрләр	Табыш, баш саны									
		2010–2011	2011–2012	2012–2013	2013–2014	2014–2015	2015–2016	2016–2017	2017–2018	2018–2019	2019–2020
	күрсәтмичә)										
23	Кыр үрдәге	-	7984	321	-	2831	1697	6276	8018	1684	6258
24	Чүрәкәй	-	3257	34	-	-	485	1714	1627	298	2031
25	Кыл-койрык	-	-	-	-	-	-	46	26	0	33
26	Киң борынлы үрдәк	-	-	-	-	-	-	229	302	54	217
27	Чүрәкәйләр	-	-	-	-	123	59	199	315	72	349
28	Үрдәкләр (төрен күрсәтмичә)	-	26073	19377	20906	11876	6287	13928	14897	14668	12342
29	Казлар (төрен күрсәтмичә)	-	2932	2791	3045	1968	2830	3354	3245	4346	183
30	Ындыр казы	-	554	590	-	470	720	1463	962	1242	41
31	Соры каз	-	466	152	-	194	60	1	0	-	-
32	Ак маңгайлы каз	-	245	449	-	429	586	937	1268	1296	90
33	Суер	-	15	14	-	0	-	0	0	1	0
34	Көртлек	-	52	56	-	643	28	0	61	0	0
35	Божыр	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Күгәрчен-нәр (төрен күрсәтмичә)	-	-	-	-	-	-	98	40	34	11

Тулаем алганда, аларга ау аулау лимиты нигезендә гамәлгә ашырыла торган аучылык ресурслары төрләрен үзләштерү квоталар чикләрендә гамәлгә ашырыла; ресурсларны тотып бетермәү күзәтелә.

Поши.

Тояклы төр аучылык ресурсларын аулау динамикасын анализлау шуны күрсәтә: карала торган чорда пошины аулау арта (2019–2020 елларда 2014–2015 еллар сезоны белән чагыштырганда 36,8 % ка). Бу чорда санның уңай динамикасы республикада үткәрелә торган биотехник чаралар һәм браконьерлыкка каршы көрәш белән бәйле. Бүлеп бирелгән квоталарны үзләштерүне анализлау төр кәсепчелегенең тулысынча гамәлгә ашырылмавын күрсәтә (24 нче рәсем).

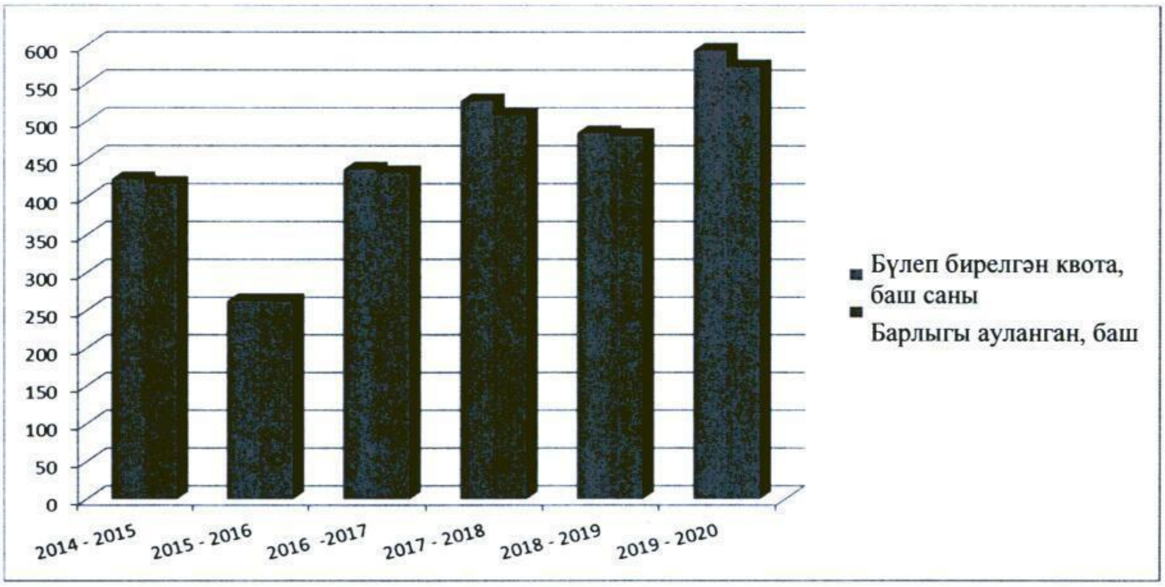

24 нче рәсем. Татарстан Республикасында поши ресурсларын үзләштерү

Бүлеп бирелгән квоталарны үзләштерү 96 проценттан алып 100 процент арасында тирбәлә (86 нчы таблица).

86 нчы таблица

Татарстан Республикасында поши ресурсларын үзләштерү

Сезон	Бүлеп бирелгән квота, баш саны	Ауланган җәнлекләр, барлыгы	Үзләштерү проценты
2014–2015	424	418	99
2015–2016	263	263	100
2016–2017	437	432	99
2017–2018	527	508	96
2018–2019	485	481	99
2019–2020	594	572	96

Ауның рәсми төстә тулысынча гамәлгә ашырылмавы уңышсыз аулар (ябылмаган рөхсәт кәгазьләре) белән генә түгел, ә кайбер ау белән шөгыльләнүчеләрнең поши аулауга рөхсәт кәгазе алырга теләмәүләре белән дә

аңлатыла. Мисал өчен, 2017–2018 еллар сезонында 527 җәнлек квотасы була торып, бары 509 рөхсәт кәгазе бирелгән. 2015–2016 еллардан кала, башка сезоннарда да шул ук хәл күзәтелә. Уртача алганда бер сезонда якынча 3 рөхсәт кәгазе алынмыйча калына Ә чынлыкта исә, аучылык кагыйдәләрен бозуның (бер лицензия буенча бердән артык хайванны аулау) теркәлгән очракларын һәм ау барышындагы хайваннарны яралау очракларын (яраланган җәнлекләрне җыеп бетермәү буенча лицензияләрне аучылар, кагыйдә буларак, мәҗбүри рәвештә генә, мондый очракны яшереп калдырып булмаганда гына ябалар) исәпкә алып, республика өчен рөхсәт ителгән максималь лимит ел саен кулланылыштан төшеп кала.

Кабан дуңгызы.

Кабан дуңгызы республикадагы тояклылар арасында күпчелекне тәшкил итә. Аңа карата ау даими арта, бу әлеге төрнең баш саны артуга бәйле, моңа ерткычларга һәм браконьерлыкка каршы көрәш, биотехник чараларын актив үткәрү уңай этәргеч ясаган. Моннан тыш, кайбер төбәкләрдә әлеге төрне бөтенләй диярлек юкка чыгарган Африка чумасы эпидемиясенең карала торган чорда республикага кагылмавы да йогынты ясаган. Кабан дуңгызын аулау динамикасы 25 нче рәсемдә ачык күрсәтелгән.

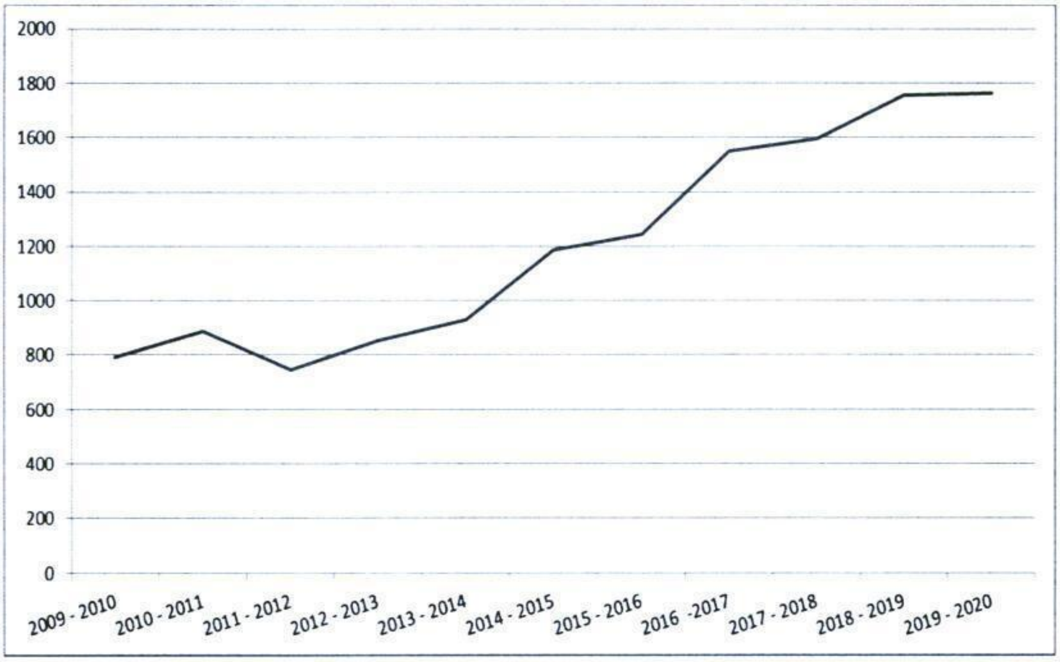

25 нче рәсем. 2010–2020 елларда Татарстан Республикасында кабан дуңгызын аулау динамикасы (сезон вакытында, баш саны)

Карала торган вакыт эчендә ау күләме 2,2 тапкырга арткан. Ауның абсолют күрсәткечләре артуга да карамастан, әлеге төргә ау тулысынча гамәлгә ашырылмый. Рәсми мәгълүматлардан чыгып, республикада кабан дуңгызы ресурсларын үзләштерү 82 % алып 88 % арасында, бу бик түбән күрсәткеч булып тора (87 нче таблица).

87 нче таблица

Татарстан Республикасында кабан дуңгызы ресурсларын үзләштерү

Сезон	Бүлеп бирелгән квота, баш саны	Ауланган җәнлекләр, барлыгы	Үзләштерү проценты
2014–2015	1352	1185	88
2015–2016	1507	1242	82
2016–2017	1842	1551	84
2017–2018	1858	1595	86
2018–2019	2036	1757	86
2019–2020	2110	1764	84

2015–2020 елларда кабан дуңгызына бүлеп бирелгән квота белән чынлыкта гамәлгә ашырылган ауның график нисбәте 26 нчы рәсемдә күрсәтелгән.

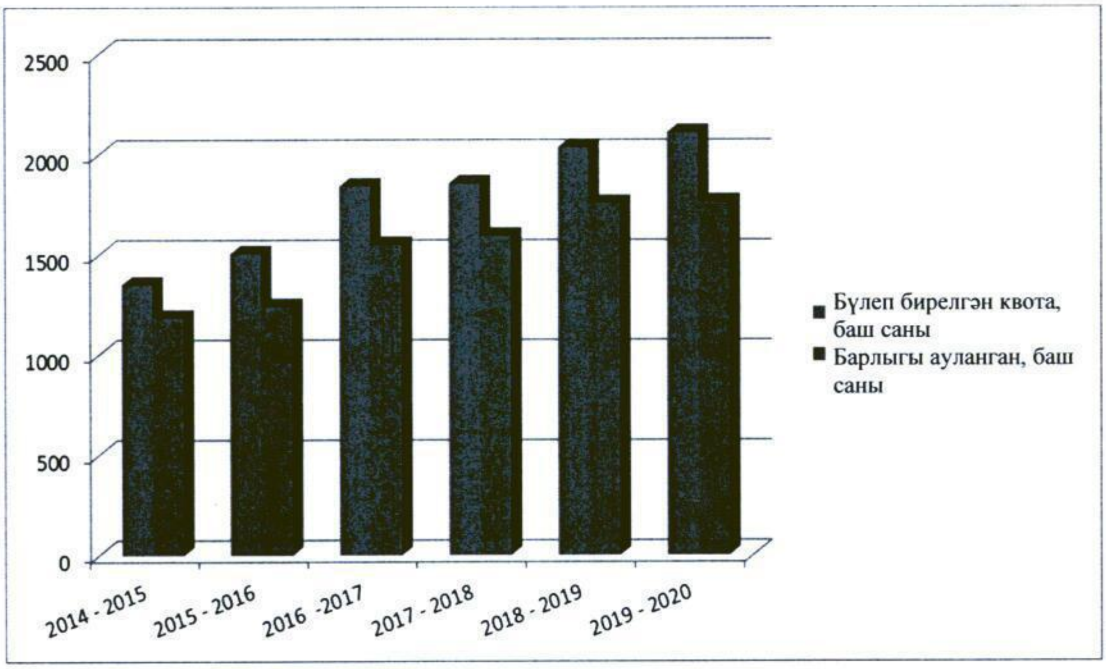

26 нчы рәсем. Кабан дуңгызы ресурсларын үзләштерү

Кабан дуңгызы очрагында, пошинықы кебек үк, ау белән шөгыльләнүчеләргә кабан дуңгызын аулауга рөхсәт кәгазьләренең кирәк булмавы (уртача алганда бер сезонга якынча 70 рөхсәт кәгазе) йогынты ясый, бу исә аучылык хайваннарының әлеге ресурсларын үзләштерү күрсәткечләрендә чагылмый калмый.

Чынлыкта исә, кабан дуңгызы браконьерлар яратып аулый торган аучылык ресурсларының төп төрен тәшкил итә. Кабан дуңгызын ауларга рөхсәте булган аучылар рөхсәтне нигездә бары тик ау күзәтчелеге хезмәткәрләре янында гына яба. Калган очракларда исә ауны сезон ахырына кадәр дәвам итә. Шулай итеп, бер рөхсәт кәгазенә еш кына 2–3 җәнлек туры килә. Законсыз ауланган җәнлекләр күләме турында төгәл мәгълүматлар булмау сәбәпле, ел саен кабан дуңгызы аулауга бүлеп бирелә торган лимитлар тулы күләмдә үзләштерелә дип санарга кирәк.

Кыр кәҗәсе.

Аучылык ресурсларының тояклы төрләрен табу динамикасын анализлау күрсәткәнчә, каралган чорда аның саны арта бара. Бу чорда биотехника һәм саклау буенча 2017 елда үткәрелә торган «Кыр кәҗәсен коткар» программасы уңай динамика белән бәйле. Бүлеп бирелгән квоталарны үзләштерүгә анализ ясаганда, төрне, 2014–2015 һәм 2017–2018 еллар сезоннарыннан тыш, тулысынча тотып бетерү күзәтелә (27 нче рәсем).

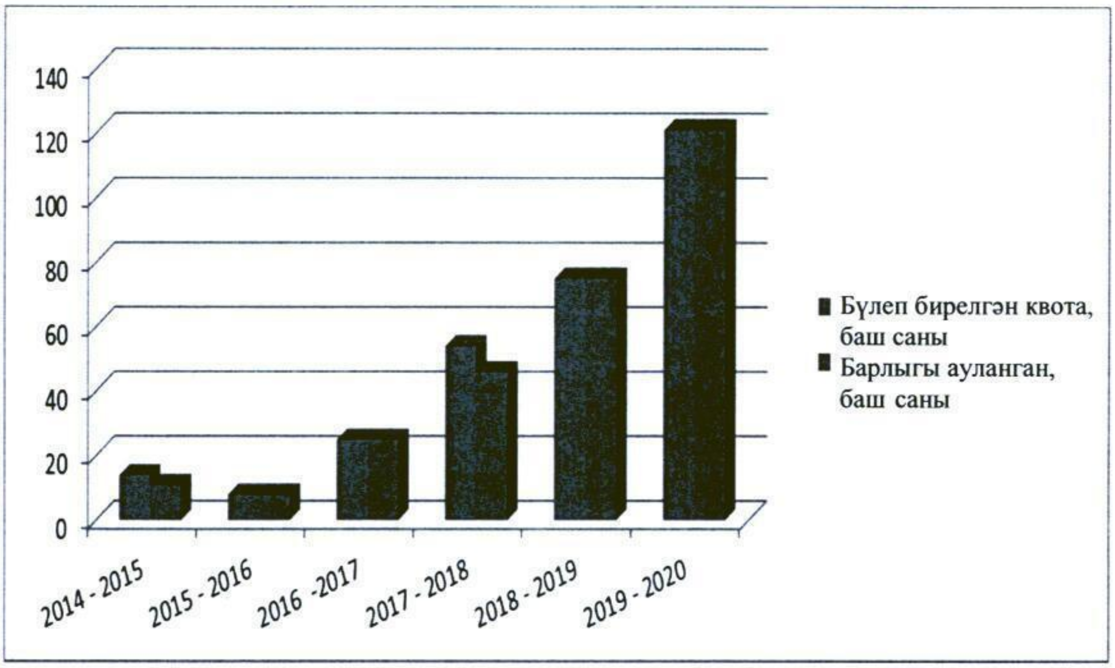

27 нче рәсем. Татарстан Республикасында кыр кәҗәсенең ресурсларын үзләштерү

Бүлеп бирелгән квоталарны үзләштерү проценты 79% тан 100% ка кадәр (88 нче таблица).

88 нче таблица

Татарстан Республикасында чәчү ресурсларын үзләштерү

Сезон	Бүлеп бирелгән квота, баш саны	Ауланган җәнлекләр, барлыгы	Үзләштерү проценты
2014–2015	14	11	79
2015–2016	8	8	100
2016–2017	25	25	100
2017–2018	54	46	85
2018–2019	75	75	100
2019–2020	121	121	100

Кыр кәҗәсе очрагында, ау белән шөгыльләнүчеләргә кыр кәҗәсен аулауга рөхсәт кәгазьләренең кирәк булмавы (уртача алганда бер сезонга якынча 2 рөхсәт

кәгазе) йогынты ясый, бу исә аучылык хайваннарының әлеге ресурсларын үзләштерү күрсәткечләрендә чагылмый калмый.

Кыйммәтле мехлы җәнлекләр.

Татарстан Республикасында кыйммәтле мехлы җәнлекләргә соры куян, ак куян, төлке һәм су күсесе керә. Кыйммәтле мехлы җәнлекләрне аулауның төрләре ягыннан бүленеше 28 рәсемдә күрсәтелгән. Рәсемдә карала торган ун ел эчендә аучылык ресурсларының төрле төрләрен аулауның күләме турында уртача еллык мәгълүмат бирелгән. Шул ук вакытта аучылык ресурсларының аерым төрләрен аулауның күләмнәре карала торган чорның төрле сезоннарында сизелерлек аерыла.

Сусар, америка чәшкесе, көзән, янутсыман эт кебек икенчел дәрәҗә төрләргә еллык ау күләме төп төрләргә ау күләмнәре белән чагыштырмача азрак.

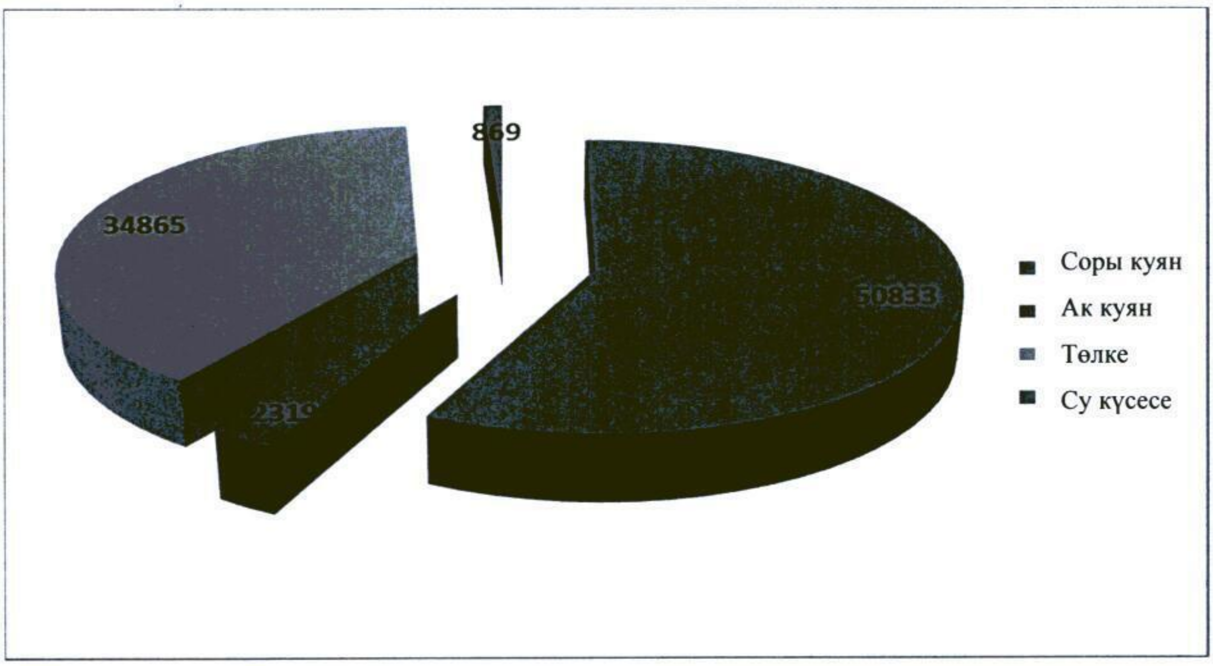

28 нче рәсем. Татарстан Республикасы территориясендә аулана торган ресурслар төрләренең (кыйммәтле мехлы җәнлекләр) күләме ягыннан нисбәте.

Лимит куелмаган аучылык ресурслары арасында аучылар тарафыннан иң күп аулана торган төрләр булып соры куян һәм ак куян санала. Әлеге төрләрнең аулау динамикасы 29 нче һәм 30 нчы рәсемнәрдә күрсәтелгән.

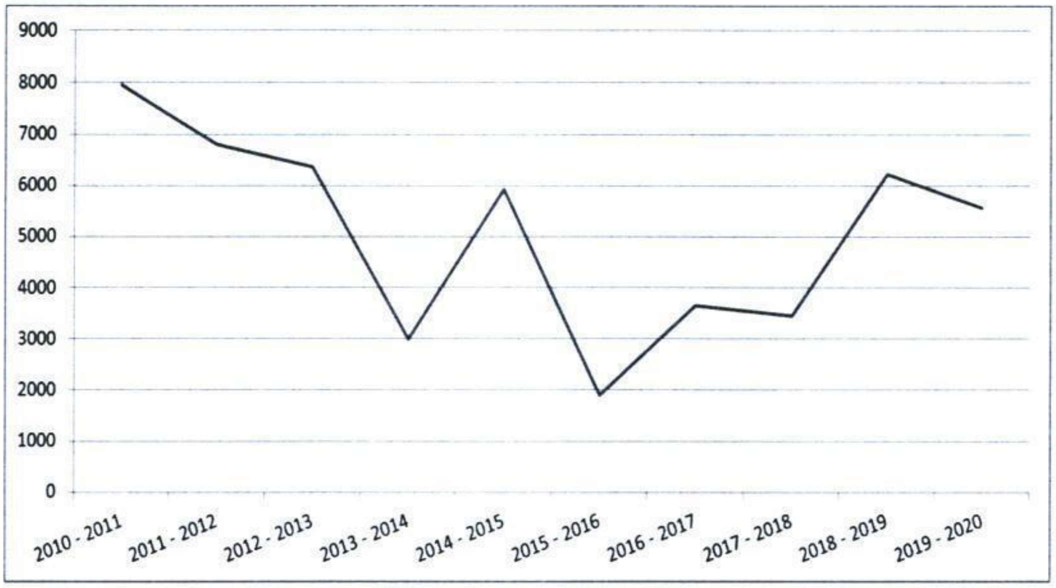

29 нче рәсем. 2010–2020 елларда Татарстан Республикасында соры куянны аулау динамикасы

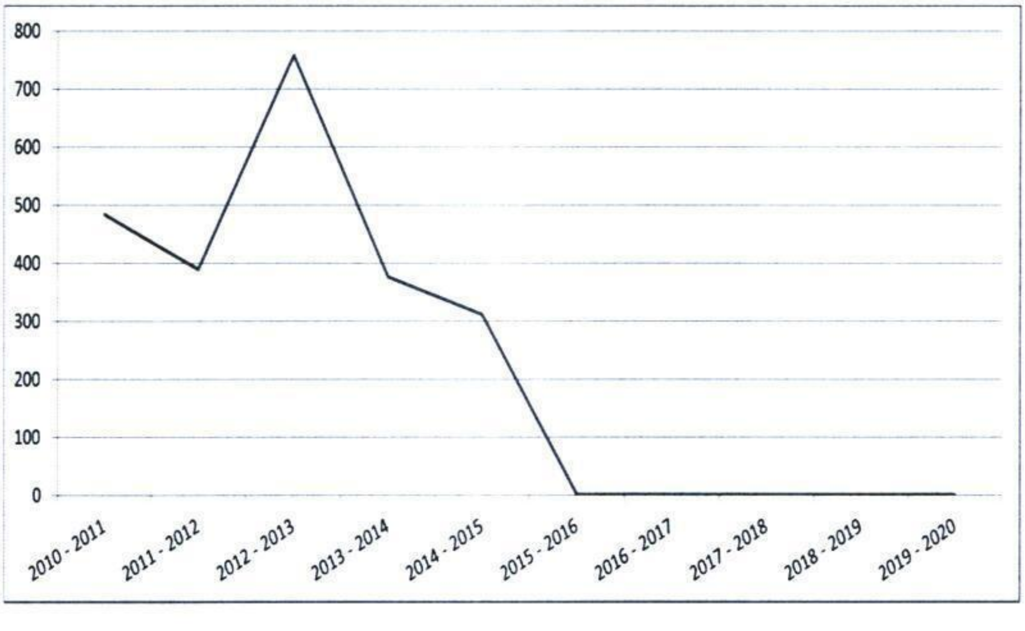

30 нчы рәсем. 2010–2020 елларда Татарстан Республикасында ак куян аулау динамикасы

Соры куянны иң күп аулау 2010–2011 елларда теркәлгән – 7964 җәнлек, ак куянга иң күп ау 2015–2016 елларда күзәтелгән – 1893 җәнлек. 2010–2011 еллар сезонынннан 2019–2020 елларга кадәр соры куянны аулау 1,5 тапкырга диярлек кимеде. Аулауның күпмедер дәрәҗәдә кимүе төрләрнең баш саны үзгәреп торуга бәйле булган. 2013 елдан башлап соры куянның баш саны үзгәрүе күзәтелә. Җәнлекләрнең яшәү тыгызлыгы күрсәткечләре кимү һәм әлеге төрне аулауга рөхсәт бирүне киметү нәтиҗәсендә әлеге төрләрнең аулау күрсәткече дә кимегән.

2016 елда ак куянның саны 7 041 кә кадәр кимегән, шуның нәтиҗәсендә ул Кызыл китапка кертелде. Шуңа бәйле рәвештә аны аулау рөхсәт ителми.

89 нчы таблицада соры куянны аулауның гомуми күләмен төрле муниципаль районнар буенча бүлү мәгълүматлары китерелгән.

89 нчы таблица

Соры куянны аулауның гомуми күләмен Татарстан Республикасы территорияләре буенча бүлү

Т/с	Муниципаль район	Еллар, баш саны					Уртача еллык ау күләме, баш саны
		2015–2016	2016–2017	2017–2018	2018–2019	2019–2020	
1	Әгерҗе	0	0	0	0	0	0
2	Азнакай	0	0	0	0	402	80,4
3	Аксубай	150	0	333	329	84	179,2
4	Актаныш	0	0	86	0	97	36,6
5	Алексеевск	0	0	0	276	274	110
6	Әлки	91	0	0	234	136	92,2
7	Әлмәт	283	641	558	514	390	477,2
8	Апас	94	237	0	240	218	157,8
9	Арча	72	236	158	219	228	182,6
10	Әтнә	0	5	0	0	0	1
11	Баулы	0	0	0	133	0	26,6
12	Балтач	0	0	47	0	0	9,4
13	Бөгелмә	40	0	0	253	0	58,6
14	Буа	142	155	0	106	163	113,2
15	Югары Ослан	0	190	0	230	290	142
16	Биектау	23	119	26	0	96	52,8
17	Чүпрәле	85	150	0	154	125	102,8
18	Алабуга	166	168	131	0	0	93
19	Зәй	0	415	212	287	310	244,8
20	Зеленодольск	22	79	0	56	116	54,6
21	Кайбыч	0	63	142	112	49	73,2
22	Кама Тамагы	0	34	0	53	37	24,8
23	Кукмара	0	0	0	18	0	3,6
24	Лаеш	93	170	100	126	265	150,8
25	Лениногорск	264	295	239	248	243	257,8
26	Мамадыш	0	0	0	289	0	57,8
27	Менделеевск	0	120	131	144	0	79
28	Минзәлә	49	0	163	173	150	107
29	Мөслим	0	0	0	0	0	0
30	Түбән Кама	219	389	345	0	248	240,2
31	Яңа Чишмә	32	136	93	0	284	109
32	Нурлат	17	0	0	257	228	100,4
33	Питрәч	0	46	48	38	5	27,4
34	Балык Бистәсе	0	0	17	83	0	20
35	Саба	0	0	0	280	0	56
36	Сарман	0	0	342	380	361	216,6
37	Спас	0	0	0	158	159	63,4
38	Тәтеш	49	0	277	274	210	162
39	Тукай	0	0	0	43	30	14,6
40	Теләче	0	0	0	0	0	0

41	Чирмешән	0	0	0	278	214	98,4
42	Чистай	2	0	0	245	149	79,2
43	Ютазы	0	0	0	0	0	0

Татарстан Республикасы территориясендә ак куянны тотуның гомуми күләмен бүлү турында мәгълүмат юк, чөнки 2016 елдан бу төрне аулау тыела, чөнки ул республиканың Кызыл китабына кертелгән. Соңгы тапкыр ак куянны 2014–2015 еллар сезонында 312 баш тотканнар.

89 нчы таблицадан күренгәнчә, аерым районнарда даими рәвештә соры куянны тотуга тыюлар билгеләнгән, бу аның яшәү тыгызлыгы вакытлыча кимүгә бәйле чаралар. Моннан тыш, соры куянны табу һәр районда бу аучылык байлыкларын табуга бирелгән рөхсәтләрнең иң чик санын чикләү юлы белән даими рәвештә нормалаштырылды.

Соры куянның ресурслары республика территориясе буенча тигез бүленгән, моны 31 нче рәсем яхшы иллюстрацияли. Шуңа бәйле рәвештә, соры куянны табу да тотрыклы характерга ия.

Әлмәт, Зәй, Лениногорск һәм Түбән Кама районнарында соры куянны тоту күләме аеруча зур, ә Әтнә, Балтач һәм Кукмара районнарында - иң түбән булган. Кайбер районнарда соры куянның саны түбән, шуңа күрә анда бу төрне ауламыйлар.

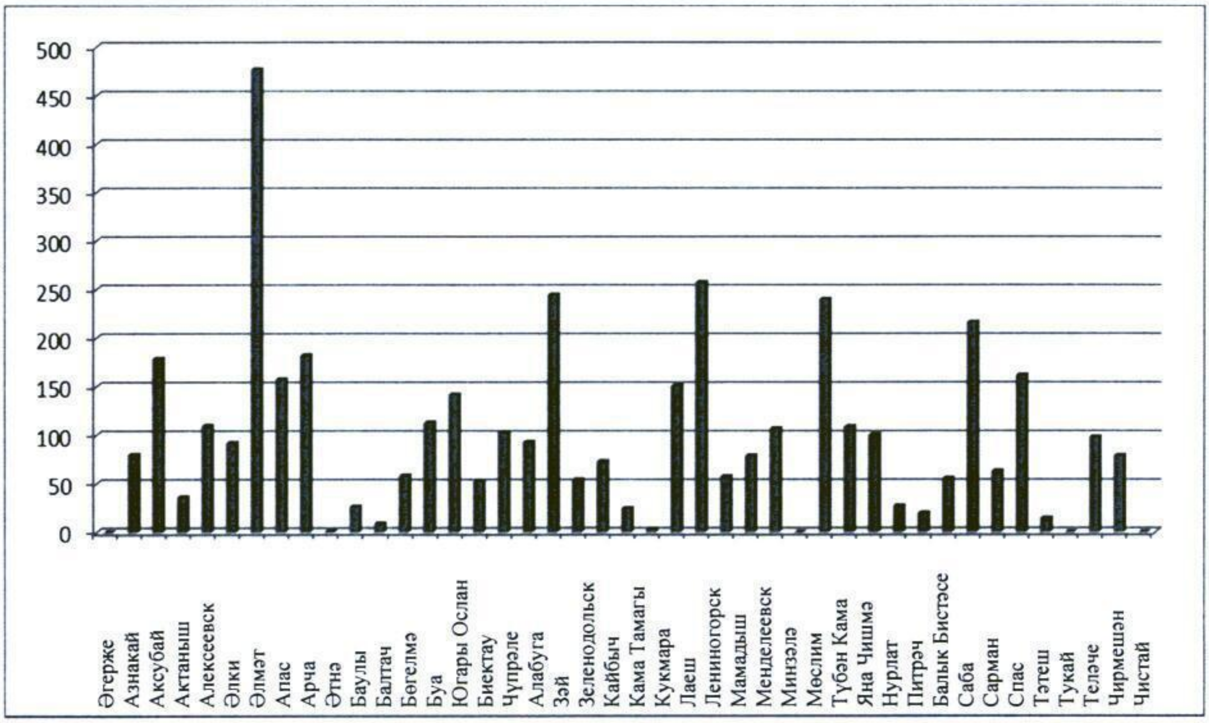

31 нче рәсем. Соры куянга уртача еллык ау күләмен Татарстан Республикасы муниципаль районнары территорияләре буенча бүлү

Иң күп аулана торган кыйммәтле мехлы җәнлекләр арасында төлке икенче урынны алып тора. Соңгы биш елда төлкене аулау 3000–4400 башка кадәр җитә. Карала торган чорда иң күбе 2019–2020 елларда 4 412 баш ауланган, иң азы 2016–2017 елларга туры килә, бу вакытта 3 149 җәнлек ауланган. Төлкегә ау бернинди көнлек һәм сезон нормалары буенча да билгеләнми, чөнки әлеге төр

республикада бик күп таралган. Моннан тыш, төлке котыру, корчаңгы кебек куркыныч авыруларны таратучы булып тора, нарат урманындагы киек җанварларны, соры куянны һәм ак куянның баш санына йогынты ясый. Шул рәвешле, әлеге төрне аулау күләме табигый рәвештә, урманнардагы җәнлекләрнең һәм аучыларның санына карап, җайга салына.

90 нчы таблицада төлкене аулауның гомуми күләмен төрле муниципаль районнар буенча бүлү мәгълүматлары китерелә.

90 нчы таблица

Төлкене аулауның гомуми күләмен Татарстан Республикасы территориясе буенча бүлү

Т/с	Муниципаль район	Еллар, баш саны					Уртача еллык ау күләме, баш саны
		2015–2016	2016–2017	2017–2018	2018–2019	2019–2020	
1	Әгерже	17	57	57	56	67	50,8
2	Азнакай	749	103	116	117	224	261,8
3	Аксубай	115	101	125	90	32	92,6
4	Актаныш	13	0	2	11	11	7,4
5	Алексеевск	78	124	116	172	207	139,4
6	Әлки	93	68	256	221	172	162
7	Әлмәт	161	107	239	140	112	151,8
8	Апас	62	140	90	121	104	103,4
9	Арча	53	56	71	78	105	72,6
10	Әтнә	21	12	0	0	12	9
11	Баулы	113	223	73	169	82	132
12	Балтач	74	62	99	144	90	93,8
13	Бөгелмә	125	44	68	36	119	78,4
14	Буа	94	116	151	58	89	101,6
15	Югары Ослан	41	76	52	80	85	66,8
16	Биектау	85	111	91	60	91	87,6
17	Чүпрәле	38	89	57	69	97	70
18	Алабуга	60	12	56	42	36	41,2
19	Зәй	89	82	112	77	105	93
20	Зеленодольск	71	69	40	66	47	58,6
21	Кайбыч	22	55	82	57	52	53,6
22	Кама Тамагы	56	20	48	35	19	35,6
23	Кукмара	0	0	11	10	0	4,2
24	Лаеш	33	45	56	88	105	65,4
25	Лениногорск	133	111	127	121	203	139
26	Мамадыш	59	89	85	87	69	77,8
27	Менделеевск	63	83	86	68	69	73,8
28	Минзәлә	30	24	53	103	249	91,8
29	Мөслим	62	33	50	85	36	53,2
30	Түбән Кама	96	119	136	154	110	123
31	Яңа Чишмә	45	41	19	32	154	58,2

32	Нурлат	91	65	154	176	122	121,6
33	Питрәч	39	26	55	39	31	38
34	Балык Бистәсе	107	52	22	38	73	58,4
35	Саба	42	104	206	96	96	108,8
36	Сарман	121	77	214	214	251	175,4
37	Спас	36	86	97	150	130	99,8
38	Тәтеш	131	122	429	184	112	195,6
39	Тукай	157	94	152	112	173	137,6
40	Теләче	0	0	0	0	0	0
41	Чирмешән	161	56	145	213	184	151,8
42	Чистай	199	150	138	216	262	193
43	Ютазы	37	45	67	60	25	46,8

Куяннарны аулау күләмнәре белән чагыштырганда, төлке аулау күләмнәре Татарстан Республикасы районнары буенча тигезрәк бүленгән, бу 32 нче рәсемдә ачык күренә.

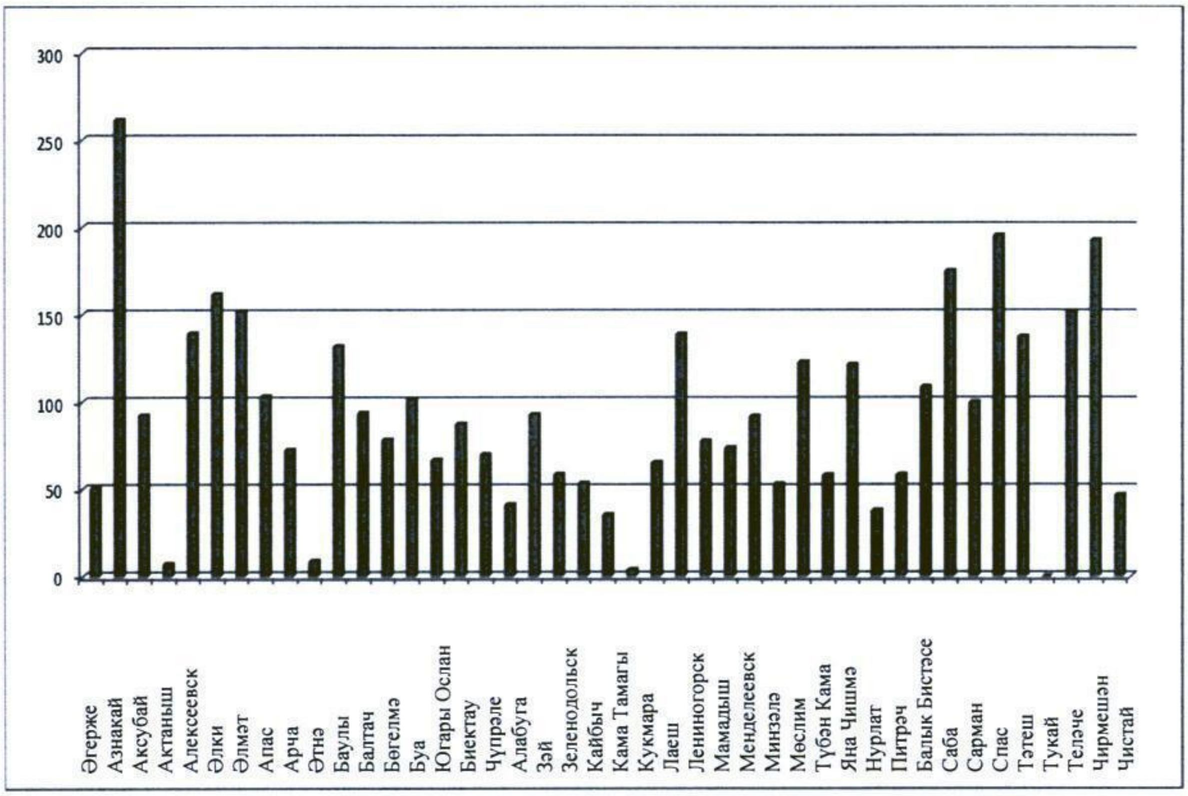

32 нче рәсем. Төлкегә уртача еллык ау күләмен Татарстан Республикасы муниципаль районнары территорияләре буенча бүлү

Иң күп төлкеләр Азнакай, Тәтеш һәм Чистай районнарында табыла. Иң азы- Актаныш, Әтнә һәм Кукмара районнарында. Мондый табыш күрсәткечләре әлеге районнарда төрнең күп булуы күрсәткечләренә туры килә. Шулай итеп, Азнакай районында төлкеләрнең саны Кукмара районына караганда уртача 11 тапкырга күбрәк.

Су күсесе Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларын (кыйммәтле мехлы җәнлекләрнең) аулау буенча өченче урында тора. Әлеге төрне аулау динамикасында су күсесен аулауның кисәк кенә артып китүе дә, шул ук вакытта кисәк кенә кимүе дә күзәтелә (33 нче рәсем).

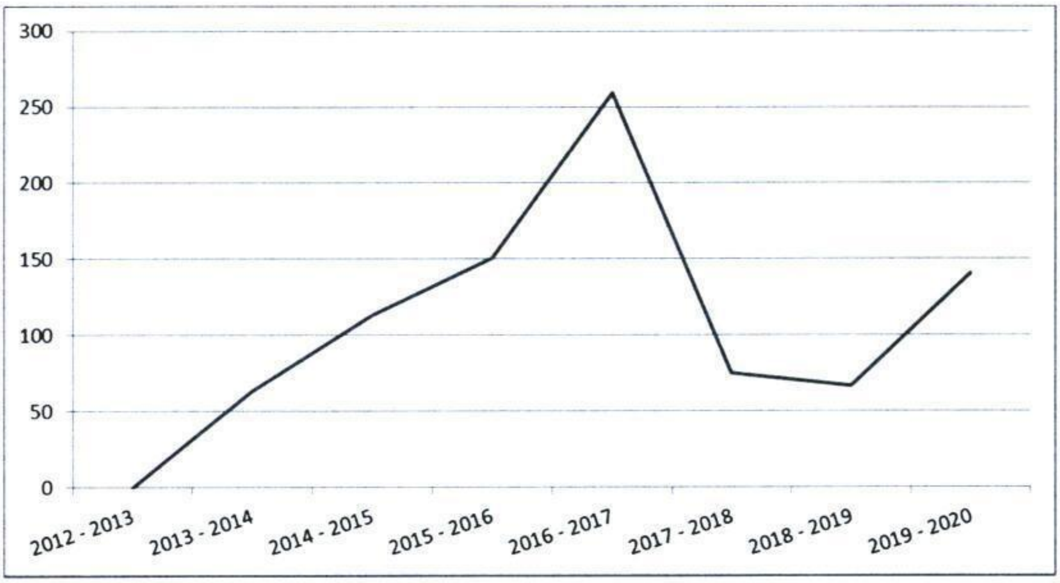

33 нче рәсем. 2013–2020 елларда Татарстан Республикасында су күсесен аулау динамикасы

Күрсәткечләрдәге мондый кискен үзгәрешләрне без барыннан да элек мәгълүматларны тиешле күләмдә исәпкә алмау белән аңлатабыз. Су күсесенә ауның зур күләмдә алып барылуына да карамастан, ул республиканың нибары берничә районында гына аулана. Ауның гомуми күләменең 50 %ы Буа һәм Питрәч районыннарына туры килә, Балтач, Лаеш , Балык Бистәсе һәм Тәтеш районнарында су күсесенә ау аз күләмдә һәм даими түгел. Ауның шушы рәвешле тигезсез бүленеше районнарның табигый шартлары белән дә, республика территориясендә су күсесенең таралу дәрәҗәсе белән дә бәйле.

Киек кошлар.

Соңгы елларда Татарстан Республикасының Хайваннар дөньясы объектларын саклау һәм алардан файдалану идарәсе хисапларында киек кошларның аерым төрләре таксономик төркемнәргә берләшә (үрдәкләр, казлар, шөлдиләр). Республикада барлыгы уртача 16 000 киек кош аулана. Аларның 75 %ын үрдәкләрнең төрле төрләре тәшкил итә. Башка төрләрне аулар күп түгел.

Татарстан Республикасында киек кошларның төркемнәргә бүленеше 91 нче таблицада һәм 34 нче рәсемдә ачык күрсәтелгән.

91 нче таблица

Татарстан Республикасында киек кошларга уртача еллык ау

Төре	Уртача еллык ау күләме, баш саны	Гомуми ау күләме, %
Шөлдиләр (төрен күрсәтмичә)	91	0,6
Үрдәкләр (төрен күрсәтмичә)	12333	75,4
Казлар (төрен күрсәтмичә)	2654	16,2
Урман киек кошлары (төрен күрсәтмичә)	1240	7,6
Күгәрченнәр (төрен күрсәтмичә)	31	0,2
Барлыгы	16349	100

Тулаем алганда, киек кошларны аулау динамикасын анализлау вакытында аучылык күзәтчелеге органнарының аучылык ресурслары күләменә зур тәэсирен билгеләп үтәргә кирәк, ул даими рәвештә киек кошларның теге яки бу төренә ауны тыюда чагыла. 2019 елның җәйге-көзге-кышкы сезоны һәм 2020 елның язгы сезоны чорында барлык аучылык җир-суларында суерны һәм көртлекне аулау тыелды. Бу чараларның барысы да республикадагы киек кошларның баш санын арттыру максатында, аучылык биләмәләрендә аерым төрләрнең аз тыгызлыкта яшәвенә бәйле рәвештә күрелде.

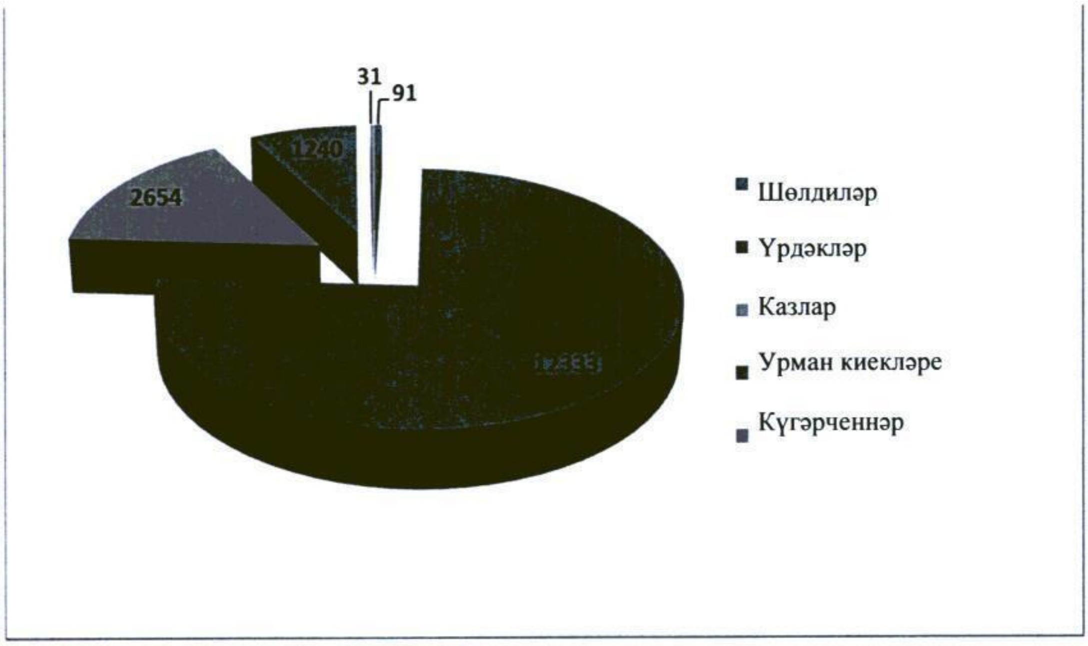

34 нче рәсем. Татарстан Республикасы территориясендә аулана торган аучылык ресурсларының (кошларның) төркемнәр буенча сан нисбәте

Үрдәкләр арасында кыр үрдәге зур әһәмияткә ия, ул үрдәкләрне аулауның гомуми күләменең 42 % тәшкил итә, шул ук вакытта 57 % «төре күрсәтелмәгән» үрдәкләргә туры килә. Әлеге төркемдә дә кыр үрдәгенең булуы мөмкин. Үрдәкләрнең безкойрык, чүрәкәй үрдәк, киң борынлы үрдәк, сыбызгы-үрдәк кебек калган төрләре бик сирәк очрый.

Җирле аучылар казларның соры каз, ындыр казы һәм ак маңгайлы каз кебек төрләрен аулый. Шул ук вакытта казларның «төре күрсәтелмәгән» категорияләре 57 % тәшкил итә. Бер сезонда уртача 2 300 тирәсе төрле төр каз аулана.

Урман киек казларына суер, көртлек, боҗыр һәм тәллетәвеч керә, алар киек кошларга ауның гомуми күләменнән 7,6 % ны тәшкил итә. Шул ук вакытта ау күләменең зур өлеше тәллетәвечкә туры килә – 90 %. Боҗырга ау махсус оештырылмый, ә көртлеккә ау республиканың барлык муниципаль районнарында диярлек бары тик язгы чорда гына рөхсәт ителгән. Аерым чорларда, мисал өчен, 2019–2020 еллардагы ау сезонында суерга ау барлык аучылык җиләмәләрендә тыелган иде.

Шулай итеп, Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларыннан файдалануны анализлау күрсәткәнчә, иң еш аулана торган аучылык ресурсларына соры куян, төлке, кабан дуңгызы һәм киек су кошлары керә. Башка төрдәге тәллетәвечләр һәм шөлдиләр, урман киек җанварлары, сусар, янутсыман эт һәм аучылык ресурсларының башка төрләре, кагыйдә буларак, аларга махсус ау оештырмыйча, аучылык ресурсларының төп төрләрен аулаганда гына аулана.

Аучылык биләмәләрен оештырганда һәм аларны эшләткәндә төп аучылык ресурсларын саклауга һәм яңадан торгызуга аеруча зур игътибар бирелергә тиеш. Бу ресурслар әһәмиятле социаль роль дә башкара, чөнки нәкъ менә аучылык объектларның күплеге хисабына төбәк халкының актив ялга ихтыяҗлары канәгатьләндерелә.

Аучылык ресурслары күләмнәрен фәнни нигездә мониторинглау республикада даими рәвештә гамәлгә ашырылырга тиеш, чөнки һәр төрне аулау күләме һәм аларның күпьеллык динамикасы хайваннарның фактагы санын билгеләүче әһәмиятле күрсәткеч булып тора, аларның баш санын исәпкә алу буенча мәгълүматларга өстәмә буларак хезмәт итә. Махсус исәпкә алынмый торган күчмә төрләрне аулауга мониторинг аларның таралышының гомуми торышын мониторинглауның нәтиҗәле инструменты булып тора.

6. Аучылык биләмәләреннән рациональ файдалануны оештыру чаралары

6.1. Аучылык хуҗалыгын үстерү буенча төп юнәлешләр һәм чаралар

Аучылык хуҗалыгы матди җитештерү өлкәсе булып тора, ул халыкның ауга карата, аның белән бәйле башка эшләргә карата ихтыяҗларын тәэмин итү өчен аучылык хайваннарын, аучылык хуҗалыгы продукциясен һәм башка төрле тиешле продукцияне аучылык җирләрен саклау һәм яхшырту һәм башка (авыл хуҗалыгы һәм урман хуҗалыгы) тармаклардагы мәнфәгатьләрне исәпкә алу нигезендә яңадан җитештерү һәм алардан тотрыклы файдалану гамәлгә ашырыла. Аучылык ресурслары һәм аучылык ресурсларының яшәү тирәлеге булган аучылык биләмәләре аучылык хуҗалыгының нигезен тәшкил итә. Шуңа күрә аларны саклауга һәм алардан рациональ файдалануны оештыруга зур игътибар бирелә.

Соңгы 10 елда Татарстан Республикасы аучылык хуҗалыгының функцияләвен оештыру дәрәҗәсен һәм үзенчәлекләрен анализлау нәтиҗәсендә аучылык

тармагының динамикалы үсеп китүен тоткарлый торган аеруча актуаль проблемаларны билгеләп үтәргә мөмкин:

аучылык хуҗалыгына инвестиция кертүнең күләме аз булуы;

аучылык инфраструктурасы үсешенең түбән дәрәҗәдә булуы, шуның нәтиҗәсендә читтән керә торган аучылык туризмы үсеп китә алмау;

ау оештыру белән бәйле күрсәтелгән хезмәтләрнең түбән сыйфатлы һәм төрләренең аз булуы;

башкарыла торган биотехник (ресурсларны күчерү, ерткычларны контрольдә тоту, аучылык җирләрендәге ашату һәм саклау сыйфатламаларын яхшырту) чараларның күләме аз булуы;

аучылык белән шөгыльләнүчеләр тарафыннан аучылык ресурсларын саклауның нәтиҗәле системасы булмау;

аучылык ресурсларының янгыннарда һәм авыл хуҗалыгы эшләрен башкарганда (агулы химикатларны, киң колачлы һәм югары тизлектәге авыл хуҗалыгы техникасын кулланганда) һәлак булуы.

Югарыда атап үтелгән проблемаларны чишүне аучылык ресурсларының яшәү тирәлегеннән файдалану, тармакны оештыру һәм үстерүнең стратегик планлаштыру нигезендә гамәлгә ашырырга кирәк.

Түбәндә Татарстан Республикасында аучылык ресурсларыннан һәм аучылык биләмәләреннән рациональ файдалануны оештыру буенча планлаштырылган чаралар күрсәтелә:

аучылык ресурсларын күчерү юлы белән яшәү тирәлеген, үрчү шартларын, туплану урыннарын саклау;

Россия Федерациясе Кызыл китабына, Татарстан Республикасы Кызыл китабына кертелгән югалып баручы төрләрнең яшәү урыннарын картага төшерү һәм саклап калу;

аучылык ресурсларының таралышында бара торган үзгәрешләрне үз вакытында ачыклау; аучылыкны һәм аучылык ресурсларын саклау өлкәсендә карарлар кабул итү өчен дәүләт органнарына республикадагы аучылык ресурсларының торышы, баш саны динамикасы, таралышы турында тулы, төгәл мәгълүматлар бирү;

электр челтәрләрен җәелдерүнең проектларына һәм планнарына (схемаларына) экологик экспертизалар үткәргәндә конкрет экологик шартларда кошларның электрүткәргеч линияләр җайланмалары белән үзара бәйленеше төрен (орнитоценозлар структурасы үзгәрүне, тәүлекле, сезонлы һәм күпьеллык режим динамикаларында аларның ландшафт һәм электр челтәрләре белән бәйләнешен; миграция коридорларының һәм кошларның туплану ураннарының булуын, һәм шулай ук электрүткәргеч линияләр урнашу урыннарында кошларның үз-үзләрен тотышына идарә итү мөмкинлеген) фаразлау;

кыргый җәнлекләргә китерелгән зыян китермәү һәм/яки әлеге зыянны киметү максатларында авыл хуҗалыгы предприятиеләренең химик һәм агротехник чаралар куллануга, терлек көтүгә таләпләрне һәм шартларны үтәүләренә карата системалы мониторинг һәм даими контроль кертү һәм гамәлгә ашыру; теге яки бу пестицидларны куллануның урынлы булуы турындагы мәсьәләне хәл иткәндә тере табигатькә (корткычларны юк итү өчен нәтиҗәле һәм кешелек өчен агулы булудан тыш) китерелгән зыянны исәпкә алу;

урман һәм аучылык хуҗалыкларының үзара эшчәнлеге, кисентеләрнең күләмнәрен һәм ысулларын, урман бүлемтекләре мәйданнарын ачыклаганда аучылык хуҗалыгы мәнфәгатьләрен исәпкә алу; урманнан файдалануның аучылык ресурслары баш санына карата тискәре йогынтысын киметү;

кыйммәтле азык булып торучы яшь агачларның торышын, мәйданнары күләмнәрен тикшереп торуны урман яңарту практикасына кертү;

аучылык биләмәләренең азык, саклау, оя кору һәм башка төрле (вак куакларны саклау, куышлы агачларны калдыру һ.б.) кирәкле булган үзенчәлекләрен саклау буенча урман хуҗалыгы предприятиеләре тарафыннан кагыйдәләрнең һәм нормаларның үтәлүен тикшереп тору;

кызыксынган оешмалар тарафыннан кулланыла торган технологияләргә зыян китерүче кыргый хайваннарны өркетү һәм читләштерү ысулларын кертү буенча чаралар күрү;

кыргый җәнлекләр өчен куркыныч тудыручы этләрне һәм башка төрле хайваннарны ирекле яки бәйдән башка йөртүне бетерү буенча барлык мөмкин булган чараларны күрү.

Аучылык җирләреннән рациональ файдалануны оештыру буенча юнәлешләр:

аучылык җирләрен беркетүнең аукцион принципларын үтәү иң сыйфатлы аучылык биләмәләрен аларның инфраструктурасын үстерү һәм аларны оештыру буенча иң зур финанс мөмкинлекләренә ия булган юридик затларга һәм шәхси эшмәкәрләргә тапшыру мөмкинлеген бирәчәк. Шул ук вакытта (аучылык биләмәләренең) аукцион лотларын формалаштыруга карата фәнни-дәлилле якын килү мөһим, чөнки формалаштырыла торган аучылык урыннары берникадәр критерийларга (мәйданының идарә ителүчәнлеге, җитәрлек булуы, күптөрлелек һ.б.) туры килергә тиеш, бу исә булачак аучылык хуҗалыкларын үстерүнең уңышлы башлангычы булып тора.

аучылык җирләренең җитештерүчәнлеген арттыру буенча чаралар комплексын эшләү. Аучылык җирләрен төзекләндерү аучылык оештыруның эчке хуҗалык документларында һәм килешүләрдә күрсәтелгән таләпләр нигезендә ау хуҗалыгы турында килешү төзегән юридик затлар һәм гражданнар тарафыннан үткәрелергә тиеш;

аучылык инфраструктурасын оештыруның мәҗбүрилеге иң яхшы аучылык биләмәләрен (эре урман массивлары, сулыклы-сазлыклы җирләр) файдалануга алучы арендаторлар белән төзелә торган ау хуҗалыгы килешүләрендә беркетелергә тиеш;

эшчәнлекне ял итү өчен махсуслаштыру. Һәвәскәр һәм спорт авын үстерү буенча мөмкин булган юнәлешләр арасында өстенлекле рәвештә ганимәт аучылыгын һәм аучылык туризмын үстерү максатчан һәм планлаштырыла торган юнәлешләр булып тора. Татарстан Республикасы шартларында кабан дуңгызы, поши, көртлек туристлар иң күп аулый торган ресурслар булып тора. Ләкин бу Татарстан Республикасы территориясендә ауның башка төрләрен үстерүне дә күз уңыннан ычкындырмый;

аучылык белән катнаш эшчәнлек юнәлешләрен – ау этләрен асрау, ату-аучылык спорты, таксидермия, аучылык продукциясен эшкәртүне үстерү;

ау хайваннарын вольерларда үрчетү. Татарстан Республикасы шартларында тояклы хайваннарны вольерларда үрчетүнең актуальлеге аларга карата гарантияле ау тәэмин итү өчен, тиз арада вольер төркемчәләрен оештыру, ә димәк, өстәмә продукция һәм керемнәр алу өчен шартлар тудырылырга мөмкин булуы белән аңлатыла. Вольерлардагы хайваннар аларның хуҗалары милеге булып санала һәм аларны аулау вакытын һәм күләмен хуҗа үзе билгели. Аларны ел дәвамында ауларга мөмкин, бу исә әлеге тармакка карата тагын да зуррак кызыксындыру уята;

аучылык ресурсларын саклауның, үрчетүнең һәм алардан рациональ файдалануның хокукый һәм икътисади механизмын тәэмин итү. Аучылык ресурсларыннан законсыз һәм рациональ булмаган файдалануның икътисадый яктан отышсыз булуы өчен шартлар тудыру;

югарыда күрсәтелгән эшчәнлекне һәм фәнни күрсәтмәләрне анализлау нигезендә аучылык ресурсларын саклау, үрчетү һәм алардан рациональ файдалану буенча идарәче карарлар кабул итү, аучылык җирләрендә ауны оештыру, аучылык ресурсларын мониторинглау һәм аларның кадастрын алып бару;

аучылык хуҗалыгында кадрлар сәясәтен гамәлгә ашыру, аучылык хуҗалыгы хезмәткәрләренең тәҗрибә алмашу һәм квалификациясен күтәрү буенча семинарлар үткәрүгә булышлык күрсәтү;

аучылык ресурсларын саклау, үрчетү һәм алардан рациональ файдалануны оештыру мәсьәләләрен хәл итүдә ау хуҗалыгы оешмаларның мөстәкыйльлеген арттыру;

әлеге өлкәдә норматив-хокукый базаны камилләштерү һәм арендаторлар белән ау хуҗалыгы идарәче органнарның координацияләнгән эш-гамәлләре.

6.2. Татарстан Республикасындагы аучылык биләмәләренең ау мөмкинлекләре

Аучылык биләмәләренең ау мөмкинлекләре дигәндә бер көндә яисә бер сезонда бу аучылык хуҗалыгында булып китә алган аучылар саны күздә тотыла.

Аучылык биләмәләренең территориаль мөмкинлекләре дә, биологик (фактик) мөмкинлекләре исәпләнелә. Әгәр дә аучылык биләмәләренең территориаль һәм биологик мөмкинлекләре бер төрле булмаса, ауны планлаштырганда нигез итеп аларның сан ягыннан кимрәген алырга кирәк.

Хуҗалыкның территориаль мөмкинлеге – ул аның территориясендә бер үк вакытта бер-берсенә комачауламый һәм куркынычсызлык техникасын бозмый ауга чыга алучы аучылар саны. Конкрет ау төре өчен көндезге вакытта ау мөмкинлеге алар яшәү өчен яраклы аучылык биләмәләре мәйданын бер кв метр мәйданда ауга чыга алырлык аучыларның максималь санына бүлү юлы белән исәпләп чыгарыла. Әлеге төр ау мөмкинлеге аучылык биләмәләре мәйданына һәм ауның төренә, ау өчен аучылык биләмәләренең бөтен җирен бер үк вакытта файдалану мөмкинлегенең процентларда күрсәткеченә, аучылык сезонының дәвамлылыгына һәм теге яки бу ау төрләрендә аучыларның бер кв метр мәйданда ауга чыга алу мөмкинлегенә бәйле, ләкин киек җанварларның санына бәйле түгел. Аучылык ресурслары яшәү өчен яраклы аучылык биләмәләре территориясендә берьюлы ауга чыгу киек җанварларның яшәү шартларына тискәре йогынты ясый, еш кына аны әлеге аучылык хуҗалык чикләреннән күчеп китәргә мәҗбүр итә. Шуңа да аучылык

биләмәләренең барлык территориясендә берьюлы ауга чыгу бары тик 60-70% мәйданда гына проектланырга тиеш, чөнки бу хуҗалыкның территориаль мөмкинлеген күпкә киметә.

Территориаль мөмкинлеге даими зурлык булып санала, ул аучылык биләмәләренең төренә һәм аларның мәйданына бәйле. Ауның төп төрләре өчен территориаль мөмкинлек 92 нче таблицада китерелә.

Дала һәм кыр киекләрен аулау.

Әлеге аучылык ресурслары кырларда аулана, алар Татарстан Республикасында иң киң таралган аучылык биләмәләре төрләре булып тора. Татарстан Республикасы территориясе өчен әлеге аучылык биләмәләрнең ау мөмкинлеге бер аучыга 25 га җир каралган.

Сазлык-болын киекләрен аулау.

Әлеге ау төре уратып алып, яшеренеп утырган җирдән, ау кошлары, ау этләре ярдәмендә башкарыла. Аулау өчен чынлыкта аучылык биләмәләренең бөтен өлеше түгел, ә нибары бер өлеше генә яраклы булу шартын исәпкә алырга кирәк. Шул рәвешле, әлеге ау төрләрен башкару өчен бер аучыга 25 га мәйдан күләмендә территориаль ау мөмкинлеге нормасын киңәш итәргә мөмкин.

Урман киекләрен «гөрдердәү» чорында аулау.

Суер һәм көртлекне «гөрдердәү» чорында аулаганда мәйдан нормаларын билгеләү максатка ярашсыз булып тора. Урман киекләрен «гөрдердәү» чорында аулау буенча аучылык җирләренең ау мөмкинлеге ауланачак кошларның санына тигез.

Тәлләтәвечкә язгы ау.

Бары тик «ата тәлләтәвечнең билгеле бер очышы» вакытында гына ауга чыгу күздә тотыла, шуңа да исәпләүне бары тик тоташ утыртмалар (табигый һәм ясалма) мәйданында гына алып барырга кирәк, бу хуҗалык эчендә аучылыкны оештыру вакытында билгеләнә. Аткан вакытта куркынычсызлыкны тәэмин итәрлек ераклыгын исәпкә алып, әлеге ау төрендә территориаль ау мөмкинлеге бер аучыга кимендә 25 га мәйдан тәкъдим ителә.

Казларга язгы ау.

Ау авыл хуҗалыгы биләмәләрендә башкарыла. Хуҗалык эчендә ауны оештырганда казларны даими ашату өчен кулланыла торган авыл хуҗалыгы биләмәләренең фактагы мәйданын билгеләргә кирәк. Ау мөмкинлеген исәпләү өчен казлар даими яши торган авыл хуҗалыгы биләмәләре мәйданын күздә тотарга кирәк. Бер аучыга ау өчен яраклы булган 25 гектардан да ким булмаган аучылык биләмәләрен исәпләргә тәкъдим ителә.

Кыйммәтле мехлы җәнлекләрне һәм куяннарны аулау.

Кагыйдә буларак, әлеге ау төре өчен аучылык биләмәләренең барлык төрләре дә диярлек файдаланыла. Шул ук вакытта ау вакытында зур ераклыкларда

куркыныч тудыручы аеруча зур ядрә кулланылырга мөмкин. Ау күп очракта кырларда алып барыла, ә бу исә ядрәләр өчен бернинди тоткарлык булмавын аңлата. Әлеге төр ау өчен ау мөмкинлеге нормаларын планлаштырганда моны да исәпкә алырга кирәк. Кыйммәтле мехлы җәнлекләргә һәм куянга җәяүле ау вакытында индивидуаль ау маршрутының уртача озынлыгы югары була. Санап үтелгән нигезләрне исәпкә алып, төрле ысуллар кулланып индивидуаль ау вакытында кыйммәтле мехлы җәнлекләр өчен хас аучылык биләмәләрен бер аучыга кимендә 400 гектардан исәпләргә кирәк. Әгәр дә хуҗалык аучысы җитәкчелегендә коллектив оешкан төстә ауга чыкса, ау мөмкинлеге нормасы 5 аучыга кадәр төркем өчен 2000 га тәшкил итәчәк.

92 нче таблица

Татарстан Республикасы аучылык биләмәләренең территориаль үткәрү мөмкинлеге

Т/с	Ау төре	Аучылар составы	Ау өчен яраклы биләмәләр мәйданы нормативы, га	Төр яшәү өчен яраклы мәйдан, га	Мәйданның аны коррекция-ләү коэффи-циентын исәпкә алынган 70% проценты	Көндезге террито-риаль ау мөмкинлеге (кеше саны)
1	Пошины уратып алып аулау	10 аучыдан кимрәк	1000	1366791,3	956753,9	9568
2	Кабан дуңгызын уратып алып аулау	10 аучыдан кимрәк	1000	1393312,13	975318,493	9753
3	Кыр кәҗәсен уратып алып аулау	10 аучыдан кимрәк	1000	1857193,66	1300035,56	13000
4	Пошины көзге-кышкы чорда куып аулау	10 аучыдан кимрәк	1000	1366791,3	956753,9	9568
5	Кабан дуңгызын көзге-кышкы чорда куып аулау	10 аучыдан кимрәк	1000	1393312,13	975318,493	9753
6	Кыр кәҗәсен көзге-кышкы чорда куып аулау	10 аучыдан кимрәк	1000	1857193,66	1300035,56	13000
7	Ау этләре белән соры куян аулау	5 аучыдан кимрәк	2000	4142331,3	2899631,91	7249
8	Ау этләре белән ак куян аулау	5 аучыдан кимрәк	2000	1366791,3	956753,907	2392
9	Ау этләре белән төлке аулау	5 аучыдан кимрәк	2000	4142331,3	2899631,91	7249
10	Суерны җәйге-көзге чорда ау этләре белән аулау	40 аучыдан кимрәк	1000	1299949,31	90964,517	3639
11	Көртлекне җәйге-көзге чорда ау этләре белән аулау	40 аучыдан кимрәк	1000	1799598,5	1259718,95	50389
12	Кыр киекләрен җәйге-көзге чорда	40 аучыдан кимрәк	1000	4694456,1	3286119,27	131445

	ау этләре белән аулау					
13	Җәйге-көзге чорда үрдәкне уратып алып аулау	40 аучыдан кимрәк	1000	155140,906	1085798,63	43432
14	Үрдәкләрне җәйге-көзге чорда карачкылар белән аулау	40 аучыдан кимрәк	1000	155140,906	1085798,63	43432
15	Алдавыч үрдәк белән язын аулау	40 аучыдан кимрәк	1000	155140,906	1085798,63	43432

92 нче таблицада түбәкнең хуҗалык эчендә ауны оештырган вакытта әлеге хуҗалыкның ау мөмкинлеге аучылык өчен яраклы барлык мәйданында исәпләнмәве хисабына киметелү ихтималы булган максималь территориаль ау мөмкинлеге китерелгән.

Аучылык биләмәләренең барлык киек-кош запаслары бу рәвешле исәпләп чыгарылган аучылар санын кабул итәргә әзер түгеллеге ачык күренә. Ау мөмкинлегенең факттагы (ресурс) исәбен, ягъни бар булган киек-кош запаслары нигезендә аулау мөмкинлеге бирерлек аучылар санын исәпләп чыгарырга кирәк. Аучылык ресурсларының һәр төре өчен бер үк хуҗалыкта факттагы ау мөмкинлеге төрле булырга мөмкин, шул ук вакытта ул вакыт узу аучылык ресурслары популяциясенең торышына һәм сан күрсәткечләренә бәйле рәвештә белән үзгәрергә дә мөмкин.

Россия Федерациясе Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының 2020 елның 25 ноябрендәге 965 номерлы боерыгы нигезләмәләрен исәпкә алып, факттагы ау мөмкинлеген исәпләү аучылык лимиты билгеләнә торган төрләр өчен генә гамәлгә ашырыла. Әлеге төрләр буенча аерым бер хуҗалыкның факттагы минималь ау мөмкинлеге аларның аучылык ресурсларына бүлеп бирелгән квотага тигез.

Лимитлары расланмый торган ау ресурслары өчен аерым бер сезонда аларга ау нормативлары билгеләнми.

6.3. Татарстан Республикасы территориясендә аучылык биләмәләре оештыру өчен зоналар бүлеп бирүне планлаштыру турында мәгълүмат

«Ау турында» Законның 7 статьясы 3 пункты нигезендә һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре Россия Федерациясе субъектының аучылык биләмәләре гомуми мәйданының кимендә егерме процентын тәшкил итәргә тиеш. Беркетелгән яңа аучылык җирләрен планлаштыру файдалануга бирелгән территорияләрдә гомуми файдаланудa булган аучылык биләмәләре белән чагыштырганда, аучылык биләмәләрен саклау һәм биотехник чаралар үткәрү дәрәҗәсе сизелерлек югары булуы белән аңлатыла. Беркетелгән аучылык җирләрендә ау белән шөгыльләнүчеләрнең актив эшчәнлеге нәтиҗәсендә ау хайваннарының саны сизелерлек арта, бу ау хуҗалыгын алып баруның төп максатларының берсе булып тора да инде.

Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләре төбәктәге аучылык биләмәләренең гомуми мәйданыннан якынча 33,23% тәшкил итә. Һәркем файдалана алырлык аучылык биләмәләренең бар булган мәйданы киләчәктә ау хуҗалыгы килешүләрен төзү хокукы булган яңа беркетелгән аучылык биләмәләрен аукционнар үткәрү юлы белән планлаштырылырга мөмкинлек бирә.

6.4. Аучылык ресурсларын саклау зоналарын бүлеп чыгару турында мәгълүмат

Аучылык ресурсларын саклау максаты белән, аучылык байлыкларын саклау зоналары оештырыла. Ул зоналарда аучылык ресурсларын куллану чикләнә. Җирлектә мондый саклау зоналарын билгеләгәндә, Татарстан Республикасында аучылык белән шөгыльләнүчеләр һәм кызыксынган дәүләт органнары Россия Федерациясенең Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының «Җирлектә аучылык ресурсларын саклау зоналары чикләрен урнаштыру тәртибен раслау турында» 2020 елның 6 июлендәге 412 нче номерлы боерыгы нигезләмәләренә таяна. Шуңа бәйле рәвештә, саклау зоналарын бүлгәндә:

җирлектә аучылык ресурсларын саклау зонасының чикләре махсус мәгълүмат билгеләре белән билгеләнгән, аларда аучылык ресурсларын саклау максатларында кертелә торган чикләүләр, аучылык ресурслары өчен саклау зонасы билгеләнә торган аучылык җир-суларының атамасы (башка территория), күрсәтелгән;

махсус мәгълүмати билгеләр аучылык ресурсларын саклау зонасы чикләренең периметры буенча, аучылык байлыкларын саклау зонасына керү (чыгу), кешеләр йөри торган урыннарда, шулай ук аучылык ресурсларын саклау зонасы эчендә урнаштырылган.

Хуҗалык эчендәге корылмаларга ярашлы рәвештә, саклау зоналары түбәндәге аучылык хуҗалыкларында бүлеп бирелде:

Әгерҗе муниципаль районында – «Кызыл бор» аучылык хуҗалыгы;

Азнакай муниципаль районында – «Азнакай» аучылык хуҗалыгы;

Аксубай муниципаль районында:

«Аксубай» аучылык хуҗалыгы;

«Бөркет» аучылык хуҗалыгы;

Актаныш муниципаль районында - «Актаныш» аучылык хуҗалыгы;

Алексеевск муниципаль районында - «7 завод» аучылык хуҗалыгы;

Әлки муниципаль районында - «Көньяк» аучылык хуҗалыгы;

Әлмәт муниципаль районында:

«Ласка» аучылык хуҗалыгы;

«Бута-Чишмә» аучылык хуҗалыгы;

«Кама-Исмәгыйль» аучылык хуҗалыгы;

Апас муниципаль районында - «Апас» аучылык хуҗалыгы;

Арча муниципаль районында – «Үрнәк» аучылык хуҗалыгы;

Әтнә муниципаль районында – «Әтнә» аучылык хуҗалыгы (1 нче участок, 2 нче участок, 3 нче участок);

Баулы муниципаль районында - «Поповский» аучылык хуҗалыгы;

Балтач муниципаль районында - «Төньяк» аучылык хуҗалыгы;

Бөгелмә муниципаль районында:

«Юкә» аучылык хуҗалыгы;
«Бөгелмә» аучылык хуҗалыгы;
Буа муниципаль районында:
«Баек урманчылыгы» аучылык хуҗалыгы;
«Буа» аучылык хуҗалыгы;
Югары Ослан муниципаль районында:
«Югары Ослан» аучылык хуҗалыгы;
«Тәмте» аучылык хуҗалыгы;
Биектау муниципаль районында:
«Глухарь» аучылык хуҗалыгы;
«Аучылык традицияләре» аучылык хуҗалыгы;
Чүпрәле муниципаль районында - «Фазан» аучылык хуҗалыгы;
Алабуга муниципаль районында:
«Свиногорье» аучылык хуҗалыгы (1 нче участок, 2 нче участок, 3 нче участок);
«Алабуга» аучылык хуҗалыгы;
Зәй муниципаль районында:
«Кызыл юл» аучылык хуҗалыгы;
«Зәй» аучылык хуҗалыгы;
«Баграж» аучылык хуҗалыгы;
«Карамалы» аучылык хуҗалыгы;
«Аучы» аучылык хуҗалыгы;
Зеленодольск муниципаль районында:
«Зеленодольск» аучылык хуҗалыгы;
«Зөя» аучылык хуҗалыгы;
Кайбыч муниципаль районында:
«Барс» аучылык хуҗалыгы;
«Кайбыч» аучылык хуҗалыгы;
Кама Тамагы муниципаль районында:
«Кама Тамагы» аучылык хуҗалыгы («Вепрь» җаваплылыгы чикләнгән җәмгыяте);
«Кама Тамагы» аучылык хуҗалыгы («Кама Тамагы» аучылык хуҗалыгы җирле иҗтимагый оешмасы)
«Тәмте» аучылык хуҗалыгы;
Кукмара муниципаль районында:
«Лубян» аучылык хуҗалыгы;
«Кукмара» аучылык хуҗалыгы;
Лаеш муниципаль районында:
«Идел-Кама» аучылык хуҗалыгы;
«Никольский» аучылык хуҗалыгы;
«Кама киңлекләре» аучылык хуҗалыгы;
«Янтык» аучылык хуҗалыгы;
Лениногорск муниципаль районында – «Селәүсен» аучылык хуҗалыгы;
Мамадыш муниципаль районында:
«Берсут» аучылык хуҗалыгы;
«Омара» аучылык хуҗалыгы;

«Нократ яры» аучылык хуҗалыгы;
«Урман» аучылык хуҗалыгы;
Минзәлә муниципаль районында:
«Аккош күле» аучылык хуҗалыгы;
«Минзәлә» аучылык хуҗалыгы;
«Яңа Минзәлә» аучылык хуҗалыгы;
Мөслим муниципаль районында:
«Ак Барс» аучылык хуҗалыгы;
«Мөслим» аучылык хуҗалыгы;
Түбән Кама муниципаль районында:
«Иманлек» аучылык хуҗалыгы;
«Ширәмәт» аучылык хуҗалыгы;
«Яңа Чишмә» аучылык хуҗалыгы;
«Сухарев» аучылык хуҗалыгы;
Яңа Чишмә муниципаль районында – «Красновидово» аучылык хуҗалыгы;
Нурлат муниципаль районында:
«Зүзәй» аучылык хуҗалыгы;
«Төрнәс» аучылык хуҗалыгы;
Питрәч муниципаль районында – «Питрәч» аучылык хуҗалыгы;
Питрәч һәм Лаеш муниципаль районнарында – «Салават күпере» аучылык хуҗалыгы;
Балык Бистәсе муниципаль районында – «Кама яры» аучылык хуҗалыгы;
Саба һәм Теләче муниципаль районнарында – «Саба укыту-тәҗрибә урман хуҗалыгы» аучылык хуҗалыгы;
Сарман муниципаль районында – «Сарман» аучылык хуҗалыгы;
Тәтеш муниципаль районында:
«Идел» аучылык хуҗалыгы;
«Тәтеш» аучылык хуҗалыгы;
Тукай муниципаль районында – «Чаллы» аучылык хуҗалыгы;
Чирмешән муниципаль районында – «Чирмешән» аучылык хуҗалыгы;
Чистай муниципаль районында – «Баганалы» аучылык хуҗалыгы (1 нче участок, 2 нче участок).

7. Аучылык ресурсларыннан рациональ файдалануны оештыру буенча чаралар

7.1. Планлаштырыла торган биотехник чаралар

Аучылык ресурсларын карап тоту һәм аларның санын арттыру буенча чаралар биотехник чаралар булып санала. Россия Федерациясе Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының «Биотехник чараларның төрен һәм составын, шулай ук аучылык ресурсларын саклап калу максатларында аларны уздыру тәртибен раслау турында» 2010 елның 24 декабрендәге 560 номерлы боерыгы нигезендә аучылык җирләрендә түбәндәге биотехник чаралар үткәрелә:

1. Аучылык ресурсларының үлеменә юл куймау, моның өчен түбәндәгеләр эшләнә:

аучылык ресурсларын законсыз аулауны кисәтү, ә шулай ук аларның яшәү тирәлеген җимерү һәм юк итү;

аучылык байлыкларының санын киметүгә йогынты ясый торган ерткыч хайваннарны бетерү (аучылык байлыкларына кертелгән, ә шулай ук Россия Федерациясенең Кызыл китабына һәм (яки) Россия Федерациясе субъектларының Кызыл китапларына кертелгән хайваннар дөньясы объектларыннан тыш);

транспорт чараларын эксплуатацияләгәндә һәм житештерү процессларын башкарганда, аучылык байлыкларының үлүенә юл куймау;

аучылык җир-суларында аучылык байлыкларын саклау зоналарын булдыру.

2. Аучылык ресурсларын өстәмә тукландыру һәм аларның яшәү тирәлегендәге туклану шартларын яхшырту, ул түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

азык салу;

өстәмә сулыклар булдыру;

азык салу өчен махсус корылмалар төзү;

азык буларак файдаланылучы үсемлекләр чәчелгән кырлар булдыру.

3. Аучылык биләмәләрен сугару, аучылык ресурсларын саклау һәм аларны табигый яңарту өчен шартларны яхшырту, алар түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

үсемлекләр утырту;

аучылык ресурсларына ясалма үрчү, яшәү, саклану урыннары булдыру;

ясалма сулыклар төзү.

4. Аучылык ресурсларын күчерү, ул түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

аучылык ресурсларының яңа климатка яраклашуы һәм яңадан үз халәтенә кайтуы;

аучылык ресурсларын күчерү;

ярымирекле шартларда һәм ясалма яшәү тирәлегендә үстерелгән аучылык ресурсларын табигый яшәү тирәлекләренә күчерү.

Билгеләнгән аучылык җир-суларында биотехник чараларны үткәрү календарь ел дәвамында, аучылык хуҗалыгы килешүләрен төзегән юридик затлар һәм шәхси эшмәкәрләр тарафыннан билгеләнә торган күләмдә һәм составта башкарылырга тиеш.

Проектлана торган биотехник чараларның исемлеге һәм күләме хуҗалыкның нинди юнәлештә эшләвенә, матди мөмкинлекләренә һәм интенсивлашу дәрәҗәсенә бәйле. Бары тик югары дәрәҗәдә оештырылган, ресурслардан төп файдаланучылар булып торучы аучылык хуҗалыкларында гына аучылык җирләрен һәм аның сыйфатын тамырдан үзгәртүне: урманнарны оешкан төстә кисү, аучылык хуҗалыгында аеруча кыйммәтле агачлар һәм куаклар төрләрен зур мәйданда үстерү, территорияне киптерү яки су белән уратып алуны проектларга мөмкин.

Татарстан Республикасы өчен биотехник чараларның нормативлары поши, кабан дуңгызы, ак куян һәм соры куян, урман киекләре һәм киек су кошлары өчен эшләнгән. Татарстан Республикасының климат үзенчәлекләрен исәпкә алып һәм биотехник чараларга булган чыгымнарны киметү максатларында, конкрет елда хайваннарны ашату вакытларын билгеләргә кирәк. Куян өчен бу чама белән 100 көн тәшкил итә, кыр кәҗәсе өчен – 90 көн (ноябрь азагыннан март аена кадәр), кабан

дуңгызы өчен – 180 көн. Минераль ризык ихтыяҗының яки аның җитәрлек булмавының күп очракта карала торган төбәктә сезонлы үзенчәлекләренә бәйле булмыйча, ә аның принципиаль рәвештә җитәрлек булуыннан чыгып ачыкланганлыгын исәпкә алып, тозлыкларның ел әйләнәсендә булуы зарур.

Аучылык ресурсларының биотехник чаралар үткәргәндә исәпкә алынырга тиешле кайбер үзенчәлекләрен билгеләп үтәргә кирәк.

Биотехник чаралар әлеге төр өчен бары тик уртача, яхшы һәм югары сыйфатлы булган яшәү урыннарында гына үткәрелергә тиеш (югары бонитетлы ау җирләрендә); начар сыйфатлы аучылык җирләрендә биотехник чаралар үткәрү нәтиҗә бирмәячәк.

Биотехник чараларны үткәргәндә аучылык ресурсларын сакларга кирәк (мисал өчен, язын атып үтерелгән ана кошның потенциаль үрчемен биотехник чаралар тулыландыра алмый).

Биотехник чараларны үткәргәндә аерым хайван төрләре өчен кайбер үзенчәлекләрне исәпкә алырга кирәк.

Поши.

Поши өчен өстәмә тукландыру һәм минераль азык төп биотехник чара булып тора. Пошига азык итеп усакның, талның һәм башка агачларның кайрысы һәм үрентеләре файдаланыла, чөнки пошилар салам һәм силосны теләр-теләмәс кенә ашый. Әлеге максатларда урманнарда агач кисүдән калган калдыклар: усак ботаклары, шул ук токымдагы колгалар, яфраклы агачларның чыбык-чабыклары файдаланырга мөмкин, аларны пошилар кыш буенча яши торган урыннарда өем-өем итеп куялар. Кышкы чорда пошиларны ашату өчен барыннан да бигрәк урманны чистарту һәм сайлап алып киселә торган усаклар файдаланыла. Октябрь ахыры-ноябрь башыннан һәм март айларында усакны һәм талны 6–8 данә ясап кисү пошилар өчен яхшы азык булып тора. Пошилар өчен аеруча 35–45 яшьлек усакларны кисү максатка ярашлы булып тора. Бу очракта бер агач әлеге хайваннар ашау өчен яраклы 20–40 кг азык бирә ала. Ашату урыннары 1000 га мәйданда 1 ашату урыны исәбеннән урнаштырылырга тиеш, 1 мәйданчыкка уртача 5 усак кирәк.

Пошины минераль азык белән тукландыру тозлыклар урнаштыру юлы белән башкарыла, аларга ташлы тоз кисәкләре яисә йорт хайваннарын ашату өчен кулланыла торган тоз куела. Кагыйдә буларак, тозлыкларны тукландыру урыннары янәшәсендә, ягъни аударылган усаклар янында урнаштыралар. Пошилар тәүлегенә 30 г тоз ашарга тиеш, һәр тозлыкка елына 20-30 кило тоз китә. Аучылык биләмәләренең 1000 га мәйданда норма буенча 1 тозлык урнаштырыла, аучылык ресурсларын саклау зоналарында, яңартылган кишәрлекләрендә һәм заказникларда – 1000 гектарга 2 тозлык куела. Пошиларны минераль тукландыру аеруча декабрьдән башлап июнь аен да кертеп гамәлгә ашырылырга тиеш. Тукландыру урыннарын урман авызларында, болыннарда һәм урманның хайваннар еш туплана торган урыннарында урнаштырырга кирәк.

Кыр кәҗәсе.

Гамәлдә булган нормативлар буенча 1 кыр кәҗәсе бер сезонда 125 кило печән, 100 данә себерке, 88 кило сусыл һәм 24 кило концентратлы азык һәм шулай ук 5 кило тоз ашарга тиеш, дип билгеләнә. Моннан тыш 10 баш кыр кәҗәсенә бер сезон өчен 8 данәләп усак кисү киңәш ителә. Татарстан Республикасы өчен өстәмә тукландыруның дәвамлылыгы 90 көн дип билгеләнгән, ә ашату корылмалары саны – бер сезонда 10 баш өчен 2 тозлык һәм 2 шәр ашату урыны булырга тиеш.

Югарыда билгеләп үтелгән нормативларга төзәтмәләр кертү таләп ителә. Гамәли белгечләрнең күбесе кыр кәҗәләренең печән белән себеркене ашамавын билгели. Кыр кәҗәсен өйрәнү буенча әйдәүче белгеч А.А. Данилкин (1999) үзенең күзәтүләреннән һәм башка авторларның тикшеренүләреннән чыгып, аларга печән ашату зыянлы, хәтта хайваннарның үлеменә китерә дигән нәтиҗәгә килгән. Кыр кәҗәләре коры ризык ашаган вакытта су эчүгә мохтаҗ. Су җитмәгән очракта, кыр кәҗәләре кар ашарга мәҗбүр була, азыкта су азрак булган саен карны күбрәк ашый. Ләкин карда тозлар юк диярлек һәм аны эретү өчен бик күп көч куярга туры килә. Шуңа күрә нормаль шартларда һәм табигый сусыл ризык күп булганда, кыр кәҗәләре карны да, дымлылыгы нибары 12–22 % кына булган коры ризыкларны да ашамый диярлек.

Кышын, бигрәк тә салкын көннәрдә алар күбрәк мәңге яшел куаклыклар һәм ылыс ашый. Тәҗрибә барышында хайваннарның хәтта туклыклы матдәләргә бай ризык күп булган очракта да, ылыс ашавы ачыкланды. Ылыс алар өчен барыннан да бигрәк су һәм витамин чыганагы булып тора. Кыр кәҗәләренә коры ризык ашатканда һәм хәтта су булган очракта да алар ай саен тән авырлыгының 9,4 % массасын югалта. Аларның рационындагы печән сәламәтлеккә зыян китермичә, табигый ризыкларның бары тик 1,3 % ын гына биләп торырга тиеш.

Кышкы азык җитмәгәндә хайваннар коры ризык салынган җимлекләр һәм печән кучләре янында туплана. Хайваннар тора-бара хәлсезләнә һәм кыш ахырында яисә яз башында алар печәнле җимлекләр янәшәсендә һәлак була, кыр кәҗәләренең мондый үлеме чагыштырмача тотрыклы һәм дымлы Эстония климатында да билгеләнгән.

Югарыда билгеләп үтелгән барлык шартлар кыр кәҗәләре өчен мәҗбүри биотехник чараларга печән һәм себерке азыгы кертүне рөхсәт итми. Кыр кәҗәләре, пошилардан аермалы буларак, агачларның кайрысын ашамый, ә бары тик очларындагы үрентеләрен генә тешләп ала, шуңа да усак агачларын аударуның да максатка ярашлы булмавы мөмкин. Шуңа күрә кыр кәҗәләре өчен дип махсус рәвештә усак агачларын кисү максатка ярашлы түгел. Шул рәвешле, кыр кәҗәләре өчен мәҗбүри азык булып сусыл һәм туклыклы азыклар, шулай ук тозлыклар һәм тукландыру урыннары санала. Шул ук вакытта тукландыру урыннары сыйфатында хайваннарның бөртеклеләр утыртылган кырларны гына түгел, ә соңрак печән чабылган һәм кырпылар барлыкка килгән аланнарны да үз итүе билгеләнде. 1 кыр кәҗәсе өчен өстәмә тукландыру нормативлары 93 нче таблицада китерелгән.

93 нче таблица

Кыр кәҗәсе өчен өстәмә тукландыру нормалары

Чараларның исеме	Үлчәү берәмлеге	Нормасы
Ашату дәвамлылыгы	тәүлек буе	90
10 баш өчен ашату урыннары	данә	2
10 баш өчен тозлыклар	данә	2
Өстәмә тукландыру (тәүлегенә 1 башка): 30 ноябрьгә кадәр 1 нче чор		
туклыклы азык (ашлык)	кг	0,03
сусыл ризыклар (силос)	кг	0,3
1 декабрьдән алып 31 декабрьгә кадәр (31 көн) 2 нче чор		
туклыклы ризыклар (ашлык)	кг	0,05
сусыл ризыклар (силос)	кг	0,05
1 гыйнвардан алып 3 нче чор		
туклыклы ризыклар (ашлык)	кг	0,08
сусыл ризыклар (силос)	кг	0,1
Сезонда 1 баш санына тотылган азык күләме		
туклыклы ризыклар (ашлык)	ц	0,06
сусыл ризыклар (силос)	ц	0,07

Сусыл ризык буларак тамыразыклардан (азык чөгендере һәм шикәр чөгендере, кишер, шалкан, җир грушасы) кала силосны файдаланырга. Силосны һава температурасы 5˚С да түбән булмаганда салырга кирәк. Кыр кәҗәләре өчен елына бер тозлыкка 20 кило тирәсе тоз китә. Кыр кәҗәләре өчен яшәү урыны булып торган 1000 га аучылык биләмәләрендә тозлык куелган бер җимлек яисә 10–15 башка бер җимлек урнаштырыла. Кайбер очракларда кыр кәҗәләре азыкны җимлектән түгел, ә куакларга эленгән килеш ашарга өстенлек бирә. Өстәмә тукландыру вакыты кар катламының күпме вакыт саклануыннан чыгып билгеләнә һәм уртача 90 көн тәшкил итә. Азык салу өчен комплекслы ашату мәйданчыклары ясарга кирәк, аларда ашлык салу өчен тагарак, шулай ук тоз салу өчен улак куярга кирәк.

Кабан дуңгызы.

Татарстан Республикасында кабан дуңгызларын өстәмә тукландыру чорының дәвамлылыгы 180 көн. Азык буларак файдаланылучы үлән кырлары һәм ашату мәйданнары куе куаклыклар һәм вак агачлары күп булган биләмәләрдә урнаштырыла. Туклану урыннары янәшәсендә эктопаразитларны юк итә торган

креазот һәм башка төрле препаратлар салынган коену урыннарын булдыру зарур. Кабан дуңгызының бер баш санын өстәмә тукландыру өчен кирәкле биотехник чараларның нормативлары 94 нче таблицада күрсәтелгән.

94 нче таблица

Татарстан Республикасында кабан дуңгызы өчен кирәкле биотехник чаралар нормативлары

Чараларның исеме	Үлчәү берәмлеге	Нормасы
Ашату дәвамлылыгы	тәүлек буе	180
10 башны өстәмә тукландыру урыннары	данә	1
10 башка исәпләнгән үлән кырлары саны	га	0,5
Ашату (1 башка тәүлегенә): 1 нче чор – 15 октябрьдән 30 ноябрьгә кадәр		
Катнаш мал азыгы	кг	0,4
Туклыклы азык (ашлык)	кг	0,3
Тамыразыклар	кг	0,6
2 нче чор – 1 декабрьдән 15 гыйнварга кадәр		
Катнаш мал азыгы	кг	0,8
Туклыклы азык (ашлык)	кг	0,6
Тамыразыклар	кг	1,2
3 нче чор – 16 гыйнвардан 15 апрельгә кадәр		
Катнаш мал азыгы	кг	1,3
Туклыклы азык (ашлык)	кг	1
Тамыразыклар	кг	2,4
Сезонда 1 баш санына тотылган азык күләме		
туклыклы ризыклар (ашлык)	ц	0,06
сусыл ризыклар (силос)	ц	0,07

Тояклы кыргый хайваннар өчен люцерна, рапс, җир грушасы, көнчыгыш кәҗә үләне, кандала үләне, азык үлән (эспарцет), кытай борчагы, кәбестә, чөгендер, борчак, кәрешкә, солы, уҗым арышы һ.б. иң яхшы азык культуралары булып тора. Кәбестә һәм рапс дымны бик күп сеңдерә, шуңа алар көзен һәм кыш башында да яшел булып кала. Аларны гадәти агротехника срокларында чәчәргә һәм утыртырга кирәк.

Азыклар ачык һавада өем-өем череп ятарга тиеш түгел. Ашлыкны өсте ябулы яисә махсус ашлык саклау урыннарда сакларга кирәк.

Тоташ ашлыкны җимлеккә салыр алдыннан вакларга кирәк. Тәҗрибәдән күренгәнчә, бу очракта кабан дуңгызы ашлыкны өчтән бер өлешкә диярлек яхшырак эшкәртә. Шунысын билгеләп узарга кирәк, кыргый кабан дуңгызлары яңа төр ризыкка сак карый, хәтта ач булсалар да, аны шундук ашарга керешми. Кайчак алар атналар буе ризыкка кагылмый, җир грушасы плантацияләрен, бу төр азыкны ошатып ашаучы ач кабан дуңгызы очрамаса, ел буе да читләтеп узарга мөмкин. Тора-бара хайваннарның күбесе тамыр сайлау максатларында кырларга чыга башлый. Кайбер аучылык биләмәләрендә хайваннар, әгәр анда кәрешкә орлыклары күп булса, бөртекләргә тими. Кишер, кәбестә һәм турнепсны бөтен килеш аз ашый, әгәр вакласаң – күбрәк.

Күп кенә уку әсбапларында ауны оештыручылар һәм аучылык белгечләре өчен үсемлек азыгын тамырда килеш калдыру тәкъдим ителә. Ләкин тикшеренүләрдән күренгәнчә, бу очракта тояклылар биомассаның 1 дән алып 20 % ка кадәр өлешен генә куллана, ә җыеп алынган һәм кучләргә, эскертләргә, өсте ябулы урыннарга өелгән азыкны алар кышын 70–100 % кадәр ашап бетерә. Тамыр килеш үсемлекләрне чәчү мәйданына карап, иң күбе 1–10 % ын гына калдырырга кирәк. Югыйсә, кышкы азык кырдагы тычкансыман кимерүчеләр өчен генә яраклы булачак.

Соры куян, ак куян.

Куяннарны өстәмә тукландыру өчен ауган усак кайрылары һәм ботаклары, төрле агач һәм куакларның үрентеләре, куак ботаклары арасына куелган солы көлтәләре кулланыла. Куян аулау буенча махсуслаштырылган хуҗалыкларда үлән чәчелгән кырларны азык буларак файдаланырга киңәш ителә. Агачлар киселгән урыннарда киселгән агач ботакларыннан кучләр ясарга кирәк. Урман массивында өстәмә тукландыру урыннарын зур булмаган үзәннәрдә турыдан-туры чыршы агачлары янында урнаштырырга кирәк. Усакларны тозлыклар урнаштырган урыннарда кисәргә кирәк, чөнки мондый биотехник чаралар комплексы куяннарны сакларга һәм аларның санын арттырырга ярдәм итә. Усаклар бер җирдә 5–10 данә аударыла. Карт (30–40 еллык) усакларның шома яшел кайрылы ботакларын һәм кәүсәләрен куяннар, яшь агачларга караганда, яратыбрак ашый. Татарстан Республикасы шартларында соры куян яшәү тирәлеге булып торучы аучылык биләмәләрендә 1000 гектарга 5 ашату мәйданчыгы ясарга киңәш ителә, ак куян өчен – 3. Механизмнарны куллану мөмкинлеген исәпкә алып, ашату кырларының күләме кимендә 0,1–0,2 гектар булырга тиеш, алар ау биләмәләрендә тигез, юллардан һәм торак пунктларыннан еракта урнаштырыла. Куяннар өчен өстәмә тукландыру азыгының составы 95 нчы таблицада күрсәтелгән.

95 нче таблица

Татарстан Республикасында соры куян һәм ак куян өчен биотехник чаралар нормативы

Чараларның исеме	Үлчәү берәмлеге	Нормасы
1000 гектарда агачлар кисү	данә	6
1000 гектарда азык кырлары	данә	1
яфраклы агачлардан ясалган себеркеләр	данә	5
ялый торган тоз	кг	3
тозлыклар	данә	1
Бу төргә хас булган 1000 га аучылык биләмәләрендә ашату мәйданчыклары (соры куян/ак куян)	данә	5/3
Өстәмә тукландыру азыгының составы: (10 башка; бер сезонда) соры куян өчен: Тамыразыклар	кг	15
	кг	7,5

Чараларның исеме	Үлчәү берәмлеге	Нормасы
печән (тукранбаш, люцерна, кәрешкә-солы катнашмасы) солы (бөртек, бөртек калдыклары)	кг	2

Татарстан Республикасында куяннарны өстәмә тукландыру вакыты – якынча 100 көн. Табигый тозлыкларга кытлык булган районнарда куяннарны аш тозы белән тәэмин итәләр. Татарстан Республикасында 1000 га җирдә 2 тозлык урнаштырырга, ә аучылык ресурсларын саклау зоналарында, яңарту кишәрлекләрендә һәм заказникларда тозлыклар санын 1000 гектарга 4 данәгә кадәр арттырырга кирәк. Куяннар тәүлегенә уртача – 2 г, ә елына 0,4 кг тоз ашарга тиеш. Тозлыкларның күләменә һәм куяннар санына карап, елына бер тозлыкка 3–5 кг тоз китә. Куяннар өчен тозлыклар урман авызларында, болыннарда, урман ызаннарында, агач ташый торган ташландык юл кырыйларында, кояш яхшы җылыта торган, хайваннар еш килә торган барлык урыннарда (аларның сукмаклары күп булган җирләрдә) урнаштырыла. Иң беренче чиратта тозлыкларны куяннар иң күп булган урыннарда куярга кирәк. Кырлар янәшәсендә, яшь урман буйларында, болыннарда һәм кыр арты чикләрендә дә тозлыкларны кую зарур. Ашату урыннарын һәм тозлыкларны коры, сазлыклы булмаган карт урман кишәрлекләрендә урнаштырырга кирәк – бу инвазион чирләр таратуны бетерә.

Киек су кошлары.

Киек су кошларының санын арттыру өчен иң төп биотехник чаралар аучылык җирләрендә ясалма оя урыннары корудан гыйбарәт. Оялар кору өчен урыннар җитәрлек булмау аларның таралуына начар йогынты ясаучы иң әһәмиятле фактор булып тора, нәтиҗәдә аучылык биләмәләрендә киек су кошлары өчен ясалма оялар аларның санын берничә тапкырга арттырырга ярдәм итә.

Елга үрдәкләре өчен ясалма оялар үрдәкләр салган күкәйләрне коры җир ерткычларыннан һәм каурыйлы ерткычлардан, начар һава шартларыннан сакларлык итеп һәм шулай ук аучылык биләмәләрендә оя коручы кошларның яшәү тыгызлыгын арттырырлык итеп урнаштырыла. Яр буе үсемлекләрендә, утрауларда һәм су үсемлекләрдә төрле оялар урнаштырыла: каерылган куаклыкларда оялар, куышлар ясап, тактадан җир асты корылмалары, агач йортлар, сыерчык оялары, ясалма оялар. Татарстан Республикасы шартларында үрдәкләр яшәү тирәлеге булып торучы җирләрдә 1 гектарга 20 тирәсе ясалма оя ясарга киңәш ителә.

Урман киекләре.

Урман киеген ашату өчен вакланмаган солы, тары һәм карабодай көлтәләре кулланыла, аларны колгаларга яки агачларга эләләр. Бөртекле азыкны төрле җимлекләргә салалар, анда шулай ук төрле җиләк-җимеш, мәсәлән, миләш салырга киңәш ителә. Тавыксыман кошларның барысы да көзге-кышкы чорда чуерташ яки эре бөртекле ком (гастролит) кебек минераль кисәкчекләргә мохтаҗ, алар кошларның ашказанында каты азыкны ваклау өчен кирәк. Шулай ук туфракта коенып, паразитлардан арыну урыннары (туфрак оемнәре) булдыру да кошлар өчен

зур әһәмияткә ия. Шуңа күрә тавыксыман кошларның тереклегенә ярдәм итүдә көзге-кышкы чорда чуерташ оемнәре ясау әһәмиятле чара булып тора. Татарстан Республикасында урман киеге яши торган аучылык биләмәләренең 8000 гектары саен 1 чуерташ өеме һәм охшаш биләмәләрнең 1000 гектары саен 5 туфрак өеме корырга киңәш ителә. Кошлар өчен чуерташлыкларны эре комлы зур күлләр рәвешендә ясыйлар яисә зур булмаган бураларга (1–2 рәт бүрәнә) ком салалар. Һәр бурага 1 кубометрга якын ком, вак таш салына. Алар җимлекләр һәм туфрак оемнәре белән комплекста ясала. Кошларны юлга якын җибәрмәү өчен чуерташлыкларны юл буйларында 300-500 метр аша юл өслегеннән урманга таба 150–300 метр ераклыкта урнаштырырга кирәк. Кышкы чорда чуерташлыкларны кардан чистартып тору яки аларның өстенә түбә кору максатка ярашлы була.

Суер.

6–8 метр озынлыктагы, 1,5–2 киңлектәге, 2,5 метр биеклектәге ике ярусл стационар җимлекләр кыр тавыгы өчен иң яхшысы булып санала. Өске платформа түбә ролен үти һәм аскысын явым-төшемнәрдән саклый. Аскы өлештә азык (бөртек, җиләк-җимеш), гравий, ком салынган яссы әрҗәләр урнаштырыла. Азык 1 кошка тәүлегенә 30 г бөртек исәбеннән салына.

Көртлек.

Бөртекле (солы, карабодай, тары) көлтәләрне берничәшәр (4–6 данә) итеп кую яки агачларга яисә махсус ясалган элгечләргә ашату урыннарында элү көртлекләрне ашату өчен иң яхшы ысул булып санала. Азыкка миләш өстәгәндә, аны киптерелгән килеш кулланган яхшы. Чуерташлыклар һәм туфрак оемнәре кору файдалы, аларны ашату урыннары белән бергә комплекслап урнаштыралар. Азык 1 кошка тәүлегенә 20 г бөртек исәбеннән салына.

Аучылык ресурсларының һәлак булуын кисәтү.

Аучылык ресурсларының һәлак булуын кисәтү буенча төп чаралар – аучылык ресурсларын саклау (законсыз аулауны бетерү), житештерү процессларында аучылык ресурслары һәлак булуны туктату.

Аучылык ресурсларын саклау биотехник чараларның төп төре булып санала, чөнки сакламаганда, биотехник чараларның башка төрләре нәтиҗәсез.

Ау хайваннарын саклау чаралары берничә юнәлеш буенча оештырылырга тиеш:

җәмәгатьчелектә хайваннар дөньясын саклауны пропагандалау, ау кагыйдәләрен массакүләм мәгълүмат чаралары ярдәмендә үтәү буенча системалы эш алып бару. Ау кагыйдәләрен үтәү һәм кыргый хайваннарны саклау буенча әлеге чаралар ай саен, шулай ук язгы, җәйге-көзге ауны һәм тояклыларга ау ачу алдыннан планлаштырыла. Аңлату һәм пропаганда эшен үткәрү өчен ау буенча белгеч җаваплы;

квалификацияле аучылар составын һәм иң актив аучылар арасыннан җәмәгатьчелектә эш алып баручы аучыларны әзерләү буенча программалар төзү һәм гамәлгә ашыру. Укытуның максаты – аучыларда ныклы оператив эш күнекмәләрен булдыру.

Икенче юнәлешне гамәлгә ашырганда, аучылык җирләренә патрульлек итү башкарыла. Мондый урынга чыгып күзәтүләр актив һәм пассив ысуллар белән башкарылырга мөмкин.

Актив патрульлек итү – иң нәтиҗәле ысул, аның уздырганда хәрәкәтнең юнәлеше аучыларның мылтык тавышлары, эзләре, гөлдердәү, киекләрнең туплану урыннарына, тозлыкларга, ашату мәйданчыкларына һәм азык кырларына карап, шулай ук тавышлар, эт өрүләр, аучылык җирләрендә калдырылган транспорт чаралары һәм аларның эзләре буенча билгеләнә.

Пассив патрульлек итү – сак чаралары аучылар иң еш килә торган урыннарда урнашкан күзәтү пунктыннан оештырыла торган ысул.

Ау хайваннарының җитештерү процесслары вакытында һәлак булуы, алар үлеменең җитди факторы булып тора. Тикшеренүләр барышында барча механикалаштырылган кыр эшләре вакытында авыл хуҗалыгы машиналары көпчәге астында кыргый җәнлек-җанварларның һәлак булы ачыкланды. Иң күп югалтулар киекләрнең соры куян һәм соры урман тавыгы кебек төрләре популяциясендә күзәтелә. Шулай ук яшь кыр кәҗәләренең, урман фаунасы вәкилләренең (ак куян, көртлек) һәлак булуы да еш очрый. Һәлак булган киекләр саны аучылар аткан белән чагыштырганда, берничә мәртәбә артып китүе билгеле. Югарыда бәян ителгәннәрне һәм төбәктә авыл хуҗалыгының югары үсешен исәпкә алып, Татарстан Республикасының аучылык хуҗалыклары өчен җитештерү процессларында аучылык ресурсларының һәлак булуын туктатуның бик актуаль булуын билгеләргә кирәк. Моның өчен авыл хуҗалыгы җитештерүчеләренә аңлату эшләре алып барырга, авыл хуҗалыгы культураларын җыеп алуның кагыйдәләре үтәлешен, агулы химикатлардан һәм минераль ашламалардан файдалану кагыйдәләрен үтәүне контрольдә тотуны җайга салырга кирәк. Кырдагы механикалаштырылган эшләр вакытында кыргый җәнлек-җанварларның һәлак булуын киметү өчен үлән чабу, бөртекле һәм башка авыл хуҗалыгы культураларын җыю эшләрен урман авызына, урманлыкка, башка авыл хуҗалыгы культурасы үсеп утыручы кишәрлеккә терәлеп торган якка каршы яктан башлап җибәрергә, киекләргә чабылачак культура арасыннан куркынычсызрак җиргә качу өчен мөмкинлек тудырырга кирәк. Үләннәрне машиналар белән чабуны урау ысулы белән башкармаска кирәк, чөнки кыр читеннән уртага таба барганда, киекләр уртарак бер җирдә тупланып, ахыр чиктә көпчәк астында кала. Киресенчә «куып тарату» ысулы белән чапканда, киекләр чабылачак үсемлекләргә ышыкланып янәшәдәге кишәрлекләргә кача. Урып-җыю эшләре вакытында техника кырның урта бер җиреннән эшли башларга тиеш. Моннан тыш, урып-җыю техникасын куркыткыч җайланмалар (механик, ут ярдәмендә) белән җиһазлау да җәнлек-җанварларның үлемен кисәтүдә уңай нәтиҗә бирә.

7.2. Акклиматизация эшләрен үткәрү чаралары

Акклиматизация – ят яңа төрләрне җирле фаунага һәм табигый экосистемаларга җибәрү дигәнне аңлата.

Татарстан Республикасы территориясендә акклиматизация эшләре алып барылмый һәм планлаштырылмый да. Территорияләргә җайлаштыру өчен яңа төр

җәнлек-җанварларны һәм кошларны иреккә җибәрү бары тик түбәндәге очракларда гына максатка ярашлы:

хуҗалык биләмәләре әлеге төрләргә тереклек итәр өчен яраклы (биләмәләр кимендә III бонитет дәрәҗәсендә) булса;

биләмәләргә җибәрү планлаштырылган төрләрнең саны кимүгә сизелерлек йогынты ясардай ерткычлар һәм бу төрләрнең конкурентлары булмаган яки аз булган җирләрдә;

иреккә җибәрелә торган яңа төр җирлектәге перспективалы төрләргә конкурент булмаса;

иреккә җибәрү күз алдында тотылган төрнең баш саны оптималь күрсәткечтән узып китеп, хуҗалыкның башка тармакларына зыян китермәсә;

җәнлек-җанварлар партиясен иреккә җибәрү, ә кирәк чакта, аларны карап тоту, ашату, саклау һәм башка максатлар өчен кирәкле акча хуҗалыкта җитәрлек булса.

Җирле фауна төрләрен биләмәләргә чыгару бары тик түбәндәге очракларда гына максатка ярашлы:

төрнең юкка чыгуы яки аның саны кисәк кимү тереклек итү шартларына бәйле булмыйча, ә ниндидер вакытлыча факторлар: кирәгеннән артык аулау, эпизоотия яки сирәк була торган начар климат шартлары аркасында барлыкка килсә;

җәнлек-җанварлар саны оптималь дәрәҗәдән артып китеп, алга таба аларны ату өчен.

Әгәр җирле төрләрнең саны тереклек итү шартлары начараюга (биләмәләрне кеше үзгәртү нәтиҗәсендә) бәйле кисәк кимесә, биләмәләрнең торышын яхшырту һәм шуңа юнәлдерелгән биотехник чаралар комплексын үткәргәндә генә төрләрне иреккә җибәрү максатка ярашлы була.

Җәнлек-җанварларны читтән кертекәндә һәм ирeккә чыгарганда түбәндәге таләпләрне үтәргә кирәк:

ирeккә җибәрелә торган хайваннар җибәрелә торган район шартларына охшаш биләмәләрдән китертелергә тиеш;

ирeккә җибәрүне зур-зур партияләр белән башкарырга кирәк;

транспортта китергәннән соң җәнлек-җанварлар ирeккә җибәргән җирдә тоткарлана;

зәгыйфь һәм авыру җәнлек-җанварларны ирeккә чыгармыйлар, бәлки терелгәнче вольерларда калдыралар яки бракка чыгаралар;

ирeккә җибәрүне үрчү сезоны алдыннан үткәрергә кирәк, кагыйдә буларак, кар тирән һәм азык аз булу сәбәпле яз башында җәнлек-җанварлар һәм кошлар ирeккә җибәрү урыныннан ерак китмиләр, әлеге шартларда алар чыгару урыннарында тоткарланырга һәм даими рәвештә ашату урыннарына барырга мәҗбүр була.

Ирeккә җибәргәннән соң җәнлек-җанварларны даими күзәтеп торырга, күпләп ашатырга, ерткычларны интенсив рәвештә атып торырга кирәк.

7.3. Татарстан Республикасында аучылык ресурсларын авырулардан саклау буенча ветеринария-профилактика чаралары һәм эпизоотиягә каршы чаралар, аларны аучылык биләмәләрендә үткәрү буенча киңәшләр

Аучылык биләмәләре территорияләрендә килеп чыгуы мөмкин булган эпизоотия күренешләреннән аучылык ресурсларын саклау өчен ветеринария һәм зоотехника эшчәнлеге алып бару мөһим. Әлеге өлкәне җайга салу хәзерге вакытта «Хайваннар дөньясы турында» 1995 елның 24 апрелендәге ФЗ-52 номерлы Федераль закон, «Ветеринария турында» 1993 елның 14 маендагы 4979-I номерлы Россия Федерациясе Законы. Күрсәтелгән документларда әлеге эшчәнлекне алып баруны җайга сала торган норматив документларны, кагыйдәләрне, инструкцияләрне һәм башка норматив актларны үтәү өчен җаваплылык каралган.

Ветеринария-профилактика чаралары һәм эпизоотиягә каршы чараларга йогышлы авырулы киекне исәпкә алу һәм тоту, ветеринария препаратларыннан файдалану, шул исәптән аларны киекләрнең азыгына кушып бирү юлы белән дә, һәм шулай ук исемлеген вәкаләтле федераль башкарма хакимият органы раслый торган башка чаралар керә.

Беркетелгән аучылык биләмәләрендә аучылык ресурсларын авырулардан саклау чараларын үткәрү ау хуҗалыгы белән килешү төзегән юридик затлар һәм шәхси эшмәкәрләр тарафыннан гамәлгә ашырыла. Аучылык хуҗалыгы килешүләре нигезендә, аучылык ресурсларын авырулардан саклау буенча ветеринария-профилактика чаралары һәм эпизоотиягә каршы чаралар исемлеге расланды. Мондый чараларга түбәндәгеләр керә:

чир йоктыручы җәнлек-җанварларның читтән керүен кисәтү һәм аучылык биләмәләре территорияләрендә аларга таралырга ирек куймау;

җәнлек-җанварлар үләксәсе табылганда, бу турыда мәҗбүри хәбәр итү;

йогышлы авырулы киекләрне аерып алу, аучылык ресурслары авырулары барлыкка килүне һәм таралуны туктату максатында аучылык ресурслары санын көйләү чараларын оештыру;

киекләрнең авыруларын кисәтү һәм дәвалау өчен ветеринария препаратларын куллану, карантин барышында үткәрелгән диагностика тикшеренүләре нәтиҗәләре буенча тиешле эшкәртүләрне, иммунопрофилактиканы башкару, аучылык биләмәләре территориясенә йогышлы чир белән авыручы җәнлек-җанварларны кертмәү һәм аларның таралашын булдырмау өчен киекләрне бракка чыгару.

Төрле авырулар ау хайваннарының һәм кошларының санына йогынты ясаучы фактор булып тора. Иң куркыныч дип себер түләмәсе, пастереллез, кокцидиоз, бруцеллез, туляремия, котыру чире, дерматозлар, гельминтозлар һәм башкалар санала.

Киекләргә чирне бактерия һәм вирус йөртүче, табигатьтә булган башка төрле чир таратучылар йоктыра. Аларның саны күп булганда, бигрәк тә авыр кыштан соң яз кергәч җәнлек-җанвар азык җитмәү сәбәпле зәгыйфьләнгән чакта, эпизоотия характеры алучы авырулар барлыкка килә. Шуңа күрә аучылык хуҗалыкларында ветеринария-профилактика чараларын уздыруга аеруча зур ихтыяж туа.

Аучылык биләмәләрендә үткәрелә торган чаралар өч төркемгә бүленә: йогышлы чир таралуны туктату өчен киекләрне йорт хайваннары белән элемтәгә

кертмәү, биләмәләрдәге гомуми санитария чаралары һәм махсус профилактика чаралары.

Беренче төркемгә түбәндәгеләр керә:

терлекләрне күзәтчесез көтүне тыю (киекләр аеруча күпләп тупланган урыннарда);

ужалыкка керү юлларында тиешле күләмдә дезинфекция киртәләре кору;

хуҗалык территориясендәге барлык йорт хайваннарын мәҗбүри вакцинацияләү;

хуҗалык территориясендәге этләрне теркәү һәм аларны елына кимендә ике тапкыр дегельминтизацияләү.

Гомуми санитария чараларына түбәндәгеләр керә:

түбәнлекләрдә урнашкан ашату мәйданнарын һәм тозлыкларны дренажлау;

ел саен ашату мәйданнарын, җимлекләрне, тозлыкларны чистарту һәм йогышсызландыру;

хайваннарга сыйфатлы азык бирү.

Махсус профилактика чараларына түбәндәгеләр керә:

хайваннарның санын оптималь дәрәҗәдә тоту;

барлык зәгыйфь, травма алган яки авыру хайваннарны ел дәвамында бракка чыгару;

азыкка һәм тозлыкларга кирәкле дару препаратларын өстәү.

Профилактика максатларында системалы рәвештә (ел дәвамында) зәгыйфь хайваннарны атарга (селекцион ату), һәм шулай ук территорияне даими чистартып торырга һәм киек үләксәләрен яндырырга киңәш ителә.

Аларның гемеостазын савыктыру һәм арттыру максатында популяцияләргә турыдан-туры йогынты ясауның башка чаралары да бар. Кагыйдә буларак, киекләрнең юкка чыга баруы түбәндәге очракларда чагыла:

азсанлы популяция нинди дә булса чикләүче факторлар йогынтысында изоляцияләнгәндә;

популяция бик каты сирәкләнгән очракта, бу бер оядан чыккан җәнлек-җанварларның пар коруы;

көтүнең оптималь структурасы бозылган очракта, бу хәл ата җәнлек-җанварларны күпләп атканда барлыкка килә, нәтиҗәдә ата җәнлек-җанварларның конкрет шартларда балалары күпләп бер урында туплана, алары соңыннан бер-берсе белән кирәгеннән артык еш пар кора.

Хәзерге вакытта ветеринария хезмәтенең рәсми мәгълүматларын анализлап, киекләрнең күпчелек авырулары буенча эпизоотиягә карата Татарстан Республикасы имин, ә котыру чире буенча иминлексез дигән нәтиҗә ясарга була. Әйтик, соңгы 5 елда хайваннарның котыру белән чирләве ешрак теркәлә башлаган. Шул ук вакытта республикада котыру чиренең төп чыганагы һәм таратучысы булып төлкеләр санала, авыру йоктырган киекләр арасында аларның өлеше – 80 %. Татарстанның икътисадый районнары буенча котыру чиренең таралышын анализлау нәтиҗәсендә республиканың Актаныш, Алексеевск, Биектау, Лаеш, Лениногорск районнарының һәм Казан шәһәренең иң иминлексез булуы ачыкланган.

Моннан тыш, тычкан бизгәге буенча киеренке эпидемиологик хәл кала. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк, Татарстан Республикасы буенча тулаем алганда тычкан

бизгәге авыруларының кимүе күзәтелә. 2020 елда республикада үлем очраклары теркәлмәгән. Тычкан бизгәгенең резервуары, нигездә, кыр тычканы һәм кимерәк дәрәҗәдә башка кимерүчеләр.

Шуннан чыгып, аучылык ресурсларын авырулардан саклау буенча шәхси киңәшләрне эшләгәндә, котыру һәм тычкан бизгәге белән көрәшү буенча чаралар үткәрүгә аеруча зур игътибар бирергә кирәк. Әйтик, котыру чирен таралуны туктату өчен түбәндәгеләр киңәш ителә:

мәчеләрнең һәм этләрнең хуҗалары аларны торак пунктларда тоту өчен билгеләнгән тәртипләр нигезендә тотарга тиеш;

аучылык хуҗалыклары җитәкчеләре үзләренең хезмәткәрләре һәм җирле аучылар өчен авыруның асылын һәм хайваннарны карап тоту кагыйдәләрен аңлату буенча семинарлар яки башка коллектив чаралар үткәрергә тиеш. Үлгән хайваннарның үләксәләрен очратканда яисә үзен сәер тотучы яисә тышкы кыяфәте авыру кыргый ерткыч хайваннарны тотканда, котыру чирен диагностикалау өчен аларны бөтен килеш ветеринария лабораториясенә тапшыру буенча агитацияләр үткәрергә. Ерткыч йорт хайваннарын вакцинацияләүне контрольдә тотарга һәм ясалган прививкалар турында паспорты булмаган (котыру чиреннән вакцинацияләнгән) яки бер ел элек прививка ясалган этләрне ауга якын китермәскә.

ветеринария хезмәтләре белән килештереп, ерткыч хайваннар иң күп йөри һәм аларның туплану урыннары булган җирләрдә антирабик вакцина таратуны оештырырга.

Тычкан бизгәге таралуны туктату максатларында, аучылык хуҗалыклары җитәкчеләре үзләренә беркетелгән биләмәләрдә шәһәр дезинфекция станцияләре, Госсанэпиднадзорның инфекция чыганакларын юк итү буенча шәһәр һәм район үзәкләренең профилактика дезинфекция бүлекләре белән берлектә чаралар үткәрергә тиеш, алар арасында түбәндәгеләр мәҗбүри булып санала:

торакларны, склад һәм җитештерү биналарын, кыр шартларында кешеләрнең вакытлыча яшәү урыннарын кимерүчеләрдән саклау. Урман янәшәсендә урнашкан торак пунктларда азык-төлек продуктларының кимерүчеләр үтеп керә алмый торган складларда саклануын, чүп-чарның төзек капкачлары булган әрҗәләргә салынуын кайгыртырга кирәк.

кимерүчеләрнең баш санын даими күзәтеп торырга, аларны күргән урыннарда һәм алар тупланырга мөмкин булган урыннарда дератизацияләү өчен препаратлар куярга. Торак йортлар, ишегалды корылмалары, каралтылар, 300 метрга якын урман полосалары эшкәртелергә тиеш. Кимерүчеләрне юк итү өчен цинк фосфиды (3 %) яки зоокумарин (10 %) белән катнаштырылган бодай бөртеге файдаланыла. Бодай яки оннан ясалган алдавычлар озак вакытка яхшы нәтиҗә бирә. Торак пунктларда, сәнәгать объектларында һ.б. җирләрдә массакүләм дератизация ясау аеруча яхшы нәтиҗә бирә. Шул ук вакытта үткәрелгән әлеге чаралар турында халыкка гомуми мәгълүмат җиткерү балалар һәм йорт хайваннарының агулануын киметәчәк;

торак йортлар янында урнашкан территорияләрне чисталыкта тотарга кирәк. Чүплек чокырларын торак биналардан 100–150 метр ераклыкта урнаштырырга киңәш ителә. Урманда урнашкан корылмалардан 100 метр ераклыктагы радиуста мәйданнарны чыбык-чабыктан арындырырга, чүп үләннәреннән һәм куаклыклардан

чистартырга кирәк. Бу көзге-кышкы чорда торак йортларда һәм эш урыннарында кимерүчеләр оялау өчен мөмкинлек калдырмый.

Хәзерге вакытта дуңгызлар арасында африка чумасы таралу куркынычы булу сәбәпле, түбәндәге киңәшләрне файдаланырга кирәк.

1. Ау оештыру буенча хезмәтләр күрсәтүгә шартнамә (юллама) төзегәндә аерым аучылык хуҗалыгында ауга чыгарга план коручы затлардан аларның элекрәк африка чумасы чыганаклары теркәлгән Россия Федерациясе субъектларында булу-булмавы турында белешергә.

2. Татарстан Республикасының аучылык хуҗалыкларында ауга чыгарга җыенган затлардан 1 пунктта күрсәтелгән мәгълүмат расланган очракта, ауны башлар алдыннан, элегрәк африка чумасы буенча иминлексез саналган аучылык хуҗалыклары территорияләрендә ау вакытында киеп йөргән аяк-киемнәрен, алар ярдәмендә кабан дуңгызларын эшкәрткән пычакларны чистартырга һәм дезинфекцияләргә, ау экипировкасы элементларын (өске кием, перчаткалар һ.б.) алмаштырырга киңәш ителә.

3. Африка чумасы буенча имин булган территорияләрдә ауга чыкканда элегрәк африка чумасы буенча иминлексез аучылык хуҗалыкларында табылган кабан дуңгызларын яисә аларның кисәкләрен алып барган авторанспорттан файдаланырга теләгән очракта, аучыларга яисә аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек баручы затларга транспортны һәм аның багаж бүлемтекләрен дезинфекцияләргә яки мондый автотранспортны аучылык хуҗалыгы территориясенә кертмәүне һәм аннан файдаланмауны тәэмин итәргә тиеш.

4. Аучыларга һәм/яки аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек башкаручы затларга ветеринарлар органнары белән берлектә ауланган кабан дуңгызларына ветеринария-санитария экспертизасы үткәрергә.

5. Ауланган кабан дуңгызларына ветеринария-санитария экспертизасы үткәрмичә, хайваннарауларга чыккан очракта аучылык ресурсларын ауларга рөхсәт кәгазен япмаска.

6. Аучыларга һәм/яки аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек башкаручы затларга ветеринария органнары белән килештереп, ауланган кабан дуңгызының эчке органнарын, тиресен һәм кешеләр ашамый торган башка өлешләрен күмү урыннарын табарга һәм аларны башка кыргый һәм йорт хайваннары таратмаслык итеп юк итәргә (яндырырга, кимендә 1,5 метр тирәнлектә күмәргә), шул ук вакытта күмү урыннарын африка чумасы вирусын бетерә торган чаралар файдаланып, мәҗбүри рәвештә дезинфекцияләргә кирәк.

7. Хайваннарны аучылык хуҗалыкларында идәннәрен һәм диварларын берничә тапкыр юарга һәм йогышсызландырырга мөмкин урыннарда үзәкләштерелгән рәвештә эшкәртергә кирәк. Ауланган кабан дуңгызы түшкәләрен эшкәртү урыннарын йогышсызландыру өчен техник чаралар сыйфатында җылы вакытта кимендә 5 литрлы букчасыман сиптерткечләрдән, кышкы чорда, инструкцияләреннән файдаланып, порошоксыман йогышсызландыру чараларыннан файдалану рөхсәт ителә. Түшкәләрне үзәкләштерелгән рәвештә эшкәртү өчен шартлар булмаганда, санап кителгән киңәшләрнең 5 һәм 6 пунктларында күрсәтелгән тәкъдимнәре үтәргә.

8. Ауланган хайваннарны ташу өчен файдаланыла торган транспорт чараларын һәм җайланмаларны йогышсызландырырга.

9. Ауланган кабан дуңгызы түшкәләрен үзәкләштерелгән эшкәртү урыннарына илткәндә хайваннарның каны яки табигый бүлендекләре җиргә яки транспорт чараларының төрле өслекләренә эләкмәсен өчен җайланмалардан (тиешле зурлыктагы пластик яки металл савытлардан) файдаланырга.

10. Кабан дуңгызын аулаганнан һәм аның түшкәсен эшкәрткәннән соң кулларны, аяк киемнәрен, шулай ук пычакларны, ыргакларны, балталарны, бауларны һәм башка җайланмаларны йогышсызландырырга.

11. Транспортка һәм киемнәргә кан, ит суты һ.б.дан зарарлы матдәләр күчмәсен өчен аучылык хуҗалыкларыннан ау продукциясен бары тик үткәрмәүчән савытта гына (полиэтилен һәм башка тиешле тыгызлыктагы материаллардан ясалган капчыкларда) күчерергә кирәк. Мөмкин булганда ау продуктларын күчерү өчен транспорт чараларының резина яки пластик тагараксыман келәмнәр түшәлгән багаж бүлемтекләреннән генә файдаланырга.

12. Аучыларга һәм (яки) аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек алып баручы затларга полиэтилен һәм башка пакетларны (капчыкларны) азык салу өчен кабат кулланмаска, аларны әйләнә-тирәгә африка чумасы таралмаслык итеп юк итәргә.

13. Авыл җирлегендә яшәүче аучыларга һәм (яки) аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек алып баручы затларга ауланган кабан дуңгызларының кулинар эшкәртү узмаган ите яки субпродуктлары юылган суны дуңгызларга һәм башка йорт хайваннарына эчертү өчен кулланмаска.

Мондый суны түгәр алдыннан биш минут кайнатырга яки химик чаралар белән йогышсызландырырга кирәк.

14. Аучылык биләмәләрен карап чыгу, саклау яки ау барышында кыргый дуңгызлар үләксәләре яисә үз-үзен тотышы аларның табигый рефлексларына туры килми торган хайваннар ачыкланганда һәм шулай ук әлеге билгеләре булган хайваннарны атканда, дәүләт ветеринария хезмәте органнарына (ветеринария табибына, участок ветеринария хастаханәсенә, хайваннар авырулары белән көрәшү станциясенә, Россельхознадзор территориаль органы), шулай ук башка хакимият органнарына хәбәр итәргә.

15. Африка чумасы буенча иминлексез аучылык хуҗалыкларында башка аучылык хайваннары төрләрен аулаучы, авыл җирлегендә яшәүче һәм хуҗалыкларында йорт дуңгызларын тотучы аучыларга һәм (яисә) аучылык хуҗалыгы өлкәсендә эшчәнлек алып баручы затларга аяк киемнәрен тәкъдимнәрнең 6 һәм 13 пунктларында күрсәтелгәнчә чистартырга (юарга) һәм йогышсызландырырга кирәк.

7.4. Аучылык ресурслары төп төрләренең максималь файдалану мөмкин булган һәм хуҗалык өчен максатка ярашлы баш саны күрсәткечләре

Аучылык ресурсларының популяцияләре белән идарә итү өчен һәм алардан рациональ файдалануны планлаштырганда яшәү тирәлегенең сыйфатнамәсенә бәйле рәвештә, хайваннарның төрле төрләренең максималь мөмкин булган һәм хуҗалык өчен максатка ярашлы (оптималь) баш саны турында мәгълүмат әһәмияткә ия.

Һәр бонитет классы өчен мәйдан берәмлегенә хайваннарның билгеле бер баш саны, ягъни азык ресурсларын нормаль җитештерүгә зыян китермичә, җирләрнең җитештерү үзенчәлекләре тулысынча кулланыла торган баш саны туры килә.

Аучылык белән шөгыльләнүчеләрнең бурычы – аучылык хайваннары баш санын якынча иң күп баш санына туры килүче хуҗалык өчен максатка ярашлы баш саны дәрәҗәсендә тотрыклылыгын саклау. Татарстан Республикасында исәп алып бару өчен нигез итеп төрле бонитет классларындагы яшәү өчен яраклы биләмәләрнең 1000 гектарына аучылык ресурсларының оптималь яшәү тыгызлыгы шкаласы файдаланыла (96 нчы таблица).

96 нчы таблица

Аучылык хайваннарының оптималь яшәү тыгызлыгын бәяләү шкаласы (баш саны/1000 га)

Хайванның төре	Бонитет класслары				
	I	II	III	IV	V
Пош**и**	10 һәм 13 артык	10-6 8	6-4 5	4-2 3	2 һәм азрак 1
Кабан дуңгызы	15 һәм күбрәк 20	15-10 12	10-6 8	6-2 4	2 һәм азрак 1
Кыр кәҗәсе	60 һәм күбрәк 75	60-39 50	39-21 30	21-9 15	9 һәм азрак 5
Ак куян	120 һәм күбрәк 140	120-70 95	70-40 55	40-10 25	10 һәм азрак 5
Соры куян	60 һәм күбрәк 80	60-40 50	40-20 30	20-10 15	10 һәм азрак 5
Суер	100 һәм күбрәк 80	80-50 65	50-30 40	30-10 20	10 һәм азрак 5
Көртлек	200 һәм күбрәк 250	200-130 165	130-70 100	70-30 50	30 һәм азрак 15
Соры кыр тавыгы	300 һәм күбрәк 375	300-195 247	195-105 150	105-45 75	45 һәм азрак 22
Су киек кошлары	1000 нән артык	1000-700	700-300	300-100	100 дән азрак

Искәрмә: санаучыда – хайваннарның оптималь баш санының минималь һәм максималь мәгънәсе, ваклаучыда оптималь баш санының уртача күрсәткече китерелә.

Бонитет шкала мәгълүматларын кулланып, аучылык хайваннарының төп төрләре яшәү өчен яраклы мәйданнарны исәпкә алып һәм җирләрнең сыйфатын бәяләп, аларның хуҗалык өчен максатка ярашлы һәм максималь мөмкин булган баш санын исәпләп чыгарырга мөмкин. Аучылык хайваннарының максималь мөмкин булган баш санын исәпләгәндә хайваннарның оптималь баш санының максималь

мәгънәсе кулланылды (97 нче таблица); хуҗалык өчен максатка ярашлы баш санын исәпләгәндә, яшәү тирәлегенең барлык җирле үзенчәлекләрен исәпкә алып, шкала диапазоныннан чыгып уртача мәгънәләр кулланылды (98 нче таблица).

97 нче таблица

Татарстан Республикасында хайваннарның төп төрләренең максималь баш санын исәпләү

Т/с	Аучылык ресурсларының төп төрләре	Яшәү тирәлеге мәйданы, га	Бонитет	1000 га максималь баш саны	Татарстан Республиканың барлык территориясендә максималь баш саны
1	Поши	1366791,295	IV	4	5467
2	Кыр кәҗәсе	1857193,663	IV	21	39001
3	Кабан дуңгызы	1428073,13	III	10	14281
4	Соры куян	4142331,3	V	10	41423
5	Ак куян	1366791,295	IV	40	54672
6	Суер	1299949,31	V	10	12999
7	Көртлек	1799598,503	III	130	233948
8	Соры урман тавыгы	4142331,3	V	45	186405
9	Су киек кошлары	155140,9056	III	700	108599

98 нчы таблица

Татарстан Республикасында хуҗалык өчен максатка ярашлы аучылык хайваннарының төп төрләре баш санын исәпләү

Т/с	Аучылык ресурсларының төп төрләре	Яшәү тирәлеге мәйданы, га	Бонитет	1000 га максатка ярашлы баш саны	Татарстан Республикасының барлык территориясендә хуҗалык өчен максатка ярашлы баш саны
1	Поши	1366791,295	IV	3	4100
2	Кыр кәҗәсе	1857193,663	IV	15	27858
3	Кабан дуңгызы	1428073,13	III	8	11424
4	Соры куян	4142331,3	V	5	20712
5	Ак куян	1366791,295	IV	25	34170
6	Суер	1299949,31	V	5	6500
7	Көртлек	1799598,503	III	100	179960
8	Соры урман тавыгы	4142331,3	V	22	91131
9	Су киек кошлары	155140,9056	III	500	77570

Хайваннарның баш саны шкаласын исәпләү өчен аучылык биләмәләрендә конкурент төрләрнең (поши, кыр кәҗәсе) бары тик берсенең генә яшәве шарт булып тора. Аучылык биләмәләрендә ике яки өч конкурент төр яшәсә, хайваннарның хуҗалык өчен максатка ярашлы баш саны «кыр кәҗәсе берәмлекләре»ндә исәпләп чыгарыла. Конкурент төрләр өчен хуҗалык өчен максатка ярашлы баш санын болай исәпләп чыгарырга була: бер пошига сигез кыр кәҗәсе туры килә. Болай санауның җайлылыгы шунда ки, кирәк булганда әлеге төрләрнең теләсә кайсына өстенлек бирергә була.

2012–2013 елларда хуҗалык өчен максатка ярашлы булган һәр төр өчен исәпләп чыгарылган (оптималь) баш санын аучылык ресурсларының факттагы баш саны белән чагыштырганда (99 нчы таблица) төп аучылык ресурслары төрләре өчен «факттагы – оптималь баш саны» нисбәтен карарга мөмкин.

99 нчы таблица

Хуҗалык өчен максатка ярашлы һәм факттагы баш саннарының чагыштырма анализы

Т/с	Аучылык ресурсларының төп төрләре	Баш саны күрсәткечләре (баш саны)		Хуҗалык өчен максатка ярашлы баш санының факттагы баш санына процентларда нисбәте (%)
		факттагы	хуҗалык өчен максатка ярашлы	
1	Поши	8347	4100	204
2	Кыр кәҗәсе	1762	27858	6
3	Кабан дуңгызы	7168	11424	63
4	Соры куян	25247	20712	122
5	Ак куян	11012	34170	32
6	Суер	3276	6500	50,4
7	Көртлек	58296	179960	32
8	Соры урман тавыгы	68348	91131	75
9	Киек су кошлары	78113	77570	100,7

Татарстан Республикасы аучылык ресурсларының хуҗалык өчен максатка ярашлы һәм факттагы баш санын анализлау шуны күрсәтә: исәпләү мәгълүматлары буенча кыр кәҗәсе, ак куян, соры куян, кабан дуңгызы, суер, көртлек, соры урман тавыгы кебек төрләрнең аучылык биләмәләрендәге баш саны хуҗалык өчен ярашлы баш саныннан күпкә кимрәк.

Биләмәләрне браконерьлардан саклауның нәтиҗәлелеген арттыру, киек хайваннар запасын дөрес (рациональ) файдалану, аучылык хуҗалыгына зыян китерүче хайваннарның баш санын киметү буенча эшне оештыру, проектланучы биотехник чараларны тулы күләмдә башкару – болар барысы да аучылык биләмәләренең төп аучылык төрләренең хуҗалык өчен максатка ярашлы баш саны күрсәткечләренең факттагы баш саны күрсәткечләренә туры килүен булдыру өчен кирәкле шарт булып тора. Оптималь баш санын исәпләү дәрәҗәсеннән факттагы

баш санының артык булуы поши, ак куян өчен хас. Бары тик киек су кошларының биләмәләрдәге факттагы баш саны хуҗалык өчен максатка ярашлы баш санына туры килә.

7.5. Аларга карата ау лимиты билгеләнмәгән аучылык ресурсларының рөхсәт ителгән ау нормалары

«Ау турында» Законның 38 статьясының беренче өлеше нигезендә аучылык ресурсларын аларның баш санын яңарту өчен кирәкле булган чикләрдә тоту аучылык ресурсларын аулау һәм саклау өлкәсендәге нормативларны һәм нормаларны эшләү һәм үтәү юлы белән гамәлгә ашырыла.

«Ау турында» Законның 38 статьясының биш өлеше буенча аучылык ресурсларын аулау һәм саклау өлкәсендәге нормаларны, шул исәптән аучылык ресурсларының мөмкин булган ау нормаларын эшләү Россия Федерациясе субъектының башкарма хакимияте органнары компетенциясенә кертелгән.

«Ау турында» Законның 24 статьясы буенча аучылык ресурсларының аерым төрләрен аулау күләме (ау лимиты) аучылык ресурсларын аулау нормативлар нигезендә исәпләп чыгарыла. Әлеге статьяның 12 өлеше белән аларга карата ау лимит расланмый торган аучылык ресурсларын аулау аучылык һәм аучылык ресурсларын саклау өлкәсендәге нормативлар һәм нормалар нигезендә гамәлгә ашырыла.

Димәк, ау лимитлары нигезендә аулана торган аучылык ресурсларын аулауның нормаларын билгеләү аларга карата ау лимиты нигезендә аулау нормалары белән җайга салына, ә аларга карата ау лимиты билгеләнмәгән аучылык ресурсларын аулау рөхсәт ителгән ау нормалары нигезендә җайга сала.

Аучылык ресурсларын аулау нормативлары Россия Федерациясе Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының 2020 елның 25 ноябрендәге 965 номерлы карары, шулай ук Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының 2010 елның 24 декабрендәге «Ау лимиты билгеләнми торган аучылык ресурсларын аулау нормаларын һәм Татарстан Республикасы аучылык биләмәләренең ау мөмкинлеге нормаларын раслау турында» 1119 номерлы карары нигезендә расланды.

Ау лимиты билгеләнми торган аучылык ресурсларын аулауның рөхсәт ителгән нормативы бары тик түбәндәге төрләр (төр төркемнәре) өчен генә билгеләнгән: себер бурсыгы, сусар, сасы көзән, кыргый мәче, кондыз, байбак, тау күркәсе, кабан дуңгызы. Татарстан Республикасы территориясендә әлеге төрләрдән себер бурсыгы, дала байбагы, елга кондызы, урман сусары һәм кабан дуңгызы яши.

Шул рәвешле, Татарстан Республикасында ау лимиты билгеләнми генә аулана торган аучылык ресурслары арасыннан бары тик шушы төрләр өчен генә рөхсәт ителгән ау нормативлары эшләнгән.

100 нче таблица

Татарстан Республикасы өчен ау лимиты билгеләнми торган аучылык ресурсларына ау нормалары (Россия Федерациясе Табигать ресурслары һәм экология министрлыгының 2020 елның 25 ноябрендәге 965 номерлы карары)

Аучылык ресурсының атамасы	Рөхсәт ителгән ау нормасы, аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә дәүләт мониторингы күрсәткечләре буенча агымдагы елның 1 апреленә хайваннарның баш санынннан %
Себер бурсыгы	10 га кадәр
Дала байбагы	40 ка кадәр
Урман сусары	35 кә кадәр
Елга кондызы	50 гә кадәр
Кабан дуңгызы	80 гә кадәр

Аларга карата ау лимиты каралмаган аучылык ресурслары өчен рөхсәт ителгән ау нормалары билгеләнми.

101 нче таблица

Татарстан Республикасында аучылык ресурсларын аулауның көндезге вакытта рөхсәт ителгән чик нормалары

Хайван төренең атамасы, төрләр төркеме	Бирелгән бер рөхсәт кәгазе буенча сезон дәвамында ау нормасы, баш саны	Бер көнгә ау нормасы, баш саны	Аучылык биләмәләре буенча сезон дәвамында рөхсәт ителгән ауның чик нормалары (күләмнәре) (баш санынннан % ларда)
Елга кондызы	10 нан да артык түгел	1 дән дә артык түгел	50
Урман сусары	4 тән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	35
Америка чәшкесе	8 дән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	50
Су күсесе	40 тан да артык түгел	5 тән дә артык түгел	50
Гади тиен	15 тән дә артык түгел	2 дән дә артык түгел	30
Байбак	16 дан да артык түгел	2 дән дә артык түгел	40
Урман (дала) көзәне	5 тән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	50
Ак куян	3 тән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	50
Соры куян	3 тән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	50
Гади бүре, гади төлке, карсак	Билгеләнми	Билгеләнми	95
Янутсыман эт	2 дән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	50
Божыр	8 дән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	30

Хайван төренең атамасы, төрләр төркеме	Бирелгән бер рөхсәт кәгазе буенча сезон дәвамында ау нормасы, баш саны	Бер көнгә ау нормасы, баш саны	Аучылык биләмәләре буенча сезон дәвамында рөхсәт ителгән ауның чик нормалары (күләмнәре) (баш санынннан % ларда)
Соры урман тавыгы	50 дән дә артык түгел	5 тән дә артык түгел	40
Гади суер	2 дән дә артык түгел	1 дән дә артык түгел	5
Гади көртлек	20 дән дә артык түгел	3 тән дә артык түгел	20
Киек кошлар (язгы ау чоры):	Билгеләнми		
Каз		2 дән дә артык түгел	Билгеләнми
Ата үрдәк		3 тән дә артык түгел	Билгеләнми
Тәлләтәвеч		3 тән дә артык түгел	Билгеләнми
Киек кошлар (җәйге-көзге ау чоры):	Билгеләнми		
Каз		1 дән дә артык түгел	Билгеләнми
Үрдәк		5 тән дә артык түгел	Билгеләнми
саз-болын, кыр		5 тән дә артык түгел	Билгеләнми
Тәлләтәвеч		3 тән дә артык түгел	Билгеләнми

Таблицада күрсәтелмәгән, алар өчен ау лимиты каралмаган аучылык ресурслары өчен рөхсәт ителгән алу нормалары билгеләнми.

7.6. Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларын исәпкә алу буенча тәкъдимнәр

Татарстан Республикасы территориясендә «Ау турында»гы Закон таләпләре нигезендә аучылык ресурсларының баш санын исәпкә алу аучылык ресурсларына һәм аларның яшәү тирәлегенә дәүләт мониторингының бер өлеше булып тора.

Исәпкә алуның бурычы булып хайваннарның баш саны һәм аларның территорияләрдә урнашулары турында мәгълүматның җирле шартларда җитәрлек күләмдә төгәллеген тәэмин итүче ысуллар белән ачыклау тора.

Татарстан Республикасы шартларында хайваннарны кышкы маршруты вакытында исәпкә алу, авиаисәп, мәйданнарга куып кертү, тояклы хайваннарны туплану урыннарында баш санын исәпкә алу, кама һәм чәшке баш санын исәпкә алу, су күсесенең баш санын исәпкә алу, бүренең баш санын картага төшерү ысулы белән исәпкә алу, суерны гөрелдәү чорында исәпкә алу, көртлекне гөрелдәү чорында исәпкә алу, көзге чорда маршрут буйлап исәпкә алу, елга кондызын исәпкә алу, киек су кошларын исәпкә алу кебек ысуллар кулланылырга мөмкин.

102 нче таблица

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларының баш санын исәпкә алу өчен кулланырга мөмкин булган ысуллары

Т/с	Ысулның исеме	Аучылык ресурсларының төрләре	Үткәрү сроклары
1	Авиаисәп ысулы	Поши, кыр кәҗәсе	5 гыйнвардан 10 февральгә кадәр
2	Кышкы маршруты вакытында исәпкә алу ысулы	Поши, кыр кәҗәсе, кабан дуңгызы, селәүсен, бүре, төлке, карсак, себер бурсыгы, сусар, көзән, ләтчә, ас, тиен, куян, божыр, көртлек, суер, соры урман тавыгы	1 гыйнвардан 28(29) февральгә кадәр
3	Сынау мәйданчыкларына тавыш ярдәмендә куып кертеп исәпкә алу	Поши, кыр кәҗәсе, кабан дуңгызы, бүре, төлке, карсак, селәүсен, соры куян, ак куян	1 гыйнвардан 28(29) февральгә кадәр
4	Тояклыларның баш саны исәбен өстәмә тукландыру мәйданнарында исәпкә алу ысулы	Кабан дуңгызы, кыр кәҗәсе	20 февральдән 10 мартка кадәр
5	Пошиның баш санын аны махсус тавышлар ярдәмендә җәлеп итеп исәпкә алу	Поши	20 августтан 30 августка кадәр
6	Кама һәм чәшкене сулыкларның яр буе линияләрендә исәпкә алу	Кама, чәшке	5 см дан да ким булмаган кар катламы барлыкка килгәч
7	Су күселәрен куышлары һәм оялары буенча исәпкә алу	Су күсесе	май
8	Кондызны җирлекләре буенча исәпкә алу	Кондыз	сентябрь ахыры – октябрь
9	Ясалма ояларда тоту ысулы белән су күселәрен кәсеп алдыннан исәпкә алу (язгы чорда исәпкә алуга өстәмә)	Су күсесе	1 сентябрьдән 30 сентябрьгә кадәр
10	Бүрене, селәүсенне картага төшерү ысулы	Бүре, селәүсен	25 февральгә кадәр очраганда

Т/с	Ысулның исеме	Аучылык ресурсларының төрләре	Үткәрү сроклары
	белән исәпкә алу		
11	Ояда яшәүче хайваннарны оялары буенча исәпкә алу	Төлке, янутсыман эт	15 майдан 25 июньгә кадәр
12	Ояларын картага төшерү буенча бурсыкларның баш санын исәпкә алу	Бурсык	1 сентябрьдән 15 ноябрьгә кадәр
13	Байбакны тәҗрибә мәйданчыкларында исәпкә алу	Дала байбагы	1 июньнән 15 июньгә кадәр
14	Суерның баш санын гөрелдәвек чорында исәпкә алу	Суер	Конкрет елда һава торышының нинди булуына бәйле рәвештә. Гөрелдәвек чорының бетүе каен яфрак чыгарган чорга туры килә (чама белән 10 апрельдән 25 майга кадәр)
15	Көртлекнең баш санын гөрелдәү чорында исәпкә алу	Көртлек	Конкрет елда һава торышының нинди булуына бәйле рәвештә. Гөрелдәвек чорының бетүе каен яфрак чыгарган чорга туры килә (чама белән 10 апрельдән 25 майга кадәр)
16	Күзгә маршрут исәбен алу ысулы	Боҗыр, суер, көртлек, соры урман тавыгы	15 июльдән 15 августка кадәр
17	Киек су кошларын исәпкә алу	Киек су кошлары	1 июльдән 15 августка кадәр

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларын исәпкә алу эшен оештыру аучылык биләмәләрендә һәм аучылык байлыкларының яшәү тирәлеге булган башка территорияләрдә вәкаләтле дәүләт органы тарафыннан гамәлгә ашырыла. Хайваннар дөньясы объектларын саклау һәм алардан файдалану идарәсе башлыгы карары нигезендә Татарстан Республикасы территориясендә аучылык ресурсларының баш санын исәпкә алуны оештыру һәм үткәрү өчен җаваплы зат һәм территориаль бүлекчәләрдә аучылык ресурсларын исәпкә алуны үткәрүгә җаваплы затлар билгеләнә. Беркетелгән аучылык биләмәләрендә исәпкә алу өчен җаваплы затлар аучылык белән шөгыльләнүче оешмалар җитәкчеләре тарафыннан билгеләнә.

Татарстан Республикасы территориясендә ачылык белемләрен урнаштыру, файдалану һәм саклау схемасына 1 нче кушымта

Татарстан Республикасы территорияләре административ бүленеше карта-схемасы

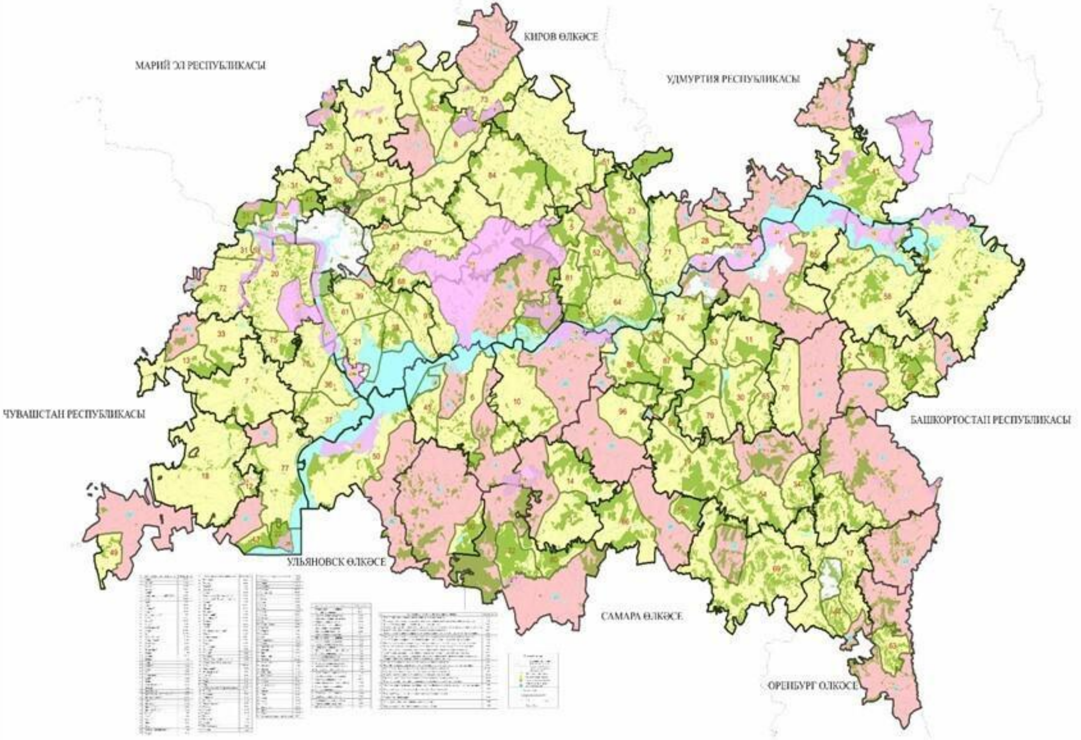

Татарстан Республикасы территориясендә аучылык
[illegible]
схемасына 2 нче кушымта

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТЕРРИТОРИЯСЕНДӘ АУЧЫЛЫК РЕСУРСЛАРЫНЫҢ ЯШӘҮ ТИРӘЛЕГЕ ЭЛЕМЕНТЛАРЫ КАРТА-СХЕМАСЫ